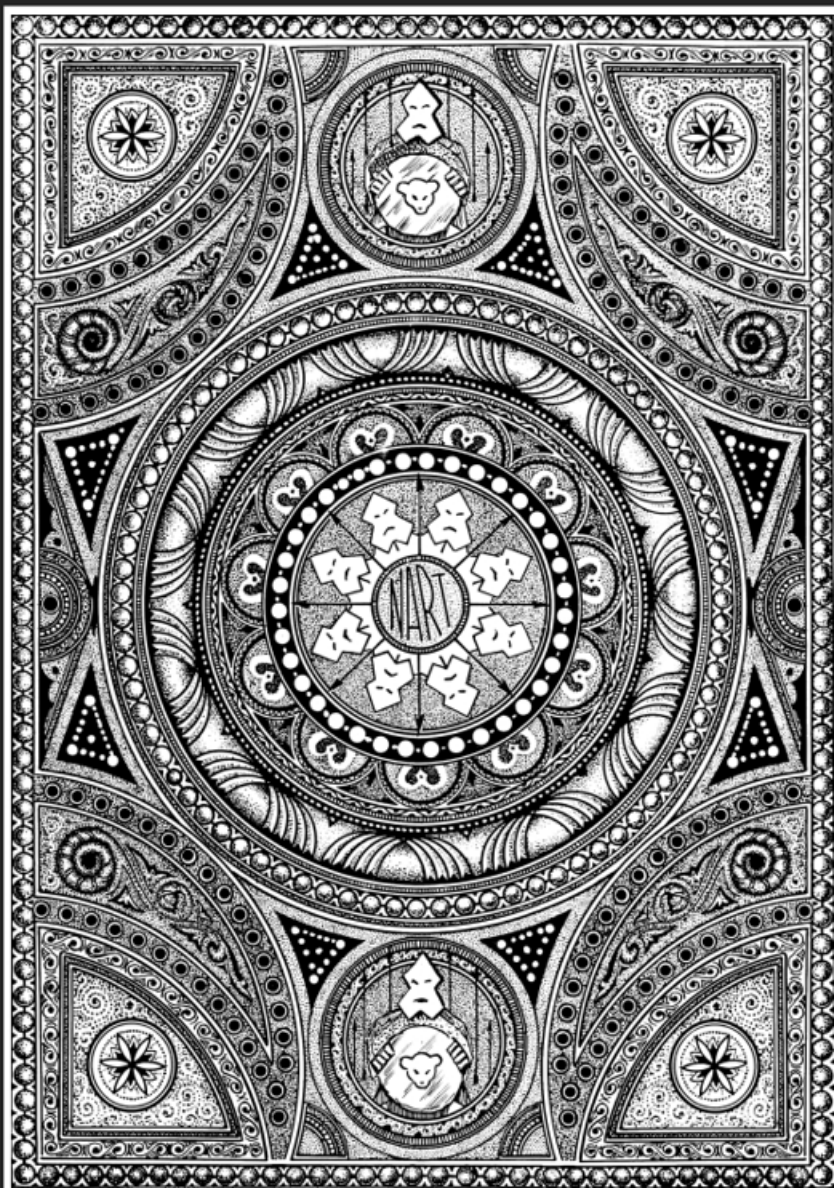

Адæм цас къаддæр хъуыды кæнынц,
уый бæрц фылдæр дзурынц.

Шарль Монтескье

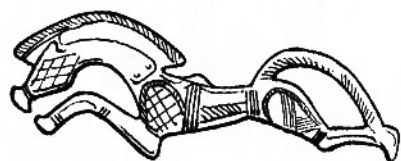
2
2003

MAX ΔУГ

*Журналы ацы номыры
фендзыстут Багаты Барисы
орнаменталон куыстытæ.*

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ, ПУБЛИЦИСТИКИ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция:

Ответственный секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет:

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОВЕ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фарида ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСПАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2003

МАХ ДУТ 2 '03

Джиппы уагд цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

АИВ ЛИТЕРАТУРÆЙЫ,
ПУБЛИЦИСТИКÆЙЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор — ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци:

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæйы лæгтæ:

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
ДЗАСОХТЫ Фаризæт, КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2003

НОМЫРЫ ИС:

ХУЫГАТЫ СЕРГЕЙ: 70 АЗЫ

ХУЫГАТЫ Сергей. Нарты Фарнæг. Сæргæндтæ романæй	11
КЪАДЗАТЫ Станислав. Зымæгон æмдзæвгæтæ	79
СИТОХАТЫ Саламджери. Сатирикон радзырдтæ	88

ЦÆГÆРАТЫ ГИГО: 80 АЗЫ

ЦÆГÆРАТЫ Гиго. Булæмæргъæн — арфæ. Æмдзæвгæтæ	103
АБАЙТЫ Эдуард. Сатæг суадæттæ. Æмдзæвгæтæ	106
БИРÆГЪТЫ Валодя. Хистæрæй кæстæрмæ. Æмдзæвгæтæ	115
ХОЗИТЫ Макар. Сабитæн. Æмдзæвгæтæ	118

УИДÆГТÆ

МЕДОЙТЫ Хъазыбег. Æцæг разæгъды лæг	120
ХЪАУЫРАТЫ Дауыр. Рухстауæг	130

ПУБЛИЦИСТИКÆ

СИДАХЪАТЫ Татьянæ. Быхсыны сæр — сой	137
--------------------------------------	-----

АХУЫРГÆНÆГÆН — ÆХХУЫСÆН

БЕКЪОЙТЫ Владимир. Радзырд «Дзæбидырдуан» астæуккаг скъолайы	141
ГАБОТЫ Эммæ. Сабиты хæлар	148
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	151
АРВИСТОН	163
ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ	173

ХУЫГАТЫ СЕРГЕЙ: 70 АЗЫ

*Гуырдыстон. Фыссæг Александр Казбегийы
цыртдзæвæны цур. 1954 аз.*

*Дагестаны Ботлихы районы ахуырганджытæ æмæ дохтыргæй
чи куыста, уыцы ирон фæсивæд. Астæуæй лæууы Сергей. 1955 аз.*

*Ансалтайы хъæу. Сергей йæ фысымтимæ —
ахуыргæнæгæй кусгæйæ уыдонмæ цард.*

Хъæрмæдоны санатори. 1968 аз.

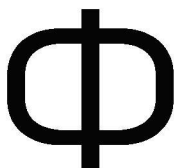

Қуырттаты комы. 1980-жм азтә.

НАРТЫ ФАРНÆГ

Сæргæндтæ романæй

1

æдис фæцыди бонрæфты, Борæйы бæласæн йæ аууон йæ бынæй нæма фæиртæсти, афтæ. Еухæрæн йе 'фсымæр Еугуыппы чындз дыууæ зæрондæн сихор схаста. Уыдон фæйна къуымæлы къусы банызтой æмæ сæ галыцыхты къустыл багуыбыр сты. Чындз сæ уæлхъус лæууыд, йæ иу къухы — къуымæлы дурын, иннæ къухы — къус, афтæмæй, æмæ уыцы ран, зæрæдты цурæй йæ цæст æрхæцыди Уаны фæндырыл — уартæ, бæласы аууон кæуылты 'рзылди, уыцы ран лæууыди дæлгоммæ фæлдæхтæй, лæппуйы хуызæн зынди — цыма гыццыл лæппу, бæгънæг лæппу, йæ мады фæдыл фæцæйзгъордта, фæкалди æмæ дæлгоммæ хаудæй баззæди зæххыл. Чындзæн йæ цæстытæ фæхъоппæг сты — Уæн кæм уа йæхæдæг! Уый дын, ис æмæ гæнæнæй, йæ фæндыр зæхмæ æруадза! Зæрæдтæм куыд сдзырдтаид уайсадæг чындз! Йæ дурын æмæ къус нæууыл æрæвæрдта. Бауади фæндырмæ, фелвæста йæ æмæ йæ лæгтæм æрбадафта. Лæгтæ се 'ууилын фæуагътой, уый фæстæ фыццаг фæндырмæ баззадысты кæстæйæ, стæй — сæ кæрæдзимæ.

— Фесæфти Уæн! — йæ ныхас йæ комдзагау йæ хъуыры фæцæйбадти Хуройæн.

— Уæд, туг ныууарыд йæ мæгуыр

хæдзарыл, æмæ уый зæгъай! — Еухæр йæ къæбæр йæ къусмæ куыд ныццайхаста, афтæ йæ къухы аздад къæбæр, стæй феуæгъд и йæ къухæй æмæ галыцыхты мидæг ныссагъд. Йæхæдæг йæ къух фæндырмæ бадардта Еухæр. — Гæр, æмæ абондæргъы мах куырм баистæм, махæй йæ куыд ничи фæдта!

— Мах ма кæсынтæ 'мæ уынынтæм куы уаиккам, уæд мæгуыр нæ уаиккам, — ныууынæргъыдта Хуро.

Чындз къухæй ацамыдта — хъæумæ фехъусын кæна, æмæ йæм лæгтæ сæ сæртæ уæззау банкъуыстой.

Уайтагъд базмæлыди Борæты хъæу. Хабар-иу цы хæдзармæ фæхæццæ, уымæн-иу йæ дуæрттæ тыгъдæй аздадысты. Æмæ-иу тыгъд дуары разæй фæцыди хъæр, æмæ-иу хъæрмæ фегом иннæ хæдзары дуар. Æмæ хъæры бын фæци хъæу:

— Цы, дам, цы?!

— Йæ фæндыр!

— Борæйы бæласы бын!

Тахтысты уыцы хъæртæ — цыбыр æмæ уæззау хъæртæ. Дуæрттæ сæм æхгæдæй лæууын нæ фæрæзтой. Стæй иууылдæр байтыгъд сты дуæрттæ, æмæ, Дзыхыдонæй Борæйы бæласырæм цы тæссар ссæуæн уыд, ууыл адаргъ и уæлæмæ фæдис. Бынаты бæх кæмæ разынд, уый йыл абадт, иннæтæ фистæгæй згъордтой бæхджынты 'хсæнты. Бæласы бын аразил-базил кодтой уыцы æмгуппарæй, стæй айгуырты фæндагмæ бакалдысты æмæ йыл агуылф кодтой бæхджынæй-фистæгæй. Лæппутæ, фæдисы цæуынхъом чи нæма уыд, уыдон иу-цалдæрæй уым базадысты, бæласы бын.

Хуро æмæ Еухæрæн сæ къустæ æрдæгхæрдæй лæууыдысты, сæ астæу чъецийыл фых еууы кæрдзыны къæбæртæ, гыццыл æддæдæр къуымæлы дурын æмæ къус. Цæст сæм æнæуи дæр бакæсын нæ уарзта, фæла, Еухæры къусы кæрдзыны къæбæр сагъдæй кæй баззад, уымæй бынтон узал кодта зæрдæ.

Сæ лæдзджыты 'нцæйтты азылдысты Хуро æмæ Еухæр бæласы бын æмæ йæ иннæ фарс æрлæууыдысты бæласæн. Гуыбырæй кастысты фæдисы фæстæ, цалынмæ сæм зынди фæдис, уæдмæ. Стæй, кæм лæууыдысты, уым æрбадтысты ныхæй-ныхмæ, се 'ргæмттæ фæдисырæм нæ, фæла кæрæдзимæ æмæ кæрæдзийы уæхсчыты сæрты кастысты кæдæмдæр æнæ хыпп, æнæ сыппай.

Фыццаг базмæлыд Еухæр — йæ къухыл схæцыд æмæ йæ йæ уарагыл æрæппæрста.

— Уæд нын нæ тæригъæд куы бахæрид, ацы бæлас ацы ран

цыдæриддæр бардуаджы зондæй арæст æрцыди, уый! — стæй йæ хъалæс æрхауд, афтæмæй ма бафтыдта йæ ныхасмæ: — Æниу æм цæмæ хъуыста Борæ дæр! Тала дæ къухы бафтыд æмæ йæ, кæм дæ фæнды, уым ныццараз. Фæстæмæ йын æй истæ кодтаид уый тыххæй! Гъеныр нын далæ хъутомы куы уайд ацы бæлас, уæд мæгуыр уаиккам! Къæсæрæй дуармæ уайд — рацу 'мæ бад йæ быны. Æмæ кæм и ай хуызæн бæлас! Тархъæнджын йæ бынмæ æрбаирвæзæд, уый йеддæмæ фегом вæййынц йæ улæфæнтæ æмæ 'рцæры. Ардæм та — æнæхъæн бонцау, уымæй дæр — хæрд, æмæ нæ туг нæ хъæлæсæй акæлы.

Хуро йæм хъуыста, дзургæ ницы кодта, нæ йæм цыд дзырын æмæ та уæд йæхæдæг байдыдта Еухæр:

— Æртæ нарты, дам, æм куыд зыной æмæ чынтæ ноджы. Цы ма мæ хъæуы, кæд æм зынынц æртæ нарты 'мæ чынтæ, уæд! Мах уыдонмæ касыныл фæвæййæм, уыцы дзæбæх зынынц ардæм æмæ — цы нæхи хъæутæ, цы чынты хъæу. Уыдон нæм фæстæты æрбахъуызынц æмæ нын нæ артыл дон ауадзынц. Алы 'мæ алы хатт. Де 'дде йын кæд барæй афтæ бакодта, уæддæр æй, ацу æмæ ды базон — ома сæ уадз æмæ хыгдарой! Цæвой сæ, ома фæсте. Бардуагтæн дæр се 'ппæтыл æууæнк кæм и!

Раджы уыди уый тынг раджы. Борæ ма йæ тæккæ лæппуйыл уыд. Иухатт цуаны фæцыди Талмыхъæдмæ. Бон-изæрмæ фæрахау-бахау кодта, æмæ сæныччы хъус дæр нæ бафтыд йæ къухы. Фæллад æмæ стонгæй йе 'хсæв иу сусхъæд бæласы бынмæ æрхаста. Сусхъæдæн йæ дæлбазыртæй мыд тагъд, æмæ мыды тæф фæрсудзæнтæ кодта фæйнæрдæм. Борæйæн йæ фæллад айсæфт, йе 'ххормаг айрох æмæ загъта, бæласмæ уæлæмæ каст, афтæмæй:

— Тæхуды, иу ахæм бæлас кæй уæзæгыл æрзайы!

Уый фæстæ уайтагъд афынæй и Борæ, æмæ йæм фыны иу урсбоцъо лæг фæзынд — йæ къæдз лæдзæджы 'нцой æрлæууыди йæ разы æмæ йæм дзыры Борæмæ:

— Талмыхъæд кæм фæвæййы, уым сау айнаджы дæллагхъуыр сау суадон абузы. Суадоны дон-дон ацу æмæ, йæ дон кæм байсыса, раст уыцы ран зайы а бæласы мыггагæй тала. Æцæг æй хъуамæ ахæм ран ныссадзай, æртæ нартæ æмæ чынтæ кæдæм зыной.

Æрыхъал Борæ æмæ скуывта:

— Цы зæд, цы дуаг дæ, табу дын уæд!

Зыдта ахæм бынат Борæ нарты цæгаты, Дзыхыдонæй йæм цы æртæ суанджы ссæуы, уыдонæй астæуккагæн йæ тæккæ

сар нæ, фæлæ йæ сæрæй æртæ бандæны бæрц дæлдæр куы æрлæууай, уæд дæм армытæппæныл æвæрдæу зындзысты æртæ нарты дæр æмæ чынтæ дæр. Фæлæ тæссаг ран уыцы ран æнæуи — сæ тæккæ 'рбаныдзæвæн уыди айгуыртæн. Æмæ ныссагъæс кодта Борæ — цы чындæуа? Фыдбылызæн куы фæуа бæлас нартæн!

Арæдзæ-мæдзæ кодта Борæ, йæ цæстытæ дæр авæрдта кæрæдзийыл æмæ та мæнæ уыцы лæг — лæууы йæ разы Борæйæн, йæ лæдзæджы къæдзыл æрæвæрдта йæ æрмттæй иу иннæуыл æмæ йæм дзуры Борæ.

— Бæргæ зонын ахæм ран нарты цæгаты, фæлæ тæссаг ран у.

— Цæмæй у тæссаг ран? — фæрсы йæ лæг.

— Цæмæй, куы зæгъай, уæд сæ тæккæ 'рбаныдзæвæн у айгуыртæн. Айгуыртæ та махæн не знæгтæ сты. Айгуырон лæг æнæуи дæр фæсте хъавы лæгмæ, мах та сæм нæ фæсонтæ сыздахæм?!

— Дæ бонæй уай, нарты хорз Борæ! — бахудти лæг. — Ахæм ран кæм и зæххыл, æмæ дзы лæгæн йе 'ргомæн хъарм уа, йæ фæсонтæн — æдас? Æз никуы зонын ахæм ран.

— Уæд фæлтау ахæм ран равзарæм, æмæ йæ фæсонтæн æдас куыд уа лæгæн. Кæннод фæсонтæй мард æгады мард у нартæм.

— Афтæ гæнæн нæй. Лæгæн йе 'ргом хъуамæ йæ ардзæстмæ здæхт уа. Кæннод ныххорз уыдзæн йæ ардзæсты йæ зынг.

— Нæ зонын, Хуыцауыстæн, — нæ разы кодта Борæ. — Де 'ргом дæ ардзæстмæ сыздах, дæ фæсонтæ та де знаджы бар бакæн!

— Афтæ, афтæ, — баразæнгард и лæг, — стæй де 'ргом куы бахъарм уа дæ артмæ, уæд æй аздах хъармæй де знагмæ, йæхи хъарм кæныныл æм куыд фæуа де знаг де 'ргоммæ. Артмæ та дæ фæсонтæ аздах. Сымах афтæ кæнын нæ зонут, нартæ. Сымахæн уе 'ргом куы бахъарм ваййы, уæд æй уе знагмæ нæ аздахут, фæлæ фæстæдæр абадут, афтæ уæм фæзыны: ныр никуыуал æруазал уыдзысты уе 'ргæмттæ...

Цыдæр дæлгоммæ ныхæсты хуызæн зындзысты Борæмæ лæджы ныхæстæ, фæлæ йæм дзурын ницуал сфæрæзта. Æмæ ацы ран ныццарæзта тала. Стæй ма дзы иу диссагыл фæхæст — цæвиттон, тала кæм зади, уыцы зæхх хуырджын. Æмæ йæ арцæй къахта Борæ. Афтамæй дзы иу ран дур куы разынид. Куыддæр ыл арцы фындз сæмбæлд, афтæ цæхæртæ куы акалид дур. Уæд Борæ бавдæлд æмæ скъахта дур дæр, йе уæхскыл æй сæхимæ æрхаста

æмæ йæ уæлкхæсар сисы самадта, йæ быны та йын æрттигътæ бакодта. Цæхæртæ калдтой æрттигътæ 'мæ дур. Йæ бацауæнтæ рухс дардтой Борæйæн, æмæ зыдта Борæ уыцы рухсмæ, чи йæм æрбацауы, уый дæр æмæ йæм цы зæрдæйæ 'рбацауы, уый дæр.

Бирæ фæрухс кодта уыцы дур, цалынмæ æрттигъты удыртау уыди, уæдмæ. Стæй æрмынæг йæ рухс, ахуыссыд, æмæ æрталынг сты йе 'рбацауæнтæ Борæйæн.

Уый æрæджиау уыд, Борæ куы фæзæронд и, уæд.

Хуро йæ тæнæг арм йæ даргъ боцъомæ бахаста æмæ йæ дæлаæмæ фæхæц-фæхæцгæнтæ æруагътæ боцъойыл, цыма фæндыр уыди йæ боцъо æмæ йын йæ амонæнтæ агуырдатæ. Рæстæгæй-рæстæгмæ-иу арф ныуулафид, йæ тæнæг фæлурс былтæ-иу кæрæдзийæ фæиртæстысты, йæ риуы фæйнаг-иу размæ рахæц-цыд, æмæ-иу йæ риуæй æнахуыр æнæуд æхситт сыхъуысти.

Еухæр — дæлтъурарæзт, стыр, йæ сау арм куыройы фарчы хуызæн йе 'рфиджы сæрмæ схаста æмæ йæ уæхсчы сарты касты, фæдис кæдæм ацыд, уыцырдæм. Йæ цæстытæ — тугбадт, æрдæгцъынд, æмæ афтæ зынд: æнæуи дары йæ цæстытæ уыцырдæм, кæстæ йе стыр гуыбыр фындзмæ кæны — йæ фындз стыр уыди 'мæ гуыбыр, æмæ йæ цæсгом иууылдæр гуыбыр зынд, фысы цæсгомы хуызæн. Иуцасдæр афтæ куы фæкасти, уæд æм йе 'фсымæры лæппу, фыййау цæуынхъом чи фæци, ахæм, æввахс-æввахс йæхи байста æмæ йæм бадзырдта:

— Еухæр, уæ Еухæр, афтæ цæмæн кæсыс?

Еухæр æм йæ хъус не 'рдардта, æмæ та йæм уæд нæуæгæй бадзырдта лæппу:

— Афтæ цæмæн кæсыс, о Еухæр?

Уый та йæм уæддæр ницы сдзырдта. Уæд ын йæ дысмæ бавнæлдта лæппу æмæ йын йæхимæ 'рбахæцыд йæ дысыл. Еухæрæн йæ арм æрхауд йе 'рфиджы сæрæй, цыма йын уым истæуыл хæц-цыд æмæ йын уæгъд фæци, уыйау, æмæ йæ цæстытæ сзылдта лæппумæ.

— Галиудзавд дæ Хуыцау макуы фæкæнæд, куы ма мæ ныуадзай, уæд!

— Гъомæ афтæ цæмæн кæсыс?

— Уæдæ мæ куыд кæсын кæныс, мæ уд?

— Размæ сбад æмæ размæ кæсай. Кæннæуæд ды бадгæ иуырдаæм кæныс, кæстæ та иннæрдæм кæныс.

— Размæ кæсай! — загътæ хъæрæй Еухæр. — Бæргæ, лæджы размæ кæсын йеддæмæ куы ницы хъæуид. Фæлæ йæм кæцæй цы кæсы, уый нæ зоны, нæ. Æмæ алырдæм уымæн кæсы.

Лæппу къулбæрзæйæ лæууыд æмæ хъуыды кодта — нæ йæ бамбæрста Еухæр. Уый йын, цæмæй фæдисы фæстæ комкоммæ кæса, уый тыххæй загъта. Æмæ, дам, кæцæй цы кæсы лæгмæ, уый, дам, нæ зоны. Фæлæ йæм ницуал сдзырдта лæппу.

— Цы уыздæн нæ фæстаг — уыцы мæт мын ме 'хсæв хуыссæг байста. — Хуройæн йæ арм йæ боцъойæ фæхицæн æмæ хъилæй аздад — тæнæг арм, бæлоны базыры хуызæн.

— Хуыцаумæ дæр рæстътæ нæй, фæлæ мæ ныууадз Хуыцауæй дæр. Уæдæ йын мах нæ уд нывонд кæнæм, нæ хуссары хуымты хорæй йæм кувгæ кæнæм, уый нæм кæмдæр чъылдым-здæхтæй бады! Æмæ нывонд кæнын дæр чи нæ зоны, кувинаг кæнын дæр æмæ кувын дæр, уыдонæн хуыздæр ахъаз у махæй.

— Хуыцауæн дæр йæ бон ницуал у, ахæм рæстæджытæ скодта 'мæ...

— Гъомæ, кæд йæ бон ницуал у, уæд та нын æй æмбарын бакæнæд: афтæ-афтæ, мæнæн мæ бон ницуал у, æмæ уæ йæ сæрæн, кæмæн цы хуыздæр хос и, уый кæнæд. Уæдæ мах уымæй аргъуц кæнæм, уый йеддæмæ æндæр ницы, фæлæ мæлын дæр нал зонæм! Æмæ нæртон лæджы хуызæн чи зыдта мæлын та?! — Еухæр йæ къух йе 'рфыджы сæрæй йæ цæстмæ æруагъта æмæ дзы асхъаудта йæ цæст. Къух стыр уыд, нæ арæхсти цæсты къуырфмæ, æмæ афтæ зынд, цыма исты надта йæ цæсты къуырфы. — Нæ, адоны Хуыцау сфæлдыстайд, уый мæ ницæй тыххæй бауырндæн. Адон сæхæдæг равзæрдысты, мæнæ фаджыстæрæтты къуыдыркæлмытæ æмæ зулчъытæ-йедтæ куыд равзæрынц, афтæ. Æндæр сæм Хуыцауæн нæдæр йе 'рмдзæфæй исты фæхæццæ и, нæдæр йæ комы тæфæй.

— Бадти, магуыр, ам, æвæццæгæн, æмæ йæ магуыр, йæ рынчын уды катайттæ цагъта йæ фæндырыл. Уæд уымæ бахъуыз фæстæты, цæгъдгæ-цæгъдын æй æрцахс. Нæ — ахæм адæм хъуамæ аскъуыиккой, змæлæг сæ хъуамæ мауал баззайд! — Хуройæн йæ цæстытæ базмæлыдысты, йæ къух дæр та хъилæй аздад. — Давын æмæ марын — Хуыцауы бын æндæр мацы базонай, Хуыцауы бын царай æмæ!

— Уыдон давын дæр нæ зонынц æмæ марын дæр, кæд мæ фæрсыс, уæд! Лæгæн йæ разы бабадзынæ, афтæмæй дæм, йæ чъылдым кæд разындæн, уымæ æнхъæлмæ кæсдзынæ — уый марын зонын хуыйны! Нæ, уый сусæгæй хæцын хуыйны. Æвзæр куыдзы æгъдау у уый.

Хуро та йæ боцъомæ бавнæлдта, фæлæ йыл къух дæлæмæ не

'руагъта, хæцыди йыл йæ ризгæ уырзтæй сабыр æмæ афтæ зын-ди — ард хæры йæ боцъойæ.

— Лæгæн æгæр куы бацайдагъ ваййы цæрын, уæд ахæм дудгæбæттæ æййафы йæ сæр, гъе! Цæмæн ма бахъуыд мæн айбæрц цард! Цæмæннæ аскъуыйы ма уд, тыццыл йеддæмæ куы нæуал хæцы, уæд? Цæмæн æрæййæфтон нартыбæстæ афтæ сыгъд æмæ уырыдæй — мæрдтæм ма куы ницы фæхæццæ уыдзæн, уый мæтæй, уæд! Цы уыдыстæм æмæ цæмæ æрхаудтам! Нæ карды 'хситмæ донзоныг кодтой не знæгтæ. Нæ лæгрæгъау-иу куы фæцæйцыди стæры, уæд-иу йæ быны зæхх рызти, йæ комы тæф-иу мигъау бадт йæ сæрмæ. Цы зæххыты хицау уыдыстæм æмæ сæ куыд сафтид стæм, куы! Кæй дзы хаццон лæвæрдтам — стæй дуттæ куыд цыдысты, афтæ рох кодта хъуыддаг, æмæ сын задыс-ты лæвар, кæуыл та дзы, кæм цы æзæхх, æгъæдзар адæм уыд, уыдоны æрцæрын кодтам — тæригъæд, дам, сты. Цыдæр стырзæрдæ ныл бафтыди æмæ тæрсын — нæ мыггаг нын скъуын-дзæн. Уæдæ, дæ кард ратт, кæд æнæраттæ нæ фæразыс цæрын, уæд, дæ бæх, дæ цирхъ, дæ уарт. Фæлæ дæ зæхх кæдæм дæттыс — дæ фыдæлты уæлмæрд кæм и, дæ уидæгтæ кæм ацыдысты, уыцы зæхх! Дæ уидæгтæ кæй бахъуыдысты, сыскъуындзæн дын сæ исчи æмæ дыл дзой-дзой æмæ дзедзылой бафтдзæн, нал цæрын фæраздзынæ, нал — мæлын. Æнæ уидаг цæрæн дæр нæй, мæлæн дæр. Æмæ, дам, кæд цæфæй нæ мæлыс, уый та дын — рæхуыст! Ныр нæ сæ чи йæ зæвæтæй риуыгъы, чи нæ сæ армаццагай цæвы. Нæ, нæ, хæрзгæнæг хорз нæма ссардта зæххыл. А гуыйгуынтыл та бынтон нал и цæстом. Нæ хистæр уæд Æфсадæг уыд, нæ дзурæг, уый сæ 'рбауагъта нæ зæхмæ — фæтæригъæд сын код-та, фæйнæрдыгæй сæ тыдтой æмæ 'взыдтой сæ алыварс царджытæ. Фыд-зонд уыдысты 'мæ фыддзæрин, æндæр сæм би-рæгъдзарм куы нæ 'рхастой, мыййаг! Æмæ ууыл та куыд нæ ахъуыды кодта Æфсадæг, ууыл?! Æрлыг сын кодта уыцы туджы бонганды хуызæн тъæппæнтæ æмæ, дам, ам цæрут! Ныр рацæй-рабон æмæ ралæгтæ сты, цæй зæхх, дам, цæ! Æмæ, дам, уæхæдæг дæр мах зæххыл куы цæрут. Афтæмæй ма æрæджыйы онг дæр се 'вдисæн Бæртæлæгмæ уыд уартæ — тохси, галы тохси, æмæ йыл гакк-уыгард, уыдоны, гуыйгуынты дзурæг лæджы къухæй, куыд ацы æмæ ацы зæххытæ сты нарты æмæ сыл гуыйгуынтыæ сты рæстæгмæ цæрæг.

Тохси Борæмæ æрхæццæ, æмæ йæ Борæ гуымыртæ йæм куы æрбацæйбырстой, æмæ йе 'нхъæлцау чындзы — Арвычызджы —

Бæртæлæгмæ куы кодта, уæд йемæ ахаста, гуымырты къухы куыд нæ бафта. Чындз дæр уым баззад, тохси дæр. Гуыргæ дæр уым куы ракодтой Уæрхæг æмæ Уæрхтæнæг, Бæртæлæджы хæдзары. Ныр Бæртæлæг нал и. Тохси, чи зоны, 'мæ искуы рахау-бахау кæны къуымты, фæлæ кæй хъæуы, агураг æй чи у? Йе, чи зоны, исты хуызы сæ къухы дæр бафтыд адонæн, гуыйгуынтæй зæгъын. Ахæм митæм арæхсынц, стæй дзæбæх. Уæ цард, дам, махты царды хуызæн нæу — фæйнардыгæй нæм агъуыд куыйты хæпп кæнынц. Æмæ цæмæн хъуамæ уа искæй царды нывæн нæ цард? Йæхи нывæн цæй тыххæй ма уа хъуамæ? Куыд хъуамæ харæм айгуыртау лæджы туг! Цæмæн сæрдæм гуыйгуынтау зæронд фæхсын-сæрдæнæй нæ буар. Ай нæ дон ластæ куы кæны, дæхи ныннай æмæ уа! Цæмæннæ дæйæм хъуджы фæдджытæ рæуæдау! Куыд сæ дæйæм — рæуæдтæ не стæм мах, лæгтæ стæм! — Хуро дзурынай бафæллад, æрлæууыд æмæ уæззау улæфыд...

Еухæр йæ арм фæуæлгом кодта уæд.

— Хъæддаг сырдатæм дæр ахæм æгъдау нæй — кæрæдзийы туг уыдон дæр нæ хæрынц. Уæд адон лæджы тугмæ куыд æмхиц сты — о стыр Хуыцау, ды мацы кæн лæгæн! Стæй алкæй тугмæ афтæ æмхиц не сты. Мах туг сын æндæр ад кæны, нæртон туг, æвæццæгæн, сыгъдæгдæр у, сырхдæр. — Еухæр ныггуыбыр дзургæ-дзурын, зæронд фæрвæн йæ къалиутæ куыд æрызгъæлынц, йæ зæнг ма куы баззайы, æрхджын æмæ бызычъиджын зæнг, уый хуызæн уыди. — Кæд, мыййаг, фæлмæнвад кæнын байдыдтам — уымæй тынгдæр ницæмæй тæрсын, фæлмæнвадæй. Мæ фыд-зæрдæйы кæстæртæ ма фæлмæнвад цæуой! Уый дардмæ зыны — йæ фæлмæнвад лæгæн, æмæ йæм алчи аздухы йæ рихи, багъæц, ома, ныр. Сылыстæгæн бæззы йæ фæлмæнвад. А нæлыстæг та хъуамæ хъæбæрвад уа, хъæбæрвад! Дæ сыхаг чи у, де 'мвынгон æмсыхаг, уый дæр дын дæ фæлмæнвад базыдта — дæ фынгыл дын йæхирдæм ахæц-ахæц райдайдзæн. — Еухæр та йæ къух авардта йе 'рфыджы сæр æмæ та йе уæхсчы сарты акасти. Афтæ уыди йæ ахуыр — къухаууонæй кæсын, уый йеддæмæ бæласы бын аууон уыди, къухаууон ма дзы цæмæн хъуыд? — Æмæ мах афтæ фæлмæнвад нæ уыдыстæм. Мах-иу сын сæ хъулмæ тохси базыв-зыв кодтам, бæргæ. Иухатт мын дыууæйæ ма сырдыл куы æрдау кодтой, мах, дам, æй амардтам — никуы дын æй радзырдтон? Нæ дын æй радзырдтаин, нæ, æз дзурæгтæ нæ уыдтæн. Ныр сфæнд кодтон — радтон сын æй, æз

та амардзынæн. Стæй йæм бирæгъты лæбурд куы райдыдтой, йе стигъынмæ дæр ын куынæуал лæууыдысты, афтæмæй йын йæ раззаг хуылфыздаума куы фегом кодтой, уæд махиуыл ма стыфылтæ калон — цæмæн сын æй дæттын ай, цъитийы хуызæн сажы мард? Цы хæсджын сæ дæн! Февнæлдтон дын сæм. Сæ иу, кусартмæ куыд ныггуыбыр, афтæмæй йæ рацахстон, фелвæстон æй, йæ сæр мын уырдыгмæ фæци, фæлæ, айтæ-уыйтæ нал фæкодтон, мæнæ мих куыд ныццавай зæххы, афтæ йæ ныццавтон. Бынат хъæдбын уыд æмæ фæлмæн разынд — раст дзы йæ уæхсчътæм агæпп кодта. Йæ къæхтæ ма батылдта, стæй æрдыдæгътæ сты йæ къæхтæ. Иннæ уый куы ауыдта, уæд лидзынмæ ма фæуа! Ныр æз дугъ кæнынмæ куыд уыдтæн, уый ма хъуыды кæндзынæ — байраг мæ не 'ийæфта, æнæрдызт байра! Æмæ мын æй цы рацахсын хъуыди! Йæ бæрзæйæн ын тымбыл къухæй иу февæрдтон æмæ ма йæ дзых дыууæ хæлиуы фæкодта. Уæдæ ма сæм исчи акæсæд — куыйты хуызæттæ!

— Æз уый зонын, æмæ ай хорзæн нæу, адон нæ алыварс кæй æрхула сты, уый. Иууылдæр нæ сæфтмæ бæллынц, райсом нæ фæздæг куы нæуал ссæуид, уæд кæрæдзимæ хæрзæггургæггæгг згъориккой. Цы сын ракодтам æвзæрæй? Кæмæн сæ бацыдыстæм йæ хъыджы? Ныр нæ азар сæ фæдыл куы бафта хоры азарау, уæд сын нæ хъæуы!

— Æрбацæуынц! — чидæр хъæрæй загъта лæппутæй. Уæдмæ бæласы æдде æргæппытæ кодтой бæхджынтæ сæ бæхтæй, сæ гыбар-гыбур æрбайхъуыст. Бæхты уым фæуагътой, сæхæдæг хистæртæм бараст сты. Разæй Сагахс, йæ къухы фæндыры æрдынæг.

— Ницы? — уæлæмæ скаст Сагахсмæ Хуро.

— Ницы, — гуыбырæй æрлæууыди Сагахс йæ разы. — Мæнæ йын йæ фæндыры æрдынæг ссардам, — бадардта Хуромæ æрдынæг Сагахс. Дыууæ къухæй йыл хæцыди, кардыл куыд фæхæцынц, афтæ.

— Кæм уыди? — райста æрдынæг Хуро.

— Айгуырты арæныл, Хъилдуры рæбын.

— Нæ кæсут, нæ! Йæ къухы йæ ахаста æмæ йæ уым аппæрста. Ома, ам дæн, ам мæ агурут.

— Гæр, æмæ судзин нæу уый æмæ йын æй йе йæ къухы нæ федтаиккой, йе йæ куыд аппæрста, уый нæ базыдтаиккой! Куырм уыдысты, саугуырм сæ бакæной нæ бæсты дзуæрттæ! — йæ къух æрдынæгмæ бадардта, афтæмæй хъæрæй загъта Еухæр.

— Уыдоны уыдæтты мæт нал ваййы, — гыццыл фæстæдæр алаууыд Сагахс. — Нæртон лæг сæм бафтæд, æндæр налдæр хъусгæ фæкæнынц, налдæр — уынгæ. Сæ комыфынк акæлы, — гыццыл гуыбырæй алаууыд Сагахс, стæй йе уæнгтыл схæцыд. — Уæдæ цы ми кæнæм, цы нын зæгъут?

— Фæлауут, мæ уд, — æрдынæг йæ иу къухæй иннæ къухмæ айста Хуро. — Хъуыддагæн йæ рахæцæн уынаффæ у. Æрбамбырд уой нæ дзурджытæ. Нæ Фарнæг йæхæдæг зыны, нæ Сосланыл хæцы мæ цæст. Уырызмæг дæр та бынаты куы нæ и, æнхъæлдæн.

— Уырызмæг балцы и. Сослан знон быгъдуаны хъомгæс уыд, Хъобайы уæнгуытæ йын фесæфтысты, далæ чынты Хъобайы, æмæ уыдон агурынмæ фæцыд.

— Гæр, æмæ йын кæдæм сæфтысты кайдæр уæнгуытæ, йæ цæстытæ хизынмæ уыдысты! Мæ фыд-зæрдæйы дзырдаг Хъобаимæ фæуа. Ме 'нæзонтæ у Хъоба?

— Къæвда дзы уыди знон Лæхъыбыдыры.

— Æмæ ам æртах куы нæ æрхауди знон.

— Ардæм не 'рхæццæ и, ардæм ма йæ сыг æрхæццæ и изæрырдаг æрмæст. Фæлæ, дам, Лæхъыбыдыр лæмы бын фæци.

— Уымæн нæ зонын. Æнæуи къæвдагæнаг у Лæхъыбыдыры. Уас дзы мæ куыдз амæлæд. Иннæ рæтты зæххыл хур атулдзæн, уым хъуамæ арв æмæ зæхх кæрæдзийы хойой. — Еухæр йæ нымæтхуд систа, йæ ныхы сæрмæ цы даргъ хилты бындзыг уыд, уый фæлдæхтæй лæууыд йæ лæгуын сæрыл. Еухæр ыл йæ уæззау арм æрхаста, размæ йæ рафæлдахагау кодта, бындзыг æрдаргъ и, фындзы рæбынмæ æрхæццæ æмæ йын йæ ных дыууæ дихы фæкодта.

Хуро æрдындæгъы тæгтыл йæ уырзтæ æруагъта, карды комыл куыд æруадзынц сæ уырзтæ, афтæ, стæй адзырдта лæппутæм:

— Дæлæ ма мæм фæндыр æрбадæттæд уæ исчи.

Сагахс æм радта фæндыр.

Хуро та уый хъистыл дæр æруагъта йæ уырзтæ, стæй йæ сæр аракъул-бакъул кодта дыууæрдæм йæ уæхсчытыл, ауагъта æрдынæг фæндыры тæнтыл æмæ йе 'нкъард хъæлæсæй базарыд:

Уæ мæ бон— мæ зæрдæдарæн

Нарты зæхх.

Бонæй-бонмæ — кадавардæр,

Кардыздæхт.

Де знагән йæ сыхаг йе знаг
 Басгуыха.
 Де знаг кәна знаг сыхагәй
 Мастыхай.
 Хъодыгонд цæмән фæци
 Мæ сау бындар?
 Къуымыхаст фысәй куы уыди
 Сабырдæр.

Фæндыры хъæлæстæй хицæн кодта Хуройы æрхæндæг хъæлæс. Уыцы æрхæндæгæй уалæмæ цыд, сусхъæд гагата дзæгæрæг сыгъд кодтой уыцы æрхæндæгæй, æмæ лæппутæн сæ гуыбыр фæсон-тыл згъæлдысты гагата.

2

Фарнæг тагъд кодта — афонмæ та Уән йæ размæ рацыд, æмæ та йе знагән йæ цæстытæ ныуурс сты æнхъæлмæ кæсынæй. Уыцы æгъдау æм и: Фарнæг цуаны уæд, уый йеддæмæ, куыддæр хур акъул уа, афтæ хъуамæ Дзыхыдоны былмæ æрцæуа æд фæндыр æмæ уым бада йе 'рцыдмæ. Йæхиуыл æй æгæр сахуыр кодта, сывæллоны куыд сахуыр кæнай, афтæ, цыма уый лæг у, Фарнæг, Уән та — сывæллон. Афтæмæй фаззæттæ сты, Уастырджийы æхсæв райгуырдысты. Æнæуи æрæджиауы зæнæг уыдысты — Уæрхæг ма цæуæт ныккæндзæн, уый æнхъæл ын ничиуал уыди, афтæмæй йын райгуырдысты. Йæ хистæр фыртæ — нарты фидауц — Æхсар æмæ Æхсæртæг куы бабын сты зæфцы фыдæй, уый фæстæ, бирæ фæстæдæр уымæй. Уән гуыргæ дæр рынчынай ракодта æмæ 'нæфæразгæ хаста. Уыцы мæтхæлæй-иу бадтаид къонайы раз, кæнæ-иу дзедзылæйттæ кодтаид кæрты къуымты, æмæ-иу Фарнæгән йæ зæрдæйы тугтæ ныттагъд, уымæ кæсгæйæ. Уæддæр ма йæ уыцы амонд уыд, æмæ фæндырмæ адардта йæ зæрдæ. Уæдæй-уæдмæ йæ аразгæ фæкодта. Æмæ-иу уымæ чи нæ бакасти! Уыцы æдæрсгæ йæм æвнæлдта, æмæ лæг загътаид, мæнæ нæ рауад йæ фæндыр, уæд бæстæ фесæфдзæн. Бон изæрмæ-иу хор-дон ницæй тыххæй ауагътаид йæ хъуыры, æмæ дзы удæртау нал уыд. Стæй дзы цæгъдын байдыдта. Æмæ кæм фæзыны, уым ыл æмбырдтæ байдайынц чызгæй-лæппуйæ нарты фæсивæд. Лæппутæ бæрзонд схæцынц сæхиуыл йæ цагъдмæ, сæ сины сæртыл æрхæцынц, чызджытæ сæ цæстытæ зæхмæ æруадзынц æмæ, сæ зæрдæтæ фæндыры амонæнтимæ æмызмæлд куыд сисынц, уымæ фæхъусынц.

Æмæ тагъд кодта Фарнæг. Сычъийы мард йе 'ккой æмæ йæ быны дыз-дыз кæнынц йæ бæрзæйы нуæрттæ. Уæддæр ныфс уæлахиз кæны фæлладыл. Уарæхджы Хуыцау куы баххуыс кæнид Уæнæн, царæхджы ныххæццæ уа Дзыхыдонмæ! Æмæ та уым æрбаддзæн Уæны фарсмæ, æмæ та йын цæгъдынтæ сисдзæн Уæн æмæ та йæ фæлладæй йе уæнгты ницуал аззайдзæн. Уый фæстæ та йæ фæрсынтæ райдайдзæн йæ цуаны хабæрттæй Уæн — æмæ кæцы æфцæгыл цуан кодта, æмæ куыд бамбæлди сырдыл, æмæ йын кæм ауади фат. Йæхæдæг цуаны никуы уыди Уæн, фæлæ зыдта бынæттæ — алы хатт фарста Фарнæджы уыцы бæстон, æмæ-иу ын Фарнæг дæр бæстон кодта йæ цуаны хабæрттæ.

Манæ фæстаг фæуырдыгтæнæн, бынæй Дзыхыдон йæ рæбыны. Йæхи ауагъта Фарнæг, донмæ куы ныххæццæ, уæддæр йæхи нал баурæдта æмæ, доны хуылфæй цы иугай дуртæ зынд, уыдоныл багæппытæ кодта. Уым æрлæууыд, доны фаллаг фарс, кæркмисындзæджы къутæрты кæрон. Йæ уæззау уæфт баурæдта æмæ байхъуыста, сычъийы мард йæ бæрзæйыл æрдыдагъ, афтæмæй. Хъуыста, фæлæ йæм ницы хъуыст — нæдæр йæхи змæлд Уæнæн, нæдæр йæ фæндыры уæфт.

— Уæн, кæм дæ? — адырдатæ къутæрты сæрты æмæ байхъуыста, фæлæ йæм, йæхи хъæлæс цы 'рбайхъуысти фæстæмæ, æндæр дзуапдæттæг нæ уыди. Æмæ уæд дзæбæх ахъæр кодта: — Кæм дæ, кæ, Уæн?

Кæд æмбæхстæ акодта искуы къутæрты 'хсæн. Афтæ дæр фæкæны, Фарнæг кæй æрыздæхт, уыцы цин цæмæй адаргъ кæна, уый тыххæй. Æмæ æрæгмæ рахизы уæд йе 'мбæхсæнæй. Фарнæг ма йыл дис дæр бакæны. Уæдæ йе 'рыздæхынмæ æрхъæцмæ ма хъæцай æмæ уæдæй-уæдмæ ма рахизай де 'мбæхсæнæй! Фæлæ йын уæд фылдæр ахæссы уыцы цин. Æмæ уымæн афтæ фæкæны. Афæнд кодта Фарнæг — йæ сырд æрæвæра зæххыл æмæ йæ рацагура къутæрты 'хсæн, ссара йæ. О, куыд цин кæндзæн, куы, Уæн, куы йæ ссара, уæд! Фæлæ уымæй ныфсытæ æвæрдта йæхицæн, æндæр æй йæ зæрдæ базыдта — цыдæр фыдбылыз æрцыди. Лæууыди 'мæ, йæ уæрджытæ йæ быны куыд рызтысты, уый дзæбæх æмбæрста. Уæддæр сфæнд кодта — бамбырд кæна йæ тыхтæ æмæ ма йæм иу хъæр ныккæна Уæнмæ. Йæ хъæр нæ фехъуыста, фæлæ йæм къутæрты 'хсæнæй рацыд иу æндæрг, æмæ йæ размæ фæцудыдта æндæргæн Фарнæг.

— Уæны ма агур, Фарнæг. Уæн дæ размæ нæ рацæудзæни абон, — дзуры æндæрг Сагахсы хъæлæсæй.

Фарнаг та фæцудыдта. Уæд ын æндæрт йе 'ккойæ сычыйы мард райста, йæхи æккой йæ бакодта, стай йын йæ уæхскмæ бавнæлдта æмæ йын фидар ныххæцыд йæ уæхскыл, куыд нæуал фæцуда, афтæ. Фарнаг ын йæ цонгыл йæ къух æрæвæрдта Сагахсэн.

— Уæн нарты бæсты нæй, — дзуры Сагахс, йæ ныхæстæн сæ хус зæлланг цæуы.

— Кæм и уæдæ?

— Кæм и, уый бæлвырд ничи зоны. Борæйы бæласы бын ын йæ фæндыр ссардтой, айгуырты арæныл — йæ æрдынаг йæ фæндырæн.

— Цафон уыд уый?

— Бонрæфты.

Æндæр æй ницæмайуал бафарста Фарнаг Сагахсы æмæ лæуыдысты. Сæ улæфт не сиу и — иу сæ-иу сулæфыди, стай та-иу иннæ дæр сцæйулæфыди, ныхас куыд фæкæнынц дыууæйæ, афтæ. Æрæджиау Фарнаг арф ныуулæфыд, æмæ Сагахсэн нал райхъуыст йæ улæфт.

— Ды ацц, Сагахс, сырд бауæларт кæнут. Æз ам гыццыл абæдон.

— Абад, — æвæндонæй сразы Сагахс. — Æцæг дын амонын ницы хъæуы, фæлæ дæ зæрдæмæ æгæр ма ныхъхъус, фæстиат дæр ма бакæн æгæр — абондæргъы дæр дæумæ кæсынц хистæртæ.

Сагахс ацыд. Фарнаг ма гыццыл алæууыд, стай бацыд æмæ, къутæры хъæбысы цы дæргъæццон дур уыд, Уæнимæ-иу фæрсæй-фæрстæм кæуыл бадтысты, ууыл æрбадт. Æмæ йæм уыцы уысм сыхъуысти Уæны фæндыры цагъд — зырзыргæнгæ растади къутæры хъæбысæй æмæ йæ алыварс æрзылди Фарнагæн. Фарнаг æм хъустæ баззад, æмæ йын тас йæ зæрдæ æлхысчъытæ кодта — куы фæуа, куы байсыса, кæнæ æндæр исчердæм куы ауылæн кæна, æмæ йæ цæстытæ бацъынд кодта. Æмæ зылди йæ алыварс уыцы фæлмæн цагъд зырзыргæнгæ æмæ йын йæ фæллад сæфта. Æмæ уæд цæуыныл фæци — исдуг Борæйы бæласы бын балæуыд, стай арæны Хылдуры цур, уый фæстæ — айгуырты бæсты.

Уæддæр цуаны уыд Фарнаг — цуаны цæуынхъом уæд фæци нырма — æмæ айгуырты зæхмæ бафтыд. Кæсы, æмæ иу тæпæн лæгуыны айгуырты лæппутæ хъуццыты дæйынц — сæ зонгуытыл æрлæууыдысты хъуццыты бын æмæ гъайттæй хъуыррытт кæнынц æмæ сæ донгæмттæй кæлы æхсыр, сæ тæрттæ дзы самæстой æхсырæй. Фарнаг сæм кæсы, æмæ йыл дис бафтыд; уæдæ

лæппу уай, цуанон лæппу æмæ хъутмæ нытгуыбыр кæнай æмæ йæ рæуæдау дæйай! Хæстæг сæм бацыд. Хæстæгæй дæр та сæм фæкаст. Стæй се 'хсæнты азылд. Уыдон æй цыма нæ уынынц, сæ дæйыны кой кæнынц. Зилы се 'хсæн Фарнæг æмæ дис кæны — цы сты адон, цавæр адæм сты?!

Дад куы фесты, уæд сæ хæмхудтæ сæрфгæ æртымбыл сты Фарнæгыл. Фæрсынц æй:

— Ай æмæ чи дæ?

— Нæртон лæг дæн. Цуаны рацыдтæн æмæ рафтыдтæн ацырдæм.

Айгуыртæ сæ кæрæдзимæ сусæг бакæс-бакæс кæнынц. Стæй йæм дзурынц Фарнæгмæ:

— Фысым бакæн.

Æмæ ныхъхъуыды кодта Фарнæг: адон æнахуыр адæм сты. Цæуон æмæ сын фенон сæ цард. Хъуццыты рæуæдтау чи дæйы, уыдонмæ ноджы мацы диссæгтæ уа, уый гæнæн куыд и! Стæй фæдзурдзынæн уыцы диссæгтæ нартæн.

Æмæ сразы и.

Айгуырты хъæумæ ныххæццæ сты хурныгуылды. Иу хæдзармæ йæ бакодтой Фарнæджы. Хæдзары иу ацæргæ лæг — æнахуыр коса. Нæдæр йæ сæрыл и хъуын, нæдæр — йæ рустыл. Рихи æмæ йыл боцъойæн та сæ кой дæр нæй. Къонайы раз бады, цыдæр кæрдæг æууилы, æмæ йæ карз тæф кæлы кæрдæгæн лæджы комæй, æмæ чъыртт кæны къонамæ. Къонайы зынджытæн сæ фæздæг акæлы æмæ сæ пыс-пыс ссæуы.

Лæппутæ йæм бадзырдтой коса лæгмæ:

— Дæ фыдæхæй фесæфæм, нæ хистæр, немæ нæртон уазæг и.

— Нæртон уазæгæн — айгуырон фысым! — йæ цины хъæр фæцыди косайæн, йæ кæрдæджы 'ууилцъ рату кодта йæ дзыхæй цæхæрмæ, æмæ йæ цъыс-цъыс ссыди 'ууилцъæн.

Æрбадын кодта Фарнæджы йæ фарсмæ. Фæрсы йæ:

— Цы фæхæрут нарты бæсты?

— Фыдызгъæл фæхæрæм.

— Физонæг акæнут уазæгæн, — дзуры лæппутæм коса.

— Нуазгæ та цы фæкæнут?

— Ронг фæнуазæм.

— Фенут уазæгæн ронг дæр искуы.

Цалынмæ фынг цæттæ кодта, уæдмæ йæ фæрсы лæг — уæдæ сæ хортæ куыд сты, уæдæ сæ фосыл кæд ницы низ фæзынди, кæд сæ уыгæрдæнты истыгар æрзади кæрдæг? Æмæ цыдæр æнуд,

тутт зынынц йæ фæрстытæ Фарнæгмæ — зæрдæхсайгæ тых-фæрстытæ. Уæддæр ын йæ алы дзырдмæ дæр дзуры Фарнæг, хабæрттæ йын кæны.

Уæдмæ сæ фынг сцæттæ — физонджытæ 'мæ ронг, стæй цыдæр сауцъар луасигæндтæ. Æрбадти йемæ коса фынгыл Фарнæгæн, кувгæ нæ кодта, нæ уыди айгуыртæн сæ фæтчы кувын — æнæуи та-иу бадардта ронджы къус Фарнæгмæ, æмæ-иу бадис кодта йæхинымæр Фарнæг: цæмæн æм афтæ хата а коса ронгæй? Уæддæр та-иу анызта. Хæргæ дæр та-иу акодта.

Изæрмилтæ ахъуызыдысты уынгтæй æмæ сæ бæсты саудалынг æрбадт. Хицæн хатæнмæ йæ акодтой, æмæ йæ гæрзтæ йемæ ахаста Фарнæг — не 'мбæлди гæрзтæ ныуадзын искуы. Уым ын сæ йæ фарсмæ бахъил кодтой къулыл. Схуыссыди Фарнæг, уæдæ цы уыдаид. Цас афынæй кодта, чи йæ зоны, æмæ иуафон æрыхъал. Ныр уат — дыдзырухс, афтæмæй мæйрухс нæ уыд, уæдæ цырагъы кой дæр никуы зынди хатæны. Æмæ дис кæны Фарнæг: цы уа ай, цæмæй рухс уа хатæн? Уæд ауыдта — йæ дæлфæдтæм уырдыг лæууыд бæрзондгомау сылыстæг, дарæсæй, дæллагхъуыраей, цæсгомæй — иууыл урс, æрмæст йæ цæстытæ 'мæ йæ дзыккутæ — сау. Судзынц уыцы сау цæстытæ сатæгсау æртытæй уыцы урс цæсгомыл, æмæ йæ сау дзыккутæ сау пиллон калынц йæ сæрыл.

Исдуг æм кæстæйæ баззади Фарнæг, стæй йæ уæнгтæ аивæзта, æмæ цыдæр гæрзыты скъуыддзæгтæ æркалд йæ риуыл. Йæ цонджы хъултыл ма се 'лхынцъытæ аздадысты гæрзытæн. Ай цы уа? — дис кæны Фарнæг.

Чызг худы.

— Ды тыхджындæр разындтæ мæ мойагæй, — дзуры æмæ йæ дæндæгтæ цæхæртæ калынц, цыма йæ комы дæндæгты бæсты налхъуыт фæрдгуыты хал уыд.

— Цæй мойагæй?

— Мойаг цы вæййы.

— Æмæ кæм и?

Чызг ноджы хъæрдæраей худы. Æмæ худгæ-худын йæ астæу куы иуырдаæм фæтасы, куы иннæрдæм.

— Уый ам нæй, фæлæ ацы бæндæн уымæн нæ бакуымдта скъуынын, æмæ дын дæ тых фæлвардтон — кæддæра, зæгъын, дæуæн бакомид скъуынын. Æмæ дын бакуымдта дæуæн. Ды тыхджындæр разындтæ мæ мойагæй, — чызг дзургæ-дзурын Фарнæгæн йæ цонджы хъултæй айхæлдта гæрзбæндæны 'лхынцъытæ, стæй ацыд

æмæ йæ фæдыл дуар ахгæдта. Æмæ æрзылди йе 'ннае фарсыл уым Фарнæг æмæ та тарф фынай баци. Цас афынай кодта, чи йæ зоны, æмæ та фехъал и Фарнæг, æмæ та дæлæ сылыстæг йæ дæлфæдтæм лæууы, æмæ та йæ сау цæстытæ судзынц сау æртытæй æмæ йæ сау дзыккутæ сау пиллон уадзынц уыцы сау æртыты сау сыгъдæй. Йæхæдæг та худы сылыстæг йæ урс фæрдыг дæндæгтæй. Æмæ та аивæзта йе уæнгтæ Фарнæг. Æмæ йын нæ бакуымдтой ивазын — йæ къухтæ кæд нæ уыдысты баст. Ахæцыди къухтыл — най, æгæр фидар баст разындысты къухтæ. Æмæ бамбæрста Фарнæг — уый йын йе 'рдынбосæй бабастæуыди йæ къухтæ.

— Чи мын суагъта ме 'рдынбос?

— Нæ лæппутæ.

— Цæмай базыдтой, ме 'рдынбос афтæ фидар у, уый?

— Мæ фыд сын загъта.

— Бæтгæ та мæ цæмæн бакодтой?

Чызг æм хæстæгдæр балæууыд Фарнæгмæ.

— Дæ туг дын уадздзысты райсом æмæ уымæн.

Фарнæджы хъустыл æрцыд кæддæрты — айгуыртæ адæймаджы туг хæрынц. Æхсыримæ йæ схæццæ кæныц æмæ йæ хæрынц. Фæлæ йæм йæ хъус уа диссаг не 'рдардта, йæ зæрдæмæ дæр æй нæ айста: уый куыд уыздæн, æмæ лæг хæра лæджы туг! Бирæгъ куы нæ хæры бирæгъы туг, уæд лæг куыд хъуамæ багуыбыр уа лæджы тугыл æмæ йæ куыд хъуамæ бахæра?! Уанцон тугхæрд нæу! Чызг ноджы хæстæгдæр балæууыд Фарнæгмæ.

— Сайгæ дæ кодтон — мæнæн мойаг нæй. Мæ фыд мæ сардыдта — афтæ, дам-иу, загъ.

— Уыцы коса лæг у дæ фыд?

— О. Фæлæ раздæр коса нæ уыд. Кæддæр цуаны сæмбæлдысты нарты Уæрхæгимæ. Сырдыл нæ бафидыдтой, æмæ сын хылмæ асайдта. Æмæ йын Уæрхæг, физонæг кæм кодта, йæ сæр уыцы цæхæрмæ ныддардта. Басыгъди сæрæй, цæсгомæй иууыл. Уый фæстæ йыл хъуын-æрду нал рахæцыд.

— Уæдæ мæсты уыздæни нартæм?

— Мæсты 'мæ тынг. Æхсæв куы фæхуыссы, уæд фыццæг йæ зонгуытыл æрлæууы æмæ афтæмæй скувы, Хуыцау, цалынмæ, дам, нарты сæфт феноң, уæдмæ, дам, мæ ма амар.

— Уæдæ, бирæ куы фæцæра дæ фыд, уымæй тас у, — бахуызмæл и Фарнæг.

— Æмæ уæд нартæн сæфтæй тас нæу? Йæ куывд уыцырдæм арæзт куы у.

— Кувгæ, цы нæ 'рцæудзæн, уымæ фæкæнынц. Цы 'рцæудзæн, уымæ ма кувын цæмæн хъæуы!

— Æмæ цы нæ 'рцæудзæн, уый дæр бæрæг куы уа — не 'рцæудзæн, уæд уымæ дæр цæмæ хъæуы кувын?

— Лæг нæ лæууы æнæ кувгæ, йæ зæрдæ йæхиуыл нæ дары, йæхицæй тыхджындæр æмæ стырдæр чи у, уымæй дзы ныфс куы нæ уа, уæд цæрын нæ фæразы.

Чызг ницуал сдзырата Фарнæджы ныхасмæ, йæ улæфт æм æрбайхъуыст, йæ фидар улæфт æмæ æхсызгон уыд Фарнæгæн — æгайтма улæфтæ кæны, æгайтма зæххон у, айгуырон у æгайтма ацы æнахуыр чызг!

— Æмæ изæры фынгыл куы нæ куывта дæ фыд.

— Фынгыл нæ кувынц махмæ. Стæй фынгыл бадгæ дæр нæ кæнынц. Уый нæм æддагон куы 'рхауы, уæд æрæвæрынц фынг. Æмæ нартæ зæрдиагæй кувынц? Æмæ цæмæ фæкувынц нартæ та Хуыцаумæ?

— Нартæн фæтк у кувын, æмæ кувынц, цæмæй хуымтæ хорз æрзайой, фос æнæфыдбылыз уой, зæй ма æрцæуа, дон куыд нæ раивыла.

— Стæй?

— Стæй баназынц.

— Æмæ уымæй сбæрæг ваййы, зæрдиагæй кæй кувынц, уый, — цыдæр разæнгард хъæлæсыуагæй загъта чызг.

Фарнæгмæ сæ ныхас дзæбæх кæсын байдыдта, цыма иу хъарм къонайы фарсмæ бирæ фæбадтысты æмæ кæрæдзийы зæрдæтæ уым бамбæрстой къонайы фарсмæ. Æмæ йæ цæстытæ нæ иста чызгæй. Уый лæууыди йæ дæлфæдтæм, цыма боны рухсæй рухс схъис баззад, дæргъæй-дæргъмæ схъис, уый хуызæн.

— Хуыцау у, цы у, уымæн ницы зонын, æниу ын базонæн дæр нæй, — загъта æрæджиау чызг, — фæлæ цыдæр ис бæрзонд кæмдæр, дуне иууылдæр кæдæм зыны, фæлæ æххæстæ кæдæм ницы кæны, уым кæмдæр. Адæймаг уый цард-барæй равзæры æмæ уый цард-барæй раканы гуыргæ дæр адæймаг. Зæххы хъæстæ йæ къах кæмæн фæци, уыдонæй искæмæ ахæм цард-бар уа, уый гæнæн нæй.

— Адæймаг адæймаджы цард-барæй равзæры, — бахудти Фарнæг. Æнæуи йæм чызджы ныхæстæ амæй ай æхсызгондæр æмæ диссагдæр кæсын байдыдтой, æмæ йæ фæндыди, истытæ ма куы загъид ноджыдæр. Æмæ фæлæууыд йæ ныхасæй — ма йæ бахъыгдара. Æмæ та загъта чызг:

— Аз иухатт, гыццыл ма куы уыдтæн, уæд саби гуыргæ фæдтон. Уый диссаг у — саби куыд райгуыры, уый. Саби стыр у, æмæ йæ сылгоймаг цы сылгоймаг у, уымæй нæ ныййарид. Уæд амæликой саби дæр æмæ мад дæр. Фæлæ цы дунейы диссаг фæдтон уæд! Ныр ын æнæ райгуыргæ нал и сабийæн, уæд мады синтæ цæсты фæныкъуылдмæ фæиртæстысты сæ бынæттæй, æмæ, куы райгуырæ саби, уæд та абадтысты фæстæмæ сæ бынæтты синтæ. Ис кæмдæр стыр цыдæр, тыхджын цыдæр — уый бархъомысæй райгуыры адæймаг.

Фарнæг каст чызгмæ æмæ хъуыды кодта: æмæ, дам, айгуыртæ æвзæр адæм сты, ныццæгъдын, дам, сæ хъæуы. Æмæ сæ кæд ацы уд равзæрди, æрмæст ацы иунæг уд, уæддæр ма сæ куыд и загъæн æвзæр?!

— Ныхæстыл фестæм, афтæмæй нæ ницы ныхасаг уыди цыма, — базмæлыди чызг, йемæ базмæлыди йæ рухс дæр, — фæлæ хорз ныхас уыд — цалымæ ныхас кодтам, уæдмæ балхынцъ и ма хъуыды: ныртæккæ æз схуысдзынæн дæ цуры, дæ къухтæ дын суадздзынæн, стæй мердæм разилдзынæ ды, æмæ æмуд æрцаудзыстæм. Уый фæстæ мæнæн ма мидæг равзæрдзæни саби-лæппу, тыхджын лæппу, дæхи хуызæн — нæртон!

Йæ сæры цыдæр ныггуыу-гуыу кодта тынг Фарнæгæн — куыд схуысдзынæн йæ цуры, æмæ йæм стæй куыд равзæрдзæни саби? Афтæ равзæргæйæ у? Нæ, саби афтæ равзæргæ нæу. Уымæн æндæр дуне хъæуы æмæ æндæр зæрдæйыуаг ноджы. Ацы ныхæстæ не сфидыдтой чызгæн йæ 'ннæ ныхæстимæ. Куыд сæ загъта, куы!

Уæдмæ чызг æд рухс йæ уæлхъус балæууыд Фарнæгæн, йæ дыууæ къухæй иу æвнæлд фæкодта йæ даргъ къабайы бынтæм æмæ йæ сæрæй фелвæста йæ къаба. Хатæн ноджы барухсдæр. Фарнæг йæ къухтыл ахæцыд, æмæ баст алхъывта цонджыхъултæ ноджы.

— Стæй цы уыдзæн? — йæ цæстытыдзаг скаст уæлæмæ чызгмæ.

— Стæй цы уыдзæн, уый уыдзæн, — цыма йæ зонгæ кодта, афтæ йæ фæрсдзæн, уыйау ын æнæкъæрцæй загъта чызг йæ ныхасмæ, æмæ йын цыдæр æгæнон хивæнд бавзæрста йæ ныхæсты Фарнæг. Æмæ дзы йæ уæнджы мигъ бабадт. Ноджыдæр ма цыдæр сцæйдзырдта чызг, фæлæ фæлæууыд æмæ кæсагау тастæ 'мæ тæлфгæ йæ фарсмæ алæсти Фарнæгæн. Хатæны цы рухс аздади, уый сындаггай тади.

Фарнæг ницуал бамбæрста. Судзы — уый ма хатыдта æмæ

тæрхæгыл мидæмæ хæцыд йæхиуыл, къулырдæм. Уайтагъд æм бахæцæ и къумæ æмæ чъырын къулы уазалыл бацин кодта йæхинымæр, фæлæ йыл уæдмæ æрбанцад уырдаæм судзгæ тæвд, йæ дыууæ уæнмæ йын ныккомкоммæ сты сылгоймаджы гуырвидауцгæнæнтæ, се 'рдзон фидар цыргытæй хуынчътæ кодтой йе уæнтæ лæппуйæн æмæ, йе 'нахуыр сонт уд атæха, уымæ йæ бирæ нал хъуыди. Иннæ ахæм йæ тæркулæфт чызгæн! Иннæрдæм дзы хызт, æмæ ма сулæфа йæхæдæг, уымæн нал уыди. Стæй йын февнæлдта йæ къухты бастмæ чызг, цæстыфæныкъуылдмæ айхæлдта сæ баст къухтæн. Æмæ сæ Фарнæг айста йæ фæсонтæй йæ къухтæ, йе 'ргоммæ сæ 'рбайста, аууæрста сæ — уыцы фидар бастæй бахуыссыдысты йæ къухтæ. Уæд чызг йæ тъæпæн арм йæ дыууæ уæны астæу сæвæрдта Фарнæгæн æмæ йын æй йæ чъылдымыл дæлæмæ ауагъта уыцы тæвдæй, стæй йын йæ хъусмæ хæстæг бахаста йæ былтæ æмæ йæм дзуры хæстæгæй хæстæгмæ:

— Гъеныр ме 'рдæм разил. Ныртæккæ куыддæр мæнмæ æрбавналай, афтæ æрбаддзæн дæ къухты рыст.

— Куыд?! — цæмæй фарста æмæ цæмæн фарста, уымæн ницы бамбæрста Фарнæг.

— Тынг дзæбæх, — йæ тæркулæфт фæуæрдта чызг. — Сылыстæг æвдадзыхос у нæлыстæгæн, уый нæ зоныс?

— Нæ зонын.

— Уый та ноджы хуыздæр — мæныл æй базондзынæ.

— Æмæ йæ ды зоныс?

— Мæхиуыл æй нæ зонын, фæлæ йæ æнæуи зонын: йæ уд æрцауы, æмæ адзæбæх ваййы нæлыстæг.

— Цæмæй йæ зоныс?

— Æз федтон, нæ сыхæгты лæппуйы не 'ннæ сыхæгты чызг куыд дзæбæх кодта, уый.

— Кæм æй федтай?! — диссаг æм каст Фарнæгмæ æцæг, куыд æй хъуамæ федтаид, кæм æй хъуамæ федтаид! Стæй кæд дзурыныл фæуаид æмæ уæдмæ æрбадид йæ тæркулæфт æмæ æрсабыр уайд.

— Донмæ ацыдтæн — æхсæвæрафон уыд æмæ сæ уым федтон. Донисæнæй гыццыл дæлдæр. Йæ къæрта доныбыл баззад чызгæн.

— Æмæ талынг нæ уыд?

— Нæ уыд. Мæй донисæны къуыммæ касти, арт дзы цыма скодта, уыйау дзы сыгъди æмæ уый рухсмæ йæ былгæрон дæр

барухс донæн. Æмæ дзæбæх зынди, куыд тæлфыдысты, уый.

— Æмæ сæм кастæ?

— Цæмæннæ сæм кастаин хъуамæ! Ахæм диссаг фен æмæ йæм ма кæс! Ныхæстыл мæ ма дар, разил мердæм.

— Дæ ном цы хуыйны?

— Мæргъуанæ.

— Дзæбæх ном дын и, тынг дзæбæх — Мæргъуанæ! Фæлæ махмæ афтæ нæу. Цæмай æмуд æрцæуой Нартыбæсты нæлыстæг æмæ сылыстæг, уый тыххæй хъуамæ се 'хсæн фарн бацæуа, фарн сæ хъуамæ бафтауа кæрæдзийыл. Кæннод сын æмуд æрцæуæн нæй, хъуамæ хъарм уа се 'хсæн, фарнæй чи равзæра, ахæм хъарм, æмбарыс мæ, Мæргъуанæ?.. Æмæ сæ сæ кæрæдзимæ дæр уый хъуамæ раздæхын кæна, уыцы хъарм.

— Мæ хъарм дæм хъарм нæ зыны!

— Уый де 'вæлтæрд туг тæркæхсыт ракодта æмæ уымæй цæуы уыцы хъарм, рахсысти дæ туг æмæ ныртæккæ 'руазал уыдзæни фæстæмæ.

— Не 'руазал уыдзæн, нæ мæ фæнды æмæ æруазал уа! — йæ уæнгтæн сæ сусæг рызт æнахуыр гæв-гæвмæ рахызт, йæ ныхас дæр тыхыскъуыдтæ кодта, йæ фидар цæнгтæ лæппуйæн йæ дæлæрмтты атъыста, йæхи та йæм баивæзта. — Разил мердæм!

Фарнæг бандзыг и.

Æмæ йын фелвæста йæ дæлæрмттæй йæ цæнгтæ чызг æмæ йын йæ фæсонтæ йæ дыууæ тымбыл къухæй ныххоста æмæ хæкъуырццæй ныккуыдта.

— Мæ тæригъæдæй нæ тæрсыс?!

— Тæрсын. Дæ тæригъæды уый тыххæй нæ цæуын.

Чызгæн йæ уæнгтæ 'рбатымбылтæ сты, хæрдмæ схъиудтой. йæ кæуын тыхджынай-тыхджындæр кодта.

Фарнæг уæлгоммæ 'рхуыссyd, йæ арм Мæргъуанæйы сæрма бахаста, йæ дзыккутæ йын æрлæгъз кодта йæ армæй.

— Ма ку, Мæргъуанæ. Ныртæккæ фæфæдис уыдзысты æмæ нæ хуысгæ куы 'рбаййафой иумæ... Ды хорз чызг дæ, Мæргъуанæ, иу саг лæппумæ фæцæудзынæ чындзы, уе 'хсæн уыдзæни фарн æмæ уыцы фарны хъармæй райгуырздæн лæппу, мæ хуызæн нæ — хуыздæр.

Æрæджиау тыхджын схæкъуырцц кодта чызг æмæ банцади йæ кæуынай, æрлæмæгъ, йæ уæнгтыл ахæцыд æмæ бандзыг. Хуыссyd æмæ æнцæд-æнцойæ улæфыд. Æмæ та йæм бадзырдта Фарнæг:

— Ды хорз чызг дæ, Мæргъуанæ. Тæхудиæг уыздæн, ды фар-
нимæ кæй фарсмæ 'руадздзынæ дæхи.

— Мæн ма сабыр кæн, ныфсытæ дæр мын ма 'вæр, — загъта
чызг æмæ фестад уатæй. — Мæргъуанæ нæлгоймаджы фарсмæ
æрхуыссыд иу хатт, иунæг хатт йæ царды. Дыккаг хатт нал
уыздæни уый, — дзургæ-дзурын раст алаууыди йæ разы æмæ —
диссаг! Йæ рухс æрдæбонны хуызæн нæ хъарыди хатæны тары.
Æмæ йæ цæстытæ хатæны талынг къуымты æрзылдысты
Фарнæгæн — цæмæннæуал барухс и хатæн?! Уæдмæ йæ къаба
йæ сæрыл æртъыста Мæргъуанæ.

— Уæлæмæ! Бонмæ бирæ нал и.

Фарнæг дзы уыцы ныхæстæ фехъусын æнхъæл нæ уыд æмæ
сæ нæ бамбæрста.

— Цы загътай, Мæргъуанæ?

— Уæлæмæ! Æндæр ницы. Абон раджы систдзæни мæ фыд.

— Стæй цы уыздæн, стæй?! — йæ уаты рабадти Фарнæг.

— Стæй цы уыздæн, уый уыздæни — стæй.

Æмæ йæ уæддæр йæхи мæт уый бæрц нæ уыди, Уæны мæт æй
час уыди. Цы бауыздæн? Нырма фат æмæ æрдын никуы уыд йæ
къухы. Кусæрттагмæ никуы ныддардта йæ кард. Æрмæст йæ
фæндыр — дæлæмæ дæр, уæлæмæ дæр йæ фæндыр. Зæхмæ йæ
ницæй тыххæй æруадздæн, хæрыны сахат ма фæуæд, æндæр.
Æмæ хæргæ дæр цастæ кæны æниу?! Нарты хъалтæй дзы исчи
уæлыгæс скæндзæни йæхицæн, æмæ йæ уæд йæ фæндырмæ дæр
нал равдæлдзæни. Уыцы мæт сразы кодта уæд Фарнæджы ли-
дзыныл, æндæр цыма Мæргъуанæйы цъынды уадзы йæ бæсты,
афтæ йæм касти.

Æмæ цыдысты айгуырты уынгты дыууæйæ. Мæргъуанæ йын
йæ къухыл хæцыди æмæ йæ аууон рæтты кодта. Æниу иууылдæр
аууон æмæ талынг уыд хъæу, рухсы цъыртт дзы никуыцæй цыд.
Тарф фынай кодтой сæ тарф хæдзæртты туджы цинай — рай-
сом се стырбон, се стырбонмæ сын цæттæ нæртон туг. Хуыздæр
ма цæмæ бабæлла айгуырон лæг! Хæдзæрттæ фесты, æмæ
уæлмæрдтæ райдыдтой. Мæргъуанæ ноджы фидардæр ныххæ-
цыд Фарнæджы къухыл æмæ йæ цыртыты 'хсæнты кодта, цыр-
тытыл йæхи куыд нæ цавтаид, афтæ, стæй ахызтысты
уæлмæрдтæй дæр æмæ æрлаууыди Мæргъуанæ. Æрлаууыди
Фарнæг дæр.

— Дæу цæуын хъæуы ацырдæм, — йæ галиу къух галиуæрдæм
адардта Мæргъуанæ. — Мæн та — ацырдæм, — йæ рахиз къух

та рахизæрдæм адардта æмæ фыццаг йæ галиу цонджы рухс аззади сæ комкоммæ, стæй — йæ рахиз цонджы рухс.

— Дæу — цæуын, Мæргъуанæ?

— Мæн — цæуын, æмæ — дард.

— Уæд æз нæ ацæудзынæн, æз фæстæмæ аздæхдзынæн уæд.

Æмæ та уæд нæуæгæй загъта Мæргъуанæ, аивæн кæмæн нæй, ахæм хъæлæсыуагæй:

— Дæу цæуын хъæуы ацырдæм. Мæн — ацырдæм. Хурыскаст нæ айгуырты зæххыл хъуамæ ма кæй æрæййафа.

— Мæргъуанæ?!

— Æз дын дæ ном нæ базыдтон. Чи зоны, уый хуыздæр у. Дæхи фæндаг уæд дæ фæндаг.

Фарнæг ма цыдæр зæгъинаг уыд, сæ дыууæйæн дæр ахсджиаг чи уыдаид, ахæм цыдæр, фæлæ уæдмæ Мæргъуанæ аздæхт æмæ ацыд, æмæ æхсæвы тары бæрæгæй зынди, йæ рухс йемæ куыд фæцæйхаста, уый. Фарнæг йæ фæдыл каст, цалынмæ йæ уыдта, уæдмæ, стæй йæм йæ къæхты хъæр æрбайхъуыст, куы нæуал æй уыдта, уæд, æмæ дис кодта, цæмæн æм афтæ тынг хъуыса йæ къæхты хъæр?!

— Бадгæ ма куы кæныс! — йæ разы алæууыд Сагахс. — Æмæ хистæртæ дæумæ куы кæсынц уым.

Фарнæг йæхиуыл схæцыд, бамбæрста — уый йæм Сагахсы къæхты хъæр хъуыст, Мæргъуанæйы къæхты хъæр нæ уыд. Мæргъуанæ раджы ацыд. Цымæ кæдæм ацыди Мæргъуанæ?

Æмæ араст и Сагахсы фæстæ Фарнæг, йæ фæллад ыл æртæфсти — хатыдта йæ. Иннæ хæттыты-иу ам сæфгæ фæкодта йæ фæллад æмæ-иу æвæлладæй скъæфта йæ сырды мард. Иннæ хæттыты-иу Уæн æнхъæлмæ касти ам. Уæн æмæ ноджы йæ фæндыр Уæнæн.

3

Хъоба рафт-бафт кодта — йæ уæнгуытæ сæфдзысты, йæ фенддаджы уæнгуытæ. Рагсом-иу сæ хъоммæ куы рауагъта, уæд-иу сыл адæм сæ цæст æрæвæрдтой: никуы ничи фæдта дыууæ мады гуыбынæй рацæугæ афтæ æмхуызæттæ. Сатæгсау, сынты базыры хуызæттæ, сæ мукъутæ та — урс. Сæ сыккæтæ æмиæстæ æмæ æмхуызон аив къæдз. А уалдзæджы сæ ифтындзынафон уыд — йæ цæст сæ нæ бауарзта ифтындзын: уадз æмæ уал бæрзæйтæ сæвæрой, æфсондз сын никуыдæм ирвæзы.

Ныр сæ, куыд кæсы, афтæмæй ныууæй кодта кæмæндæр ацы зылынвад Сослан!

Йæ тыргъæй касти Хъоба æмæ рафæнд-бафæнд кодта: цы ми бакæна? Нæ лæууын фæрæзта, нæ — бадын. Цæуын æй фæндыд, фæлæ кæдæм цыдаид, уый нæ зыдта æмæ тыхсти. Æрæджиау азылд, мидæмæ ахызт. Уым лæгдоны рагъæныл ауыгъдæй лæууыдысты йæ дыууæ карды — йе 'дзæм кард æмæ йæ хъуытазхæлæс кард. Сæ разы æрлæууыд æмæ сæм уæлæмæ рагъæнмæ æнкъардæй каст. Сæ иуы бабæттын хъуыд йæ фарсыл, фæлæ кæдæм цæуы, уый нæма алыг кодта æмæ сæ афтæмæй кæцыйы хъуамæ бабастайд! Æнæуи йæм ахæм æгъдау уыд — кæд-иу æввахс искуыдæм цыд, уæд æдзæм кард баста, фæлæ йæ чынтæй æддæмæ цæуыны сæр бахъуыд, уæд-иу хъуытазхæлæс кард æриста рагъæнæй, æрдæджы онг-иу æй сласта кæрддзæмæй æмæ-иу æм, йæ дæндæгтæ ныззыхъхъыр кодта, афтæмæй бирæ фæкаст, уый фæстæ-иу æй æрбаста йæ фарсыл æмæ-иу йæхицæй хъалдæр нал уыд нартæй чынтæм. Стæй-иу, Хъоба кæм балæууыд, уым йæ карды кой ничиуал скодтаид — зыдтой иууылдæр Хъобайы тесмел кард.

Æмæ иннæты кæрдтыл дæр куыд нæ фæрайы, сæ цъула æмæ къæртхауд кæмттæм сын куы ныккæсы, уæд. Фæлæ Сосланы кард, Сосланы! Уæд æрцæры Хъоба, уымæй йыл тых у, кардæй, æмæ йæ уæлæмæ скæсын нæ уадзы.

Ныр ыл майæ фылдæр цæуы, афтæ фаззæтты куырдадзмæ ныххаста йæ кард Сослан. Æппæлыдысты лæппуты арæхстæй æмæ загъта: алæ-ма уæдæ! Уыдон радытай фæкастысты кардмæ, уый фæстæ та кæрæдзимæ фæкастысты, сæ уæхсчытыл дæр схæстытæ кодтой. Уæддæр байсæрыдтой кард, сæ бон куыд уыд, афтæ. Сослан æй кæрддзæмы дæр нæ нывæрдта, афтæ йæ йæ къухты рахаста куырдадзæй — хурмæ йæм скæса, кæддæра нæ судзы?.. Куыддæр æддæмæ рахызт, афтæ йыл æрбамбæлд Хъоба. Йæ разы цæхгæр фæлæууыди Сосланæн.

— Дæ уискæнæн ма байсæрай, о Сослан! — дзуры йæм хъæрæй Хъоба, йæхицæн йæ мыр-мыр цæуы: хъæрæй дæр бæргæ бахудтаид, фæлæ нæ уæндыди. Цæвиттон, ахæм фыдбылызы ахæсты уыди Хъоба, æмæ-иу хъæрæй куы схудти, йæ зæрдæйы фæндиаг, уæд-иу йе 'фсæр феуæгъд и, йæ бинаг æфсæр, æмæ-иу ыл цалынмæ къухæй нæ бахæцыд йæ бынатмæ, уæдмæ-иу зæбулæй баззади æфсæр, дзых та — къæппай. Æмæ йæхи хызта адæмы 'хсæн йæ дзыхыдзаг ныххуынай. Стæй-иу уыцы худæгыл сæхимæ фæхудти. Сæ дуармæ-иу ныллæууыд, намæ-иу сæ тыргъы рацу-бацу кодта 'мæ худти. Уым нæ тарсти — феуæгъд

уад, æфсær, кæд уæгъд кæна, уад. Сæвæрдзæн æй, æндæр ма дзы исты ис!

Сослан æм ницы сдзырдта. Йæ кард мæсты ссыд ныккодта кæрддзæмы.

— Уый бæсты де 'фсины цыхтыггæнæн кард бабæтт дæ фарсыл, кæд дæ æнæ кард ничи уадзы, уад. Ай ма цы рахæсс-бахæсс кæныс, ацы стыр кард! — не 'нцайы йæ мыр-мырæй Хъоба. Кæцæйдæр бадтæй растади, æмæ хъазын агуырда йæ зæрдæ.

Сосланы бирæ нал бахъуыд — сласа кард æмæ йæ дзы ныссæрфа. Уæдæ дзы алыхатталыхатт нал фæразы!

— Ацу, Хъоба, æнæ мастæй дæ фæндагыл.

— Уад та афæлвариккам? Сæргæ йæ куы бакодтай. Кæд дын сыгъдæг горда фестади, уад та!

Æмæ ныззылди фæстæмæ Сослан, йæ зæрдæ йæ схаста — афæлвара! Фелвæста йæ кард, дзуры Хъобамæ:

— Æрдар дæ кард!

Хъоба уыцы мырмыргæнгæ сласта йæ кард, дзæбæх æй даргæ дæр нæма æркодта, афтæ ныдздзæхст кодта Хъобайы къухмæ кард Сослан. Уæды хуызæн æгад никуы æркаст йæхимæ: йæ кард æфтауын нал куымдта, афтæ дзы сфардæг и, гъе, Хъобайы быныкард хæрдмæ.

Уæдæй фылдæр никуыма фæхудти Хъоба. Йе 'фсær феуæгъд и, уый мæт дæр æй нал уыди. Сæ кærты ныллæууыди æмæ кæлкæлæй худт. Гъеуад æй раййæфта, гъе, Аминæ дæр, йæ бинойнаг, афтæмæй. Мидæгæй дзæрна фыхтой, ома, къæбицæй фæхт æрбадавон, æрхойон æй, æмæ, ома, æмæ йæ цъар фæдде уа. Цæй фæхт æмæ ма цæй æндæр! Исдуг æм кæсыныл фæци лæгмæ, стæй йæ хъæлæсы дзаг ма ныцъцæхахст кæна. Æфсин ма йæм фæдисы æппæрст ракодта йæхи мидæгæй, бæргæ ма йæ сабыртæ кодта чындзы, лæппуйыл дæр ма бæргæ йæхи сцагъта, фæлæ уæдмæ чындз йæ уæрджытæм нывнæлдта, тъæпп-тъæппæй сыл ралæууыд æмæ хъæрæй бастæ йæ сæрыл систа.

— Гъæ, саубон мыл куыд ныккодта, дæлæ йын цы бирæгъы дзых и, дæлæ!

Уыцы изæр афардæг Аминæ йæ цæгатмæ, — иу фæхт дæр нал бацагуырда æмæ иннæ дæр — æнæдзæрон скодта Хъобайыл. Æмæ фæстæмæ усгур лæппуйæ агæпп кодта Хъоба.

Бабаста хъуытазхъæлæс кард, йæ хæлын хæлаф æмæ хæдоныл йæ къухтæ æруагъта æмæ уынгмæ рахызт. Ныхасыл йæхи басæрфта — ныхасы ничи бæрæг разынд, кæронæй гæнахы рæбын

цы цалдар ләппуйы ләууыд, әндәр. Хьоба сәм исдуг цәуынмә нә хъавыд — цы сәм цәуа, йе 'мсәр ләгтә куы нә сты! Уәддәр сәм әрләууәрләуугәнә байста йәхи. Кәсгә дәр уыдонырдәм нә кодта, афтәмәй сәм бадзырдта:

— Әппын уә Әхсәртәггаты Сосланыл никай цәст әрхәцид?

Ләппутәй иу, зәронд гәнахы кьуләнцой чи ләууыд, уый размә рахызт.

— Әз әй федтон.

— Кәд? — дзәбәх әм нә азылд, афтәмәй йәм бахъәр кодта Хьоба.

— Знон-әндәрәбон.

— Кәм?

— Ләхъыбыдырдыгәй рацәйцыди. Кәд ма исты зонын, уәд йә хъәбысы цыдәр рацәйхаста.

— Әмә цы хъуамә рацәйхастайд йә хъәбысы? — фәрсгә уыйас нә кодта Хьоба, сагъәс цас ныккодта.

— Уый нә базыдтон, дард мәм уыди 'мә.

— Стәй цы фәци?

— Стәй уым Бирәгъбадән цәгаты уәләмә фәхәрд кодта, уәлә, Куырдаләгон кәм цәры, уыцырдәм.

Хьоба фесхьиудта.

— Нә кәсуг, нә! Әз әм мә уәнгуытә ссарынмә әнхәлмә кәсын, уый Куырдаләгоны мәрдтән бәхәй фәцид әмә йын хуымилиәгтә фәхәссы! Йә фындзыхуынчьытәй йын сә слас-дзынән. Уый нәма зоны Чынты Хьобайы.

Нымәткьулы кьохәй иу бәхджын әрбазынд әмә хуымты астәуты дзоныгъфәндагыл фәуырдыг кодта. Ләппутә бәхджынмә аздәхтой се 'ргом, фәлә йәм Хьоба ницы уыйас әрдардта йә хъус. Мән, ома, уыдәттәм не 'вдәлы. Әз, ома, мәнә мәсты ләг дән.

Уәдмә бәх донән йә дзоныгъласән ләгъзыл әрбатыбар-тыбур кодта әмә ныхасырдәм сарәзта йә ных.

— Ай Булахы цьәхәй рәгъәд куы у! — загъта, йә дыууә әрфыджы бынтондәр кәмән баиу сты, уыцы уәззауарәзт ләппу. Цыма йә дыууә цьәх цәсты иунәг сау әрфыджы бын кәй уыдысты, уый сәм худәг зынд, уыйау худтысты ләппуйән йә цәстытә.

Уәдмә бәхджын әргәпп кодта йә бәхәй, йә ехс йә роны әртъыста.

— Фарн уә ныхасы! — бадзырдта ләппутәм.

— Фәрнәйдзаг уай, Булахъ! — ноджы тынгдәр бахудтысты әрфыгджын ләппуйы цәстытә.

— Дзәбәх стут?

— Хуыцауы зәрдыл дзәбәхәй ләуу.

— Уә фос дәр дзәбәх сты?

— Ницы у нә фосән дәр.

— Уәдә хорз, — йә бәхы згъәллагом рафтыдта Булахъ әмә, бәхы йә фәдыл ластә, бараст ләппутәм. — Әмә нәуәг хабар нәма фехъуыстат?

— Фехъуыстам.

— Әцәг, әцәг?

— Әцәг, дам, уыд, зәгъынц.

— Цы, дам, уыди әцәг?

— Цы, куы зәгъай, уәд, а Бохъ чи у, сымах Бохъ, уый бамидәг и әмә, куыддәр Еухал холлагдонмә бауад, уәхи Еухал, афтә йә уыцы ран куы рацахсид.

— Цәмән?! — йә цәстыты уәлтъыфәлттә тыбар-тыбур раләууыдысты кәрәдзийыл Булахъән.

— Цәмән, куы зәгъай, уәд Бохъән йә бикъ бафтыд, әмә ахәм сахат сылыкъах амонынц ләгән.

Булахъ хәрдамә фесхъиудта.

— Алә, хынджыләг ма скъәр, уый дын сылыкъах әмә нәлыкъах! Уәдә әз әцәг фәрсын, ай та!.. Уән фесәфти, уалә Борәты Уән, фехъуыстай?

— Куыд фесәфти? — йә цәстытә сә худына й фәләууыдысты ләппуйән.

— Борәйы бәласы бын, дам, уыд уалә әмә, әвәццәгән, айгуырты ахәсты фәци.

Уәд сәм Хъоба дәр аздәхта йе 'ргом.

— Уалә Фарнәджы әфсымәр? Кәд искуы бафына й. Әнәуи дәр фына й у әмә.

— Фына й нәу, нә, рынчын у, — бадзырдта Хъобама дәр Булахъ. Хъобайән хъыг уыди — уәдә йәм кәцәй кәдәм скъәу-къәу кодта дала! Фәлә йәм ницы сдзырдта. Иннәтә дәр фәхъус сты, афтәмәй кәрәдзимә әввахсдәр баләудтытә кодтой. Әмә та сәм бадзырдта Хъоба, цыма уыдонмә нә дзырдта, цыма йәхицән дзырдта:

— Әмә Уәнмә әрхаудысты айгуырты куыйтә, кәд ахстой искәй, уәд?! Уәны куы нә туг и, куы нә — уд.

Ләппутәй йәм чидәртә се 'нкъард цәстытә 'рбазылдтой.

Цыдәр рәтбуәен ныхәстә кодта — афтә йә бамбәрстой. Әмә әцәг изгард хаста Хьоба Уәнмә. Уәдә хьуамә йә фәндыр тбыллинг-тбыллинг байдай! Ардәм дәр әй әрхәццә кәны, Зиләхурәйи хьазты дәр баләууы. Цәгъдгә дәр дзы акәнд-тытә кодта. Иухатт ын йә сәрәй дәр акуывта Зиләхурә, әвәццәгән әм бахъардта йә цагъд. Уәд дә цы фәндырәй цәгъдинаг и, рынчын ләппу дә 'мә искуы дәхицән сбад. Зиләхурәмә дәр рамәсты и Хьоба. Уәдә йын кәдәм дә сәрәй кувыс! Ныр фәндырәй ацагъта, уый тыххәй...

Хьоба йә уәнгтыл схәцыд, уәләты акаст, уартә хьәугарон цьәх тыппырыл цы урс гәнах уыд, уымә. Гәнахы уәлә йә нарәг бәрзонд фәрссагәй касти Зиләхурәйи хатән. Уым тын уафы Зиләхурә, алдымбыдгә кәны, басылыхъхьытә кәрды, боцкьотә сын аразы. Куы бафәллайы, уәд йә бәрзонд фәрссагәй фәлгәсын сисы алырдәм. Стәй әрцәуы Майрәмбон, әмә йә уәд йә авд чындзы әрхизын кәнынц гәнахы сәрәй әмә йын уым, гәнахы рәбын хьазт саразынц. Әмә дзы ерысәй кафынтә сисынц нартә 'мә чынты ләппутә. Йәхәдәг дәр дзы фәкафы Зиләхурә. Цалдәр кафты дәр дзы раканы.

Ләууы Хьоба әмә уайы йә цәстытыл: уартә әрбакафы Зиләхурә — уыцы әлвәст гуыр, уыцы нарәгастәу. Ләппу йәм кьахфындзтыл нылләууы — кәм фәразы әнә нылләугә! Фәлә кьахфындзтыл ләууын дәр нә фәразы! Йәхи фехсы чызджы размә. Әмә та уәд ныззиы йә мидбынаты Зиләхурә. Афтә ныззиы, әмә ләг фәтәрсы: уыцы лыстәг астәу куы нә бафәраза уыцы зылдән әмә дыууә дихы куы бауа чызг.

Уый дәр дзы скафы, Хьоба. Фәлә уый кьахфындзтыл не сләууы — әнцон у Хьобайы йас ләгән кьахфындзтыл ләууын! Әнәуи схьыллипытә кәны, куы йә иу кьахыл, куы йә 'нна кьахыл. Уәдә сыртт-сыртән бахъәуа уый хуызән чызджы фәстә! Йә цәст ыл әрхәссы әмә уыцы размәарәзт тәрттә ноджы размә куы рацәйбырсынц, йә урс дәллагхьуырты рухс сыл амәхсгә куы рауылән кәны, уәд ницуал ауыны Хьоба, куы фәкаәла, уымәй дәр райдайы тәрсын әмә нылләууы йә кафынәй.

Иу каст ма акодта Зиләхурәйи фәрссәгтәм әмә йәм иу фәнд фәзынди — ацәуа уәлә Әхсәртәгтәтәм. Чи зоны, йә уәнгутәй дәр исты бәрәг базона. Уәнәй дәр искәй афәрса. Йә зәрдә йыл нә риссы, фәлә уәддәр.

Дәллаг нартәм фәдисы змәлдәй ницы уыд. Уәлдай ләууә-

гыл дәр не 'рхәцыд йә цәст уынгы. Әрмәст се стыр хәдзарәй цыдәр хәәлдзәг гъай-гъо цыд — куы-иу бацырын и уыцы гъай-гъо, хәдзары фәрссагәй-иу рагуылф кодта уынгмә, куы та-иу фәләууыд. Әмә Хъоба афтә бамбәрста хъуыддаг: дысон дзы цыдәр бадт уыд, ныр фәлхәрттыл бамбырд сты, анызтытә кодтой, сә сәртә фәуәлвонг сты әмә гъай-гъо кәнынц. Әмә йә зәрдә ахсайдта мидәмә — уым абадын әвзәр нә уайд, уыцы нуәзджын ләгтимә. Нуазгә дәр дзы акәнид әмә — хәргә дәр. Стәй цәуид Әхсәртәггәтәм дәр. Нырма бон кәм и!

Әмә йә әрфәндыд, тынг әй әрфәндыд, хәдзары стыр дуар куы фегом уайд, иуцалдәрәй дзы куы рагәппытә кәниккой, сәхи йыл куы ныццәвиккой Хъобайыл әмә йә сыбыртт дәр куы нә суадзиккой, афтәмәй йә хәдзары куы фәмидәг кәниккой. Әмә йә цыд сабырәй-сабырдәр кодта Хъобайән, афтәмәй йә цәсты тигъәй касти дуармә, фәлә дуар нә гом кодта, Хъоба дарддәрәй-дарддәр цыд әмә адард и хәдзарәй. Ныр ма дзы исчи куы ракаса, уәддәр ма йә фәсте сурдзән!

— Сынзәрхгәд әй скәнүт уә хәдзар! — йә маст схаста Хъобайы, стәй ма искәмән дзурәгау загъта хъәрәй: — Адон нартәй дәр не сты, ацы Аләгәтә. Цәй нартәй сты! Уәдә Әхсәртәггәты хуызән сты, кәнә Борәты хуызән? Уыдон уалә хәцәг әмә цәрәг адәм сты, адон та? Исәй-бисәй сәм уыцы хәдзар ис, әмә дзы сә богъ-богъ цәуы әхсәвәй-бонәй, ныннуазынц әмә.

Цыди, цыди Хъоба әмә 'мбәрста: цыдәр загъын ма йә фәнды йәхинымәр, ахъаззаг цыдәр Аләгәты тыххәй — уәдә куыд нә рагәппытә кодтой иу-цалдәрәй әмә йә куыд нә фәмидәг кодтой хәдзары! Фәлә уыцы рәстәджы чидәр йә бәх фәурәдта йә тәккә раз Хъобайән, әмә ницуал загъта Хъоба. Йә цәстытә сзылдта бәхджынмә — уәдә ам йеддәмә кәм әрләу-уыдаид, уый йын нал уыди уымән дәр! Фәлә йыл уәдмә ма ныццин кәна бәхджын!

— Уә, әгәс цәуай, Хъоба! Цы хур-цы къәвда дә әрхаста нә дуармә?

Хъоба йәм дзурын ницы сфәрәзта. Фыццәг ын йәхиуыл әрхаста йә цәст, стәй — йә бәхыл. Йәхәдәг Арсаг уыд, мәнә, цы хәдзары рәзты фәцәйцыди, уый хицау. Йә бәхыл саргъ нә уыди, әфтаугә йыл иунәг әхтонгәй әлвәст уыди бәхы гуыбынмә. Арсаг әргәпп кодта йә бәхәй әмә бахатыд Хъобамә:

— Мә ингәнмә ныккәсәд, махмә чи нә фездәха дәуырдыгәй.

Хъоба йæ рихитæм сæвнæлдта, йæ уырзтæ сыл æруагъта. Исты загъын æй хъуыд, нырма иу сыбыртт не сирвæзт йæ дзыхай, фæлæ цы загъа, уымæн ницы зыдта. Мыр-мыр бакæнид æмæ мыр-мыр дæр куыд бакæна! Дзургæ мацы скæн, афтæмæй мыр-мыр райдай! Уæддæр йæ дæндæгтæ базыхъхъыр сты — ставд дæндæгтæ, тъæппæн, къулæджы хуызæттæ — æмæ уæд загъта:

— Саргъ цæмæннæ дарыс, Арсаг, мæ хæлары къуындзих, дæ мæхсдæттæ куы бацъæл кæнай бæхы рагъмæ, уымæй нæ тæрсыс?!

Арсаг бахудти. Афтæ уæлæнгай худт.

— Мæнæн мæ фыдбылыз мæ аууонау мæ фæрсты цæуы. Дысон изæр мæ фыстæ уартæ Хъæндæлыджынмæ баздæхтон, æзын, хъæндæлыиы сыфтыл рахизой, æмæ сæм сасийæ зæрдæ ма 'хсайа. Кæсын, æмæ фырытæй иу йæ къахыл нæ лæууы. Бæхæй æрхызтæн, æрцахстон фыры, æмæ мæнæ йæ тæккæ саггомы уылынджы дæргъæн закон сындз сфардæг и. Цалымæ сындз æфтыдтон, уæдмæ дын а бæх йе рагъыл ма стула! Саргъ йæ быны бацъæлтæ. Æмæ фаткуыл саргъ уыди! Ныр Борæты саргъгæнæгмæ уыдтæн, æмæ, дам, дæс фысы — саргъ. Æмæ ницы ахæм сæргътæ! Цы ми бакæнон — нæ зонын. — Арсаг йæ цæстытæ зæхмæ сарæзта 'мæ ныссабыр.

Хъобамæ фæсмон æрцыди. Уæдæ цы дæ уæлфадыл гал лæууы, цы дæ хъæуы — саргъыл бады, æфтаутæйыл бады! Мидæмæ дæ хоны — йæ фæдыл араст у 'мæ уа! Ныр дзы, йæ бон у 'мæ йæ мæстæй ферох уа, йæ ныхас, ома, мæ ингæнмæ ныккæсæд, ома, чи нæ нæм фездæха. Стæй ацу 'мæ — гъа!

Арсаг æм кæстæ нæ бакодта, йæ сæрыл дæр не схæцыд, афтæмæй бафарста:

— Сымахырдыгæй ничи аразы дзæбæх сæргътæ?

Хъоба йæ къух фæхъил кодта.

— Чи аразы, чи! Ничи аразы.

— Мæхион уал бацъаппытæ кæнин исчердæм, æмæ мын æй исчи мæ цæстмæ куы бадара.

— Цы дын бадардзæн, ома, дæ цæстмæ? — бафарста Хъоба.

— Цы, цы, бæхæн йæ саргъ у йæ аразæг — дардмæ зыны саргъ. Æмæ цæйнафæлтау дæ саргъ уа æмпъызт, фæлтау дæ хæлаф уæд æмпъызт.

Хъоба арф ныуулафыд лæппуйы ныхæстæм. Фæрстæ йæ ницæмæйуал бакодта. Æмæ лæууыдысты... Арсаг уæнтæхъил æмæ сæргуыбырæй, Хъобайæн йæ уæнтæ дæр хъил уыдысты æмæ йæ сæр дæр. Æмæ-иу афæнд кодта Хъоба — бадзура Арсагмæ: гъа,

уадæ æз цæуон. Фæлæ йæм куы нæуал бахата Арсаг, фездæхыны кой йын куы нæуал скæна. Æмæ та-иу ныххæцыди йæхиуыл. Уадмæ Арсаджы мады цыдæр Хуыцау рахаста æддæмæ, Арданаейы. Сылгоймаг комкоммæ бацыд Хъобамаæ æмæ йыл бауздæлыд:

— Сызгъарин фестæд, дæу мах дуæртты цы зæдтæ 'мæ дауджытæ рауагътой, уыдон. — Уым фездæхти Арсагмæ Арданæ: — Æмæ уазæджы афтæ фæдарынц уынджы хъæбæрыл, мæнæ лæппу?

— Ныхæстыл фестæм æмæ.

— О, ныхæстыл фестæм. Мæ хæлар у Арсаг æмæ...

— Хæдзары аныхæстæ кæндзыстут.

— Уæлæ мæ Æхсæртæггатам хъуыди 'мæ.

— Æхсæртæггатаæ дæр ам уыдзысты.

— Куыд кæсын, афтæмæй мæ нæ ныуадзыстут. Гъа, уадæ, — йæ арм йæ карды сæрыл æрæвæрдта Хъоба — кард фæсте уалæмæ схил и — æмæ араст и ус æмæ лæппуимæ.

Арданæ уайтагъд фынг æвæрдта, ронджы дурын, еууы кæрдыз, цыхт æмæ сажыккъахы цæхджынтæ. Къонайы сæрмæ цы тымбыл аг ауыгъд уыд, уым цæхджын фыд бафтыдта, арт æм бакодта. Æмæ фынгмæ хæстæг балæууыд.

Хъоба уадмæ анызта — ронг бадт уыд, йæ сæры смидæг æмæ фæуæлчъиппой и. Арданæмæ-иу артдзæстмæ дæр бакасти. Ныр сæм хæстæгдæр куы балæууыди, уад йæ уæнгтыл схæцыди Хъоба.

— Æмæ уадæ чынтырдыгæй ницы нæуæг хабæрттæ ис, Хъоба?

Хъоба йæ нылæг бадæнæй уалæмæ скасти сылыстæгмæ, уалæ йæ дæллагхъуыр урс-урсид дары, цыма чындздзон чызджы дæллагхъуыр у. Хъоба кæстæйæ баззад дæллагхъуырмæ. Арданæ йæ бафиппайдта, исдуг фæстæдæр алаууыд, стæй йæ армытæппан схаста йæ дæллагхъуырмæ. Хъоба дæр фембæрста, æгæр кæй ныджджыгъытт и усмæ, уый, фынгмæ аздæхта йæ цæсгом, сажыккъахы цæхджынтæй йæ уырзты дзæг фелвæста æмæ сæ йæ дзыхы бамидæг кодта, холлагдоны гом дуарæй хосы тыфыл куыд бамидæг кæнай, афтæ.

— Гъеуым уæ чызг та куыд у, уе 'нæнтыст чызг, æнæнтыст макуы фæуа? Æппын ком никæмæн ма дæтты?

Хъоба, цыма йæ къах истæуыл скъуырдатæ æмæ йæхи размæ ахаста, уыйау фæци. Ай та сын цæмæй зоны сæ чызджы?! Науадæй цы хъуыддаг и, ком дæтты, нæ дæтты, уымæ?! Йæ дзыхы цы

сadjыкѣахы цѣхджынтѣ уыд, уыдон ма аѣууылын хѣуыд, уѣдѣ сѣ цы хѣуыды нырма! Фѣлѣ сѣ нал аѣууылдта, аныхѣуырда сѣ ама ѣѣ кѣух хылѣанѣджы хѣыл фѣкодта.

— Кѣм дѣтты, кѣ! Нѣ дѣтты.

Арсѣг чызджы коймѣ фестѣд.

— Бахатыр кѣн, Хѣоба, мѣ бѣх тѣригѣѣд у. Ыѣ размѣ ѣын исты баппарон.

Хѣобѣѣн ахсызгон уыд, Арсѣг ѣддѣмѣ кѣѣ ацыд, уыѣ. Нѣуѣгѣѣ та ѣѣ цѣстытѣ ѣрхастѣ сылыстѣгыл. Ьмѣ та ѣѣ дѣллагѣуырыл афѣстиѣт сты ѣѣ цѣстытѣ.

Рѣст ѣм уѣд ѣввахсдѣр балѣууыд Арданѣ ама ѣѣм цыдѣр мынѣг хѣѣлѣсѣѣ бѣдзырдта:

— Хѣоба, уѣ Хѣоба!

Хѣобѣѣн ѣѣ цѣстытѣ гѣлы цѣстыты ѣѣстѣ аисты, ницуѣл сѣ ауыдта. Ьмѣ та ѣѣм ѣрбайхѣуыст:

— Ацы ныхѣс сылыстѣгмѣ бѣргѣ нѣ хауы, фѣлѣ мын хуыздѣргѣнѣн нѣѣ. — Бѣрѣг уыд: тыхсти сылгоймѣг. Ыѣ кѣухтѣ ѣѣ раздарѣны бѣттѣнтыл ахастѣ фѣстѣмѣ, сины сѣртѣ дѣѣбѣх фѣхицѣн сты астѣуѣѣ, ама Хѣобѣѣыл, ныббогѣ кѣна, уымѣ бирѣ нал бахѣуыд. — Ьмѣ цымѣ ныр, исты куы ныффѣнд кѣникѣм, уѣд куыд уѣид? Исты нын дзы рауѣид?

Хѣоба, цы нылѣг бѣндоныл бѣдт, ууыл азылд, ѣѣ 'ргѣм цы уыды, уыѣ иууылдѣр сылгоймѣджырѣдѣм сѣрѣзта, ѣѣ цѣстытѣ ѣѣм сзылдта ама джыхѣѣ базѣади.

— Ьмѣ уѣд ѣппын иу-дыууѣ ныхѣсы нѣ баппѣрис мах сѣрыл?

Ыѣ цѣнгтѣ ѣѣ уѣрджытыл ѣрхаудтой Хѣобѣѣн — уѣдѣ ѣѣ уымѣн ѣрбахуыдтой, уымѣн! Хин ама кѣлѣн сты ацы нартѣ. Иу-дыууѣ ныхѣсы, дам, баппѣр! Уѣд ын куыд ѣппѣрын кѣны иу-дыууѣ ныхѣсы!

— Бѣргѣ баппѣрин, бѣргѣ, фѣлѣ куыд баппѣрон?

— Уыцы хорз дын нѣ уѣлѣ нѣ ныууѣдзыкѣм. Нымѣд лѣг чынты 'хсѣн, ама чи зоны, дѣ коммѣ бакѣсиккой.

— Бѣргѣ куы бакѣсиккой, куы, фѣлѣ кѣм бакѣсдзысты, кѣ! — адзырдта та Хѣоба цыдѣртѣ.

— Цѣмѣнна, цѣ, уѣ Хѣоба?

Хѣоба ѣѣ номмѣ ѣѣхи ѣрѣмбѣрста ама хѣѣрѣѣ загѣта:

— Фѣхѣл сты ѣѣ 'фсымѣртѣ, сѣ фыды бѣѣныл нал бѣ-дынц.

— Цѣмѣн, цымѣ?

— Цѣмѣѣзон, цѣ!

— Пуй, налат! Ёма сә дзәбәх әфсымәртә куы хоньң.

— Ёвзәр әфсымәртә не сты әнәуи, фәлә фәхәл сты 'мә...

— Ёз та ма дәуыл дардтон мә зәрдә. Ёзын, мах әвварс фәуыдзынә. — Арданә фынгәй афтид кәус айста, арынджы бынәй иу хәусджын хәуырау раласта, цәхджынтәй арыдзаг кодта кәус әмә йә фәстәмә фынгмә бахаста.

Хьоба әрәнкьард. Уәдә йын цәй дыууә ныхасы әппарын кәны! Уый йын йә дәллагхъуыртәм каст — байтыгъта йәм сә 'мә! Ай та, дыууә ныхасы, дам! Науәд уыцы раздарәны бәттәнтә нал ләууыдысты! Хаугә кодта йә раздарән? Ёма йәм равдыста йә сины сәртә. Фыдәнән әвдисәгау, цыма әнцон у уый хуызән тымбыл сины сәртәм кәсын!

Уәдмә Арданә хәдын тәбәгъы дзаг фыдызгъәл систа агәй әмә йә фынгмә бахаста.

— Ёгәр дә фәбадын кодтам, Хьоба, әмә нын бахатыр кән.

Фыдохос әмә цәхджын фыдызгъәлы тәфәй йә уләфәнтә айдзаг сты әмә фырәхсызгонәй ныууынаргъыдта Хьоба.

Арсәг әфсәрмытәгәнтә әрбахызт дуарыл, фынгәй дурын райста, ракъул әй кодта нуазәнмә, әмә ронг уәзбын хәлхәлгәнтә рагуылф кодта дурыны хәләсәй.

Хур Хурхәтәны рагъмә дзәбәх акъул и, Хьоба фынгәй куы систади, уәд. Арсәг әмә Арданә йә фәдыл рацыдысты. Ду-армә сын арфәтә ракодта Хьоба әмә араст астәуккаг нартәм. Йә галиу кәух йә карды сәрыл фидар әвәрд, йә рахиз кәух әддиәуәтты дзәбәх парахат тылд кәны, афтәмәй цәуы Хьоба. Цәуы әмә куы урс дәллагхъуыр ауайы йә цәстытыл, куы тымбыл сины сәртә. Ёма йә цыд фәсабырдәр вәййы, әрцәйләууы. Ныр сәм искуы куы бауайд, Арсәг сәхимә нәй, уый куы зонид, афтәмәй сәм куы бауайд Хьоба Арсәджы агурыны әфсон әмә сәм куы афәстиат уайд, уәд куыд уайд, цымә? Афтә сәм дыууәизәрәстәу бауай, куыд нәуал дәр рухс уа, куыд нәма дәр бынтон әрталынг уа, афтә. Иу уад уал сәм бакән, стәй бәрәг уыдзән. Уыцы тымбыл сины сәртә! Цы дзәбәх тымбыл сты нырма, нә фәлә: туджы тәригъәд не сты әнә нәлгоймаджы кәух баныдзәвдәй!

Ёхсәртәггаты цәлхәмбырдәй сәййәффта уәзәгыл. Сә цирхытә сә фәрстыл, сә әрцытә — сә кәухты. Сә цыргъ фындзтә сын уәләмә ныххәил кодтой. Хьоба сәм комкоммә баләгәрста уыцы разәнгард ләгәрстәй.

— Фарн уæ лæуды, нартæ!

Нæ базмæлдысты нартæ, йæ размæ нæ агуылф кодтой, йæ арфæмæ йын иу-цалдарæй нæ раарфæ кодтой, æмæ уый хъыг уыди Хъобайæн. Хæстæгдæр сæм балæууыд æмæ сæ ныр та фæрстæ бакодта:

— Цы хабар у, цы 'рæмбырд стут?

Æмæ йæм уæд, кæронæй цы цыбыр лæг лæууыд — йæ арцæн йæ астæумæ дæр дзæбæх чи не 'ххæсти, уыцы лæг рахызт йæ лæууæнæй.

— Цы хабар ма уа! Уæн нын фесæфт. Æмæ нæ хæдзæртты дæр куыд бадæм даргъ къахæй?

— Æмæ уæм стæры фæнд и?

— Фæнд нæм нæма и. Æнæуи уал æрæмбырд стæм. Æнхъæлмæ кæсæм. Нæ дзурджытæй дæр ничи бæрæг ис бынаты.

— Сослан та уын чердæм фæхауд?

— Цы йын зонын, мæ уд. Чи цы бамбардзæн Сосланы митæ 'мæ хъуыддæгтæн!

Куыддæр уыцы ныхас загъта цыбыр лæг, афтæ уæзæджы иннæ кæронæй кæйдæр хъæр фæцыд:

— Сослан æрцæуы! Уалæ æрцæуы Сослан!

Уæзæг иу змæлд бакодта, иу уæззау змæлд — алчи йе 'ргом аздæхта уæламæ, Бирæгъбадæн кæй хуыдтой, уыцы рагъмæ. Уым, уыцы рагъыл цы къуырфытæ 'мæ цы тыппыртæ уыди, уыдоны 'хсæнты гакъон-макъон фæндагыл йæ зилгæ 'мæ здыхстæ цыдæй æрцæйлæгæрста Сослан. Цыдæр æхсызгон хъуыддаг æй кæй разæнгард кодта уыцы зилгæ 'мæ здыхстæ цыдмæ, уый бæрæг уыди дардмæ дæр. Рагъы рæбынмæ куы 'рхæццæ и, уæд лæг-рæгъау адæргъæццон — йæ кæрон йæхи баивæзта Сосланмæ.

Хъоба дæр ныууагъта цыбыр лæджы — æнæуи дæр æгæр фæлæууыд йемæ. Иннæтæй йæм ничи рахызт, афтæ сæ ничи загъта иннæтæй — алæма! Æмæ уыцы цыбыр лæгæй цæй лæг и. Арцæн йæ астæумæ дæр куы нæ 'ххæссы!

Куыддæр адæмыл йæ цæст ахаста Сослан æмæ, уый базыдта, нартыл цыдæр æрцыди, афтæ йын йæ ивæзгæ къахдзæфтæй балæгæрста йæ тæккæ размæ Хъоба.

— О Сослан, дæ рын бахæрон, мæ уæнгуытæ мын куыд аскæрдтай, афтæ мын сæ дзæбæхæй æрыскъæр мæ дуармæ. Амæй уæлдай мæ ма смæсты кæн!

Сослан йæ къæлæс æрфгуытæ уæлиау систа, тигъмæ бакаст Хъобамæ æмæ йæ рæзты ахызт. Хъоба лæугæйæ баззад.

— Цы ныл æрцыди?! Ихдзагъд хуымы хилау куы дзой-дзой кæнут ам уæзæджы сæр! — нæргæ ацыд йæ хъæлæс адæмыл Сосланæн.

— Уæны нын фæхастæуыд, — йæ размæ рахызти Сагахс. Иннæтæй дæр æм бадзырдта чидæртæ:

— Куыннæ дзой-дзой кæнæм!

— Æмæ рынчын куы нæ уайд, уæддæр ма цы нæ ваййы!

— Цы ми ма бакæнæм?!

Сослан Сагахсмæ йæ къух бадардта.

— Фарнæджы 'фсымæры уæлæ Борæты?

— Уæдæ, уæдæ!

— Æмæ Фарнæг кæм и йæхæдæг?

— Йæ фæдыл ацыди.

— Кæдæм ацыди?

— Айгуырты бæстæм.

— Æмæ айгуырты бæсты и — бæрæг у уый?

— Бæрæг у.

— Цæмæй бæрæг у?

— Йæ фæндыры æрдынæг ын уым ссардтам арæныл.

— Кæд ацыд?

— Дысон.

— Йемæ ма чи ацыд?

— Ничи.

— Никæй та ауагъта, нæ?! Уый нæ уымæй хизы — тут ныккæлдзæн. Уыдон нын нæ тут уадзынц æмæ нын æй хæрынц, Кæд æм афтæ зыны, нуазгæ цы тут бакæнай, уый тут калдыл нымæд нæу? — фæцæйцыд, зæххы рыг йæ фæдыл сыстад, цæхгæр фæлæууыди. — Кард хæссынхъом куы фæдæн, уæдæй фæстæмæ ма уд ууыл скъуынын: ныццæгъдæм сæ! Цæрын нæ нæ ныууадздысты. Æмæ мæм хъусæг нæй. Ныр ма нæм уый дæр ралæг и ноджы — Фарнæг! Æвзæр адæм, дам, нæй. Уый, дам, адæмæй ваййы æвзæртæ. Уæд, уæрццаг фæуа йæ къона, бирæ æвзæртæ цы адæмæй ваййы, уый æвзæр адæм куыд нæ у? Уæдæ ма æндæр цы у æвзæр адæмы гакк! — гыццыл сæццæйæ алæууыд, стæй та райдыдта йæхицæн дзурæгау: — Уый куы зонин æмæ уыдонмæ и, фæцæуин сæм æмæ сын куыйты цагъд ныккæнин, хъусгæ никæмæуал бакæнин. Фæлæ кæд азыртæм и, кæнæ гуынтæм, йе гуымиртырдæм афтыд кæд: иутæ 'мæ дыууæтæ куы не сты не знæгтæ! Йæ фæндыры æрдынæг, дам, æмæ фæндыры æрдынæг цы зоны! Æрдынæг уырдаæм баппар, дæхæдæг æй иннæрдæм акæн!

Фæдсафæнтæ кæныны фæг зонд сæ алкæмæ дæр ис. Фарон Бындар куы фесæфт, уæддæр æй уыдонмæ хуыдтой, йæ ехс, дам, ын уым ссардтой арæныл. Стæй рацæй-рабон æмæ айгуынтæм разынд. Æмæ сын цалынмæ авд-авды нæ баскъæрдтам ставд фос, уæдмæ йæ хъоргъы дардтой. Йæ уд ма удыл иугытцыл хæцъд. Æмæ, дам, куыд хъуамæ сласа лæг йæ кард лæгмæ! Нæ тут нын чи хæры, уымæ ма æххæст ронджы нуазæн куыд нæ авæрæм! — Фæцæй та цыди хистæртæм, æмæ та — мæнæ Хъоба! Хæрхæмбæлд ыл фæци. Бæргæ ма ныззылд иннæрдæм Сослан, фæлæ йæм баппæрста уæдмæ йæ ныхас Хъоба:

— Кæдмæ мæ рабæхс-бамбæхс кæндзынæ дæхи?! Кæд афтæ æнхъæлыс — батайдзысты дын!

— Лидзинаг мæ фæкодтай, о Хъоба! Уартæ мæм галты рæгъау ис, равзар сын сæ хуыздæртæй, цал дæ хъæуы, уал æмæ мæ ныууадз!

— Мæхи уæнгуытæ мæ хъæуынц мæн, мæхи!

— Фесæфтысты дæ уæнгуытæ. Арвыцаф фæуой, арвæрттывд фыццаг хатт фæдтой, æвæццæгæн, фæлыгъдысты 'мæ фесæфтысты.

— Кæмæндæр сæ ныууæй кодтай! — йæ хъæрæй нал æнцаци Хъоба. Уадз æмæ хъусой адæм, чынты Хъоба Сосланмæ куыд ныннхæй-ныхмæ и, уый.

Сосланы цæстытæ хинызмæлд бакодтой сæхимидæг æмæ уайтагъд фæлæууыдысты се змæлдæй. Хъобайы кардмæ бакаст — бирæ маст бахæрын кодта уыцы кард Сосланæн. Йе 'нгуылдзы къæдз йæ рихитæм схаста, йæ цæстытæ кардæй нæ фæхицæнсты, афтæмæй æмæ дзы адаудта йæ рихиты фæйнардæм йе 'нгуылдзы къæдзæй.

— Уæдæ, Хуыцаутты Хуыцау, кæд Хъоба мæнг зæгъы, æмæ йын нæ ауай кодтон йæ уæнгуыты а Хъобайæн, уæд йæ тесмел кард, йæ сæр бæрзонд кæмæй хæссы, йæ худ — къул, уый тасмаччи кард фестæд, æмæ мын, цæрæнбонты уистæнæнæй цы кард тоны, уыцы кард ын æй йæ астауыл куыд ахауын кæна! Оммен зæгъ, Хъоба!

— Оммен! — зæгъта хъæрæй Хъоба.

— Æмæ Хъоба абонæй фæстæмæ йæ уæнгуыты кой куыд никуал скæна.

— Оммен, Хуыцау! — ноджы хъæрдæрæй зæгъта Хъоба, уадз айхъуыса сæ быцæуы ныхас, уадз æрæмбырд сыл уой æмæ та Хъобайы карды диссæгтæм кæсой!

— Слас ныр дæ кард, Хъоба!

Хъоба фæцъортт ласта йæ кард, æмæ ныггуыпп кодта хурмæ кард, разæй чи лæууыди, уыдон сæ цæстытæ сæ тъæпæн æрмттæй æмбæрзынмæ фесты.

— Æрдар æй.

— Гъа!

— Фидар хæц!

— Хæцын! — багуыбыр йæ карды уæлæ Хъоба.

Æмæ сласта уæд йæ кард Сослан дæр — арвæрттындау абадт адæмы сæрмæ йе 'рттынд кардæн, стæй фæхаста кард хæрдмæ, Хъобайы кард нырриуыгъта уæхскуæзæй. Хъоба, куыд хæцыди йæ кардыл, афтæ баззади — гуыбырæй, худгæ дæр гуыбырæй ныккодта, йе 'фсæр куы фелвæса, уымæй дæр нал фæтарст. Æмæ куыд нæ худтаид; фæдыууæ йæ кард йæ къухы Сосланæн. Ахауын ын æй кодта Хъобайы тесмел кард. Уый кард у, кард, чынты Хъобайы кард у уый!

Схæцыди йæ кардыл уæд Сослан, æмæ йæ дзых цалдæр хатты фæхæлиу Хъобайæн: кæд нæ фæдыууæ и Хъобайæн йæхи кард, йæ хъуытазхъæлæс кард! Æмæ ныууынæргъыдта Хъоба уæд, æргæвдгæ кæй фæкæнынц æмæ кард йæ хурхуадындзæм кæмæн бахæццæ ваййы, уыцы гал куыд ныууынæргъы, афтæ. Уый — йæ кард, йæ хъуытазхъæлæс кард, уый — йæ уæнгуытæ, йæ фенд-даджы уæнгуытæ! Йæ хæдзар уыдонæй хæдзар уыд æмæ сæ 'мбойны сафтид и йæ хæдзар. Йæ зæнгтæ куыд фæтасыдысты, уый нал базыдта Хъоба. Æрхауд, йæ карды 'рдæг йæ къухы, афтæмæй æмæ йæ цæстгом йæ фæдджийы нытътъыста.

— Уыныс, Хъоба. Хуыцауы бын гæдыныхас куыд нæ тайы?! — загъта хъæрæй Сослан. Стæй раст слæууыди, йæ кард уæлæмæ сдардта, арвмæ, æмæ фæдтой нартæ: кард æхсидавау ссыгъди, иуырдыгæй цъæх арт уагъта, иннæрдыгæй сырх пиллон калдта. Æмæ йæм сæ сæртæ фæстæмæ асхъæл кодтой, афтæмæй кæстæйæ баззадысты нартæ. Æрæджиау æм Сагахс хæстæг ба-цыд, йæ арцы фындзæй сæвнæлдта уæлæмæ кардмæ, æмæ ссыгъди карды фындзыл йæ арц. Æмæ йæ афтæ судзгæ ахаста хистæртæм. Уыдон кæрæдзийы къухтæй истой арц æмæ йæм кастысты, смыс-той йæм. Стæй загъта Хуро:

— Зæххон згъæрæй йæм мисхалы бæрц ницы и. Цыдæриддæр у — уæларвон у, сыгъдæг уæларвон. Фæдзур-ма нын Сосланмæ, О Сагахс!

Уæдмæ æруагъта кард Сослан, йæ кæрддзæмы йæ атъыста —

æхситгæнгæ ацыд кæрддзæмы уырдыгмæ кард. Æмæ йæм бадзырдта Сагахс Сосланмæ. Зилгæ дымгæйау здухгæ лæуд фæкодта хистæрты раз Сослан.

— Кæм дын уыд а кард? Зæххон згъæрæй нæу, бæрæг у, уый — æрвон у.

— Дардыл кæнинаг у а кардæн йæ хабар. Мæнæ нæ куы фæдæла — фынг скæндзыстæм, скувдзыстæм Хуыцаумæ — табу йын уæд! Мæ былыцъырттæ алкæй тесмел æмæ горда кæрдтæм фæхордтон, ныр сæ кæмæн æркъуырын иу гытцыл йæ кард, уымæн ма йе 'рдæг аззайы йæ къухы, цыма йын дзы йæ лæдзæг æркъуырын, уыйау. Фæлæ нын цы амонут, уæддæр, цы бакæнæм, цы фыд ныл æрцыд, уымæн?

— Зын у ам исты бацамонын, тынг зын. Æмбарæм уæ — сымах фæнды, куы ныббырсыккат айгуыртæм. Æмæ ныббырсын хорз у, фæлæ туг куы ныккæла, уæд æй йæхимæ чи райсдзæн? Фæстæмæ дæр нын уый куы фæдзæхста Фарнæг — мæ фæдыл мачи сфæнд кæнæд цæуын.

— Фарнæг, Фарнæг! Фарнæг загътайæ сси нæ цард. Уый диссаг нæу! Цы хорзы бацыд нартæн? Сæ кæрдтыл згæ схæцыди, сæ æрцытыхæдтыл хъæдыкалм стых — къух сæм нал хæццæ кæны 'мæ! Æмæ йын иу нæ бакъуыры йæ ных нæ хистæртæй, фæлæ йæ разы царвау атайынц. Цæуæд уæдæ, цы сойтæ дзы смæрза, уый йын фæндзысты лæппутæ! — Фæцæйцыди, фæстæмæ ма фæзылд. — Уæд та арæны онг ацæуæм йæ размæ — цы нæ вæййы!

— Уый гæнæн и, — йæ къухыл размæ рахæцыд Хуро. — Лæг йæ бæлццоны размæ ацæудзæн, уым æвзæрæй ницы и. Уæ арæнтæ дæр басгардзыстут уыцы ран æххæст.

4

Бонивайæнты рахызт мусонгæй Бырсæг. Мусонджы раз æрлæууыд æмæ йе 'ргом хурыскæсæны арвмæ сарæзта. Лæууыд æмæ хъуыста мæнæ та йæм æрцæудзæни уыцы зарæг æмæ та йæ æрцардзæни. Уыцы афон æм æрцæуы. Æмæ йæм боны цинай æрцæуы. Рæууон мыртæ æмæ царды зæлтæ куы райхъал вæййынц, кæрæдзийыл куы баныдзæвынц, уæд уыцы баныдзæвдæй райдайы уыцы зарæг, Нартыбæстæйы зарæг. Нæ, æмæ йын нæдæр стæры цæугæйæ ис зарæн, нæдæр фынгыл бадгæйæ, стæй йын зарæн æнæуи дæр нæй, уымæ хъусæн и æрмæстдæр. Чи зоны, зарæг дæр нæу, чи зоны азæлд у, зарæджы азæлд, раджы кæддæр

фыдэлтæ райгуырæн уæзæгыл кæй скодтой æмæ йæ зарынай кæмæн не 'фсæстысты, уыцы зарæджы азæлд. Йæ зарынай йын не 'фсæстысты æмæ йæ азæлд баззад.

Æмæ-иу æм хъуыста Бырсæг æмæ-иу йæхимæ лæг нал зынд уыцы бонивайæнты, фæлæ-иу цыма æхсидав фæстади, судзгæ æхсидав æмæ-иу æм зарæг куыд хъуысти, афтæ судзгæ кодта, стæй-иу, сыгъд куы фæци, уæд-иу æрцарди.

Раджы йæм æрцыди уыцы зарæг, арц хæссынхъом куы фæци, уæд, Æмæ йæ хъусай нæ хъуыста — гуырджæй уæзхъус рахаста Бырсæг — удæй йæ ахста. Дунейы лыстæг змæлд æм нæ хæццæ кодта, æрмæст ын йæ уæззау нырриуыгътытæ æмбæрста, æмæ уæззау уыди йæ удыхъæд æмæ тызмæг. Æмæ йын уыцы зарæг удыхос уыди йæ уды тызмæгæн. Уый диссаджы зарæг уыди, æмæ йын йæ кой никуы никæмæн ракодта Бырсæг, æмæ куыд и æнæуи дæр зарæджы кой ракæнæн! Зарæгæн азарæн ис æмæ йæм байхъусæн ис æрмæст. Уый та зарæг дæр нæ уыди, зарæгæн йæ азæлд уыди уый.

Æмæ-иу, æхсæв нымæтыл йæхи кæм æруагъта, уым-иу цин кодта Бырсæг, рагсом та бон æрцæудзæн, æмæ та йæ размæ уынджы балæудзæн, йæ зæрдæйы бын та базмæлдзæни зарæг.

Фæлæ ацы бон дзæбæх не змæлыди зарæг — йæ зæрдæ 'хсайдта алырдæм. Цы баци Уæн? Ныххæццæ йæм и афонмæ Фарнæг? Æмæ йæм куы ныххæццæ уа, уæд цы бауыздæн йæ бон? Стæй — Сослан! Кæдæм атагъд кодта знон? Цæмæннæуал арыздæхти фæстæмæ?

Лæууыди Бырсæг йе 'дзæм лæудæй. Хъуыста йæ зæрдæйы бынмæ, фæлæ зарæг не змæлыд а бонивайæнты, æмæ тыхсти. Афтæмæй йæ цæстытæ æрхæцыдысты æнахуыр фæндаггæттыл — далæ хъæдыдзыхæй рахызтысты æмæ уыцы кæрæдзийыл хæстæй цыдысты — ничидæр сæ фæсте зади, ничидæр сæ разæй кодта. Æмæ сæм кæстæйæ баззади Бырсæг. Æмæ сындаггтай æвзарын байдыдта: кæд нæ хастой цыдæр, сынты хуызæн цыдæр. Касти сæм æмæ дисыл бафтыд: цы хæссой, ацы дард фæндагыл, кæдæм æй хæссой?! Уæд йæ бынаты азылд æмæ мусонджырдаем бахъæр кодта:

— Елтар, æддæмæ-ма рахиз!

Мусонджы дуарæй рагæпп кодта, нырма йæ уæнг кæмæн наема сфидар и, ахæм даргъ лæппу, хуылыджæй ивæзт, кæмæй фæзæгъынц, ахæм, æмæ йæ фарсмæ алæууыд Бырсæгæн.

Бырсæг ын йæ уæхскмæ бавнæлдта æмæ йæ тынг ныууыгъта.

— Райхгял ма у, фынаы дзэкъл ама, дала чи 'рбацауы, уыдонма дзэбэх акәс!

Ләппу йә ком аивәзта, йә цастыты уәлтгыфәлттә стыбар-тыбур кодтой, стәй фәхьоппәг сты йә цастытә, сәуәхсиды әртгывд фәкодтой, ама сә дәләма фәцарәзта.

— Разәй цауы Фарнәг. Йе 'ккой хәссы Уәны, сынты чи и, уый нә зыны. Фәсте сынтыл чи хәцы — нә зонын. Фәлә дзэбэх ләппуйы хуызән у. — Афтә әнәкъяулымпыйә адзырдта Ел-тар, дзырд куы фәци, уәд йә къяхтә фәхьил кодта ама йә хъәр фәцыд, йә тыхджын хъәр: — Фарнәг! Әрбацауы Фарнәг! Уәлахиз уәд Фарнәг!

Хъәрмә мусонджы ничиуал азда, иууылдәр әддәма ра-калдысты. Се 'рдынтә се 'фцыджытыл иуырдаем, сә фатдонтә иннәрдаем, се 'рцытә сә къяхты. Арсаг фәсте азда, куы ра-цайзгьордта, уәд йә тыхстәй йә фатдон мусонджы әддаг цәджындзыл фәхәцыд, ацахста йын йә фатдон ама мусон-джы раз нәууыл фәуәлгомма. Фәтарсти уым Арсаг — исчи йә кәд фәдта, уәд та йыл худәгәй схәсдзысты сәхи, сонт стад фәкодта, фәйнәрдаем фәкәс-фәкәсгәнә йе 'мбәлтты 'хсән амидәг.

Батымбыл сты ама уыцы әмгуыдынаы феккуырстысты — әнәхәән ләг-рагъау. Цыма иу буар уыд, иухәст буар, рай-халән кәмән нал уыд, ахәм фидар буар, цыди ама та-иу йә зыланг райхъуыст — әвәццәгән-иу уыцы әнгом цыдәй се 'рцы-ты әрттигътә кәрәдзийыл баныдзәвыдысты.

Мусонгәй куыд әддәдәр цыдысты, афтә сә кяхайст кодта тагъддәр, ама сә уайтагъд суыдтой Фарнәгитә, базыдтой сә, чи сты, әрләууыдысты ама сә сынт әруагътой зәхмә, стәй Уәны дәр әриста йе 'ккойә Фарнәг, сә фарсмә йә әрләууын кодта нәууыл, фәлә ләууын нә бафәрәзта Уән ама сынты дәлфәдтәм нәууы уәлә 'рбадти. Әма сәм хъуысти уыцы фидар кяхты гуыпп-гуыпп, әввахсәй сәм әввахсдәр кодта, стәй-иу уыцы гуыпп-гуыппы 'хсәнмә -хсәнты се 'рцыты уәззау зыланг фәцыд, фәлә-иу гуыпп-гуыппы бын фәци уый дәр. Ныххәццә сәм и уыцы иухәст нуарджын змәлд ама уым сә уәлхъус райхәлд. Фыццәг сә әрцытә иу рәгъыл әрсагътой, стәй сә чи куыд разәй уыди, афтә разәй цыд Фарнәгмә, йә риуы гуы-дырмә-иу ын бахаста йә риу, стәй-иу, йә фарсмә, бәласы зәнгау фидар цы ләппу ләууыд, уый къях райста ама-иу уый фәстә ныгтуыбыр кодта Уәнмә ама-иу ыл әрбатыхта йә

цæнтæ. Æппæты фæстæ Елтагъан цыди, Уæнмæ куы нывнæлдта, уæд æй йæ хъæбысы уæлæмæ систа æмæ йæ иуцасдæр нал æруагъта зæхмæ.

Уæд Фарнæг дзуцæджы æрбадти сынты раз, сынты уæлæ цы сыфтæрджын къалиутæ уыд, уыдон асчыл кодта дæлфæдтырдæм далæ æмæ сæм нартæм сынтæй сзынд лæджы цæсгом, фæлæ йыл уыцы хуыздыд æмæ хуызхæрд хъуыны пискъуылтæ афтæ ныффæлдæхтытæ сты фæйнæрдæм, æмæ цæсгомæй ницуал зынд æппындæр, æмæ йæм кæстæйæ баззадысты нартæ. Уæззау æрхуым сæ уæхсчытыл æнцад, æмæ уыцы æрхуымы бын сæ уæззау улафт цыд.

— Мæнæ нартæ дæ размæ рацыдысты, о Уæрхтæнæг! — иу хæдзары дуарæй иннæ хæдзары дуармæ куыд бахъæр кæнай, афтæ бахъæр кодта сынты разæй сынтмæ Фарнæг. — Ракæс-мæ сæм, сæ уынынмæ куы бæллыдтæ!

Лæг тыххæст скодта йæ цæстыты уæлтъыфæлтыл, æмæ тыхгом баисты уæлтъыфæлтæ, цыма рагон рох ныккæнды дуæрттæ уыдысты, лæг загътаид — сæ хъыррыст фæцаудзæни ныртæккæ. Æмæ гомæй баззадысты арвмæ уыцы стыр æгъуыз æнкъард цæстытæ.

Нартæ уæнгхаудæй лæууыдысты йæ алыварс.

Æрæджиау Сагахс Фарнæджы фарсмæ дзуцæджы æрбадти.

— Цы загътай, Фарнæг, цы? Уæрхтæнæг нæ загътай, нæ?

— О, Уæрхтæнæг загътон.

— Æмæ, ома, куыд Уæрхтæнæг, кæй Уæрхтæнæг, ома?

— Нæхи Уæрхтæнæг, нарты.

— Нæхи Уæрхтæнæг, нарты. Ома дæ фыдыфсымæр Уæрхтæнæг?

— Мæ фыд Уæрхæджы æфсымæр Уæрхтæнæг.

— Мæнæ дисса! — фестæди Сагахс, йе 'рмттæ тынг æркъуырда кæрæдзийыл. — Уæрхтæнæг, дам, нæхи Уæрхтæнæг, дам, нарты! — загъта тынг хъæрæй, стæй та дзуцæджы æрбадти фæстæмæ æмæ йæ цæстытæ фæцарæзта Фарнæгмæ. — Æмæ Уæрхтæнæг уартæ фыдæлты куы фесæфт — кæдæмдæр куы фæцыд æмæ куы нал æрцыд фæстæмæ?!

— О, раджы уыди уый — тынг раджы уыди. Уæд хонæг ацыди Уæрхтæнæг æмæ мæнæ ныр æрыздæхти фæстæмæ.

— Æмæ йæ цæмæй зоныс, Уæрхтæнæг у?

— Уæрхтæнæг у 'мæ уымæй, — бахудти Фарнæг.

— Æмæ нырма Уæрхтæнæджы сæрæны койæ фылдæр куы не

сты нартәй чынтәм, уәд ацы уагмә куыд әрхауди, цы хуызы!

— Уый дардыл дзуринаг у. Әнәнхәләджы йыл бамбәлдтән иу талынг ләгәты, цәрдатәй мәрдтәм баввахсдәр и, фәлә нәртон дон банызта мә цылыхәй, стәй мын мә ныхас фехъуыста 'мә раздәхти фәстәмә цәрдтәм.

Бырсәг нырмә әнәзмәлгә ләууыди, әмә йәм нартәй йә хъус ничи дардта, ома хъусгә ницы кәны әмә дзургә дәр цы кәна! Ныр йә цәнгтә сивәзта хәрдмә, йә уәрджытыл әрхауд әмә ныздзынәзта:

— О Стыр Хуыцау, кәна нын не 'нәмәт әмә стырзәрдә айс, кәна та нын бынтон нә мыггаг ссыкъуын! Дә рухс хур ныл цәмә кәсы, цәмә, йә быны талынджы куы хитәм?! Нә зәрдәмә ныккәсын куы нә базыдтам — куы йә сәрмә нә хәссәм, куы та әнәвдәлонәй равдисәм нәхи. Дә бәлццон ма арыздәха йә балцәй әмә йә фәстәмә ма ракасай, фәлә дә кьонайы фарсмә даргь кьахәй сбадай әмә хьарм кәрдзынтә хәрай! Әмә ма ләг йә карчы цьиуы дәр куы 'рцагуры, изарыгон йә бадәнмә куы нә стәхы, уәд. Бәстыбындар куыд нә бахордтой нартә дәндагәй, куыд әрбадтысты, куыд әрсабыр сты?! О Стыр Хуыцау, дә тәрхон куыд әрәгмә әруадзыс, куы!

Уәрхтәнәджы цәстытә гомәй базадысты, әдзәрәг хәдзары фәрссәгтә куыд баззайынц гомәй, афтә, әмә сыл уәлтъы-фәлтә әрхауынаәввонг ләууыдысты хьиләй.

Йә зонгуытыл әм әввахсдәр бабырыд Бырсәг әмә йын йә сынты фарсмә йә ных әрхаста зәхмә.

— Кәд ма дә уд ныббарынхъом у, уәд нын ныббар, Уәрхтәнәг! Нә азым бамбәрстам — куыд әрәджиау, куы!

Әмә уәд нартә цыдәриддәр уыдысты — әркалдысты сә зонгуытыл, сә уәрджыты гыбар-гыбур ссыд. Сә фәстә та сә әрцытә се 'вдисәнтау хьиләй ләууыдысты хәрдмә.

Уәд сыстади Фарнәг әмә загъта:

— Мәнә уын мә хәрзгәнәг — айгуырон цуанон хуыцауыс-конд Арци. Уәрхтәнәг әмә Уәнимә ам кәй стәм, уымәй буз-ныг ут Арцийә. Әз ныздзәгъәл дән уыцы әгәндәг хъәды, нал зыдтон мә фәндаг, уәдә мын иуы хәссын дәр зын уыди, хәссын та мә хъуыди дыууәйы. Әмә мәм Хуыцау — табу йын уа! — рарвыста Арцийы.

Арци ләууыд әмә сау тымбыл цәстытәй худти нартәм.

Сагахс әм бацыди, йә кьухыл ын ныххәцыд, йә уәхскмә йын тавицгәнгә бахаста йә уәхск әмә йәм бадзырдта:

— Ды нартаен дæ æфсымæр, о Арци, абонай фæстæмæ! Дæ лæггад фидыныл дын нæ батагъд кæндзыстæм — лæггадæн йæ бафыстæй йæ зæрдыл дард хуыздæр у, æмæ дын нæ зæрдыл дардзыстæм ацы стыр лæггад. Зæрдыл дарын та — хорз дæр æмæ æвзæр дæр — зонынц нарта.

Арци йæ цуангæнæн цыбыр фæтæнком кардыл фæстæмæ роныл ахæцыд, йæхимæ 'ркасти æмæ загъта:

— Фæндаг чи нал зона, уымæн æй хъуамæ бацамона, чи йæ зоны, уый. Йæ хæссынаг чи нæуал фæраза, уымæн дæр ыл хъуамæ схæца исчи. Дунейы уаг афтæ арæзт у. Кæннауæд адæмæй иутæ дзæгъæл ныууыдзысты фæндагтыл, иннæтæ сыл кæлгæ ныккæндзысты æд уæргътæ, æмæ сыл къах аварæн нал уыдзæни размæ.

Арцийы ныхас Бырсæгмæ байхъуыст — æвæццæгæн æм иууылдæр кæй хъуыстой, уымæн. Æмæ йæм бахъарыд йæ ныхас — хорз æм фæкасти. Йæ къухтæ аууæрста кæрæдзийыл, стæй бацыди Арцимæ.

— Раст загътай, хъæбæр раст, æри-ма мæм дæ къух.

Кæрæдзимæ сæ къухтæ радтой. Æмæ аздæхт уым Бырсæг Фарнæгмæ:

— Дæ нæуæг æфсымæрæй махæн дæр æфсымæры хай, о Фарнæг! — æмæ йæ хъæбысы æрбакодта Арцийы.

Стæй араст сты нарта, æмæ куыд хистæрæй байдыдтой цæуын Арцимæ, йæ къух ын истой, йæ 'фцæгыл тыхстысты. Чи-иу сæ исты загъта, чи — нæ. Æппæты фæстæ йæм бахæццæ Елтагъан, йæ разы æрбалæууыд бурдзалыг, цъæхдзастæй, йæ мидбылхудт йæ былгæрæтты бадт.

— Мæнæй та дын — кæстæр æфсымæр, æгъдæнцойыл хæцæг.

— Бузныг, мæ кæстæр æфсымæр! — æмæ йæ 'рбахъæбыс кодта Арци.

Æмæ уæд аздæхти Сагахс Арцимæ:

— Ныр афтæ бакæнæм, о Арци, цом махимæ, нæ хистæртæн нæ ма бафхæрын кæн.

— Æнæ цæугæ мын цы и! — загъта та Арци дæр. — Сымахæй иуырдаæм куыд аздæхдзæни лæг — уæ тымыгъ æй уæддæр хæсдзæни уемæ.

— Дæ дард фæндагтæ уæнт тымыгъæй хызт. Ныр лæугæ — нал!

Æмæ базмæлыдысты. Сынтыл разæй схæцыди Сагахс, фæсте та йыл Бырсæг хъавыди схæцынмæ. Фæлæ йæ размæ рахызти Арци.

— Уæ арæнмæ йыл æз схæцон сынтыл. Кæд сау сынт нæу, уæддæр сынт у.

Бырсæг дæр ма цы загътаид.

Хастой сынт Сагахст æмæ Арци. Уæны та лæппутæ дыгæйттæй сæ цæнгтыл бадгæйæ скъæфтой рогæн. Йæ сæр дзæбæх нæ урæдта æмæ-иу æй куы сæ иуыл бакъул кодта лæппутæй, куы — се 'ннауыл.

Цыдысты сабыр æмæ уæззау, цыма сау сынт хастой, афтæ — хъыпп-сыпп сæ ничи кодта, æрмæст-иу рæстæгæй-рæстæгмæ се 'хсæн кæмдæр уæззау зыланг фæцыди, — кæмæндарты-иу сæ æрцыты æрттигътæ баныдзæвыдысты кæрæдзийыл æмæ-иу йæ мидæг алæгæрстой зылангæн сæ фидар иугæндзон лæгæрстæй, æмæ-иу кæмдæр сæ фæстæ баззад зæлланг. Арæнæй куы бахызтысты, уæд Хъилдурæй мусонджы 'хсæн нæумæ 'руагътой сынт, æмæ йыл батыгуыр сты — цы ми кæны Уæрхтæнæ! Чидæртæ сæ дзуццæджы æрбадти, иннæтæ уæнтæхыл æмæ сæргуыбырæй лæууыдысты. Фарнæг та йын, йæ цæсгом цы къалиутæй æмбæрзт уыд, уыдоныл дæлæмæ ахæцыд, фæлæ йæм дзурын ницыма сфæрæзта, афтæ йæ рæмбыныкъæдзыл рабадти Уæрхтæнæг, йæ тъæпæн арм йе 'рфыджы сæрмæ схаста æмæ хъилдурмæ йæ цæстытæ ныццавта. Афтæ касти иу цасдæр, стæй базмæлыдысты йæ былтæ æмæ, цæстæй цæстысыг куыд ратæдза, афтæ ратæдзагау кодта йæ былты 'хсæнæй иу дзырд: «Хъилдур!» Æмæ аивæзта дурырдæм йæ цонг. Лæппутæй йæм чидæртæ æрæвнæлдта, йæхиуыл схæцыди Уæрхтæнæг æмæ йæ ам цæф-уым цæф къахдзæфтæй бараст Хъилдурмæ. Куы йæм бахæццæ и, уæд ыл йæ цæнгтæ 'рбатыхта, стæй адджын цъынд бакодта йæ цæстытæ, афтæмæй азылд дуры алыварс, йе 'ргом нартырдæм куы аздæхт, уæд йæ цæстытæ базмæлыдысты, ракаст сæ, æмæ йын æнхæл куыд ничи уыд, афтæ хъæрай ныббогъ-богъ кодта. Æмæ сыл дис бафтыд уый æппæтæй — кæцæй ма 'рцыд уыцы мæлæг удмæ уыйбæрц хъæру æмæ уыйбæрц хъæрай богъ-богъ кæна! Сæ уæнгты иннæрдæм хызти уыцы æнахуыр богъ-богъ, æмæ æркалой, уымæ сæ бирæ нал хъуыд. Æнæуи æмбæрстой — йæ цин æмæ йæ маст сæмбæлдысты кæрæдзийыл, æнæ сæмбæлгæ сын нæ уыди ам, арæныл, уыдон ныгтуыпп кодтой йæ риуы. Æмæ куыдта, кæддæр лæппуйæ йæ бæхыл хъазгæ кæуыл ахызт æмæ йæ ныр зæрондæй сынтыл кæуыл æрбахастой, уыцы арæныл, куыдта, цы удæртау ма дзы уыд, уымæй богъ-богъ кодта — йæ хъаст ын кодта арæнæн, æви йын йæ тæригъæд хъæрыд — зын рахатæн уыд уый.

Раст уыцы рæстæджы мусонджы æдде уартæ йæ бæхæй æргæпп кодта Сослан. Згъæллагом рафтыдта, идонбос саргъы гоппыл баппæрста æмæ йæ ехсæй йæ месы хъус æрцъыкк-æрцъыккæнгæ бараст нартæм. Кæронæй цы лæппу лæууыд, уый йæ уæхскæй разылдта йæхирдæм — лæппу Арсаг разынд, Алæгаты Арсаг — æмæ Уæрхтæнæгмæ йæ ехсы хъæдæй ацамыдта Сослан.

— Чи у, чи?

— Уæрхтæнæг, — куыд лæууыд, афтæ йæм сæргуыбырæй бадзырдта Арсаг.

— Æмæ цæуыл богъ-богъ кæны?

Арсаг æм ницуал сдзырдта. Куыд ын загътаид, цæуыл богъ-богъ кæны, уый!

Сослан Арсаджы сæрты каст, афтæмæй та бафарста:

— Чи у загътыс, чи?

— Уæрхтæнæг, Борæты Уæрхтæнæг уалæ.

— Куыд Уæрхтæнæг, куыд Борæты Уæрхтæнæг уалæ?! — Арсаджы уæхскмæ та бавнæлдта Сослан, йæхимæ дæр та 'рбазылдта Арсаджы. — Цытæ лæхурис, цы?! Æмæ Уæрхтæнæг кæд æмæ кæд фесæфт уартæ! Кæдæмдæр куы фæцыд, æмæ ма йæ афтид ном куы 'рыздæхти фæстæмæ 'рмæст. Ныр йæ номыл дæр рох куы схæцыди, уæд куыд у Уæрхтæнæг?!

— Уæд фесæфт, ныр фæзынд. Фарнæг ыл бамбæлди кæмдæр æмæ йæ уартæ йæ нæуæг айгуырон æмбал Арцимæ сынтыл æрхаста.

— Фарнæг, загътыс? Æмæ фæзынд Фарнæг?

Арсаджы уым ныууагъта Сослан, йæхæдæг алæгæрста размæ. Хылдурмæ куы бахæццæ, уæд сæ алыварс æрзылди Хылдур æмæ Уæрхтæнæгæн, стæй æрлæууыд æмæ загъта хъæрæй:

— Гæр æмæ ма кæд удыгас уыди, уæд йæ кой-йæ хъæр куыд никуыцæй райхъуысти уал азы дæргъы?

Фарнæг æм къулбæрзæйæ бакаст.

— Кой æмæ хъæрмæ дзæбæх хъусын хъæуы, кæннæуæд нæ хъуысынц.

Сосланæн хъыг уыди уыцы ныхас, фæлæ йын цыма хъыг нæ уыд, уый хуызæн лæууыд, стæй та нæуæгæй азылд Хылдур æмæ Уæрхтæнæгджы алыварс.

— Дæ дзырд фæуæд. Æмæ Уæн цы баци?

— Уæн уæртæ бады нæууыл.

Æмæ йæм балæгæрста Сослан, æрæвнæлдта йæм, æрбахъæбыс æй кодта.

— Агайтма мын дæ туг нæ фæци исинаг. Дæ туг зынисинаг уыдаид, дæ сыгъдæг туг. Дæ маст дын райсдзынæн. Кæстæ ма-иу фæкæ.

Уæны куыддæр суагъта, афтæ йæ къух бадардта Арцимæ. Æмæ йæм Арци дæр бадардта йæ къух. Æмæ æрхæцыдысты дыууæ къухы кæрæдзийыл. Арцимæ Сосланы къух уазал фæкаст дурау æмæ ноджы — хъæбæр, дурау.

Уæдмæ банцади йæ кæуынаы Уæрхтæнæг, æрмæст ма йæ цæстыхаутæ змæлыдысты сæхимидæг æмæ сæ лыстæг сыг згъæлди. Сослан æм касти, касти, стæй йæ сæр ныттылдта.

— Зонгæ дæр ма йæ куыд бакæна лæг — æгасæй хъуыны бын куы фæци, — дзургæ-дзурын йæ хъамайы чъылдымæй гыццыл кард сласта æмæ йæ лæппутæм бадардта. — Гъа-ма, исчи йын фæцыбырдæр кæнæд йæ хъуынтæ, йæ сæр дæр ын æрдасут...

Æмæ йæм Фарнæг бадзырдта Сосланмæ:

— Нæхимæ йæ ныдздæбæхтæ кæндзыстæм.

Сослан æм тигъмæ бакасти Фарнæгмæ, йæ карды ком æрыстæрста йæ хистæр æнгуылдзы уырзæй æмæ йæ кæрддæмæ ныттыгъыста.

Раст уыцы рæстæджы фæцыд цыдæр дзолгъо-молгъо, стæй уыцы дзолгъо-молгъойæ фæхицæн и кæйдæр хъæр:

— Фæлидзы! Лæг фæлидзы!

Сослан ныззылд — æмæ далæ æцæг фæлидзы иу лæг. Афтæ лидзы, æмæ йæ къæхтыл цæст нæ хæцы. Гыццыл ма йæ хъæуы, хæрз гыццыл, æмæ хъæды дзыхы амидæг уыздæн. Сослан йæ бæхмæ базгъордта. йæхи йыл баппæрста 'мæ йæ гæпдугъæй ауагъта. Лæг иу каст фæкодта фæстæмæ, Сосланы ауыдта. Лидзгæлидзын иуырдаæм ныззылди, иннæрдæм ныззылди, æмбæхсæн бынат агуырда, куыд зынди, афтæмæй йæхицæн, фæлæ кæм амбæхстаид, ахæмæй ницы уыд йæ алыварс, æмæ уæд ноджы тагъддæр радта лыгъд хъæдмæ. Хъæдбыны цыхырытæм ма йæ цалдæр къахдæфы хъуыди, афтæ йæ баййæфта Сослан, кард фæхаста æмæ йæ æруагъта лæгыл. Кард уæхскæй дæларммæ ацыд æмæ сурæй ахауын кодта лæджы — йæ сæр æмæ йæ иу цонг зæххы абадтысты. Афтæмæй ма цалдæр къахдæфы акодта уæддæр — йæ сæр йæ уæлæ нал уыд, фæлæ аирвæза, уыцы хъуыды йемæ баззад æмæ йæ размæ хаста. Куы 'рхауди зæхмæ, уæд йæ алыварс æрзылд Сослан, стæй йæ цапуал цыдæй рараст и фæстæмæ.

Ахст лæгтæ гуыбырæй бадтысты, сæ цæстæмттæ сæ æрмтты дзыхъхъытæм ныххастой æмæ хъæрæй куыдтой.

Фарнаг фәйнардәм ракас-бакәсән бахъуыд. Чи уыд уыцы лидзәг ләг, кәдәм лыгъд, цәмән лыгъд, чи сты уартә гуыбырәй чи бады 'мә хъәрәй чи кәуы, уыдон? Уәд әм Сагахс хәстәгдәр баләууыд әмә йын хабар ракодта цыбырәй. Фарнаг ләугәйә баззад. Йә цәстытыл уади уыцы ләг — куыд тынг әй фәндыди, куы аирвәзид, уый! — әмә ма карды бын дәр йә зәрдә цәуылдәр дардта. Нә, марын, уд скъуынын — уый Хуыцауы барвәнд нәу. Уый мәна Сосланы хуызән тыхджындәрты бархъомысәй әрцыди цардмә, марыны әгъдау.

Сослан әрбахәццә. Әргәпп кодта йә бәхәй.

— Сынтыл уартә уыдоны бафтаут, — йә кардәй ацамыдта ахст ләгтәм. — Әмә фәтагъд кәнут. Әртә нарты фәдисы цардәй цәрынц цалдәр боны ныр. Сә къонатә әртдзых уәддәр бакәной.

Фарнаг әм каст — кәса йәм уый йә нә фәндыд, фәлә йәм әнә кәсгә нә фәрәзта: бәгуы әнәвдәлон ләджы змәлдтытә кәны. Цыма сын сә хъуыддәгтә аразы әртә нартән. Афтамәй сын халгә кәны сә хъуыддәгтә. Карды комәй архайы 'мә карды комәй нәй хъуыддәгтә аразән. Карды ком ләджы ком нәу, мыййаг!

— Цәмә ма у нә ләуд? — әрбахъәр кодта уымә дәр, Фарнагмә дәр, Сослан. — Нә фәндаг нә цыбыр кәнын хъәуы. Фарнаг әм хәстәгдәр баләууыд.

— Хуыцауы аваст хъуыддаг бакодтай, Сослан.

— Цәмәй зәгъыс? — йә цәстытә йәм ферттывтәй Сосланән.

— Цәмән хъуыд марын уыцы ләджы?

— Нә хъусут, нә, нә зонды къуыбар Фарнагмә! — Нынна-рыд йә хъәр Сосланән. — Цәмән, дам, әй хъуыд марын! Уәдә мын әй мә роны кәнын кодтай?!

— Дә роны дәр әй ма бакән, фәлә йә уадз йә мәгуырыл әмә цәра!

— Әмә нәртон зәхх тона әмә 'взона! Әнәуи дәр куырәты фәдджийы йас йеддәмә куы нәуал баззади нартән сә тыгъд быдыртәй. Ныр уый дәр аиваз-аиваз кәнынц фәйнардәм. Әви нарты зәхх нал хъәуы — зәдтә фәстдзысты әмә арвмә атәх-дзысты уалә! — йә кард хәрдмә фәхъил кодта Сослан.

Әмә та нәуәгәй дисыл бафтыди Фарнаг: уәдә Сослан уай әмә нарты зәххыты мәт бакәнай! Кәй сын кайынц сә зәххәй нартән, уыдәттыл сдзурай! Нә, ныронг дзы ахәм ныхас никуы ници фехъуыста Сосланәй.

Лаууыд фæтæджы лаудæй кæронæй уартæ йæ бæхы цур Сослан — стыр æмæ тыхджын, бæрæг дардта иннæты 'хсæн, йæ кард йæ къухы, йæ нæуæг кард — нæуæг ын у, уый базыдта Фарнæг — куы-иу фезмæлыди, уæд-иу йæ кард сырхæрттывд нæ — тарбын æрттывд фæкодта. Тугæйдзаг ма уыд, уымæн афтæ 'рттывта, æвæццæгæн. Æмæ суанг зæрдæмæ гæпп кодта йе 'рттывд.

Уæдмæ ахст лæгтæй иу йæ цæсгомæй йæ къухтæ æриста — йæ цæсгом цæссыг æмæ рыгæй счыллон — æмæ цалынмæ дзургæ не скодта, уæдмæ Сосланмæ афтæ фæзынд, цыма худгæ кæны лæг.

— Æмæ уый дæр нæртон лæг куы уыд. Нартæй куы уыд уый дæр, — загъта лæг, æмæ йе 'фсæртæ нæма 'рсабыр сты, афтæ та сæ æрцахста кæуын.

Сослан цæхгæр ныззылди лæгмæ.

— Чи уыди нартæй?!

— Уыцы мæгуыр далæ! — йæ кæуын ын нынныхъуырын нæ бакуымдта æмæ гуыбырæй баззад лæг. Мæгуыр æмæ тæригъæд-даг уыди йæ бакаст. — Уый дæр нартæй уыд, стæй махæн дæр нартæй у нæ фылдæр. Æз дæр нартæй дæн мæнæ.

Æмæ лаууыдысты ныхæй-ныхмæ дыууæйæ. Сосланæн йæ кард йæ къухы лыстæг рызтæй рызти. Лæг дзы тарст, æвæццæгæн — йæ сырх цæстытæ та-иу æм базылдта.

— Куыд уыди нартæй далæ уый, стæй куыд дæ нартæй мæнæ ды?! Йæ хъæр фæцыд Сосланæн, æмæ цæхгæр цыма йæ хъуыры исты абадт, уый сабыр фæци.

Æмæ йын лæг, уым йæ разы гуыбыр лæугæйæ, радзырдта Сосланæн, иу æмæ дыууæ хатты кæй нæ фехъуыста Сослан, фæлæ иу хатт дæр йæ хъус кæмæ не 'рдардта, уыцы хабæртæ: кæддæр сæ фыдæлтæ уыцы зæххытæм балыгъдысты, гыццыл хъæутæй дзы æрцардысты обауы алыварс. Нартæй сын сæрфат нæ уыд, сæхæдæг сæхицæн хицау уыдаиккой, уымæн æгæр цъус уыдысты, гуыйгуынтæ арæн ацырдæм-ацырдæм кодтой, æмæ арæнæн йæ фалæ аздадысты. Нæртон хъæр сæм нал хъуыст, нæртон змæлдыл нал хæцыд сæ цæст, æмæ сæ рохгæнгæ цыдысты нарти 'гъдауттæ. Стæй сæм нæртонæй ницуал баззади бынтондæр. Æрмæст ма уый зыдтой — нартæй афтыдысты сæ фыдæлтæ кæддæр.

Æмæ сыл æрхъула сты Сослан æмæ уыцы ахст лæгыл иннæтæ, цыдæриддæр уыдысты, æмæ сæргуыбырæй хъуыстой.

Лæг дзырд фæци æмæ йæ цæстом бамбæрзта йæ æрмттæй. Уæд Сослан схæцыди йæ кардыл, цы туг ыл фæхъæбæр, уый арыстæрста йæ уырзтæй æмæ рæхуыст лæгау йæ хъæр фæцыд:

— Уæ додойаг куыд фæци, додойаг мæ къона! Уæдæ мæ кард, мæ нæуæг кард йæ тæккæ нæуæгæй нæхи туджы куы сæвдылд, нæхи нæртон туджы! — йæ æрмттæ фæйнæрдыгæй йæ сæрма фæхаста, йæ сæры фæхстыл баппæрста йæ æрмттæ — йæ кард йæ къухы уыди, уый дзы рох бацы, цы уыди — æмæ ныхъхъыл и кард хæрдмæ æмæ æнахуыр сау пиллонæй сыгъд, афтæ зынди: сау æхсидав дары уалæ арвмæ, æмæ йæм кæсынтыл фесты иууыл æмæ федтой — Сосланы цæстытæй ныггæр-гæр кодтой ставд цæссыгтæ, йæ уадултыл æртылдысты — тæрк тылд йæ рихитæм, стæй рихиты кæрæттæй тагъдысты йæ тæрттæм. Уым йæ цæнгтæ æрæппæрста йæ уалæ æмæ стыр къахдзæфтæй араст и дæләмæ. Хъилдуры фæрсты куы бахызт, уæд цæугæ-цæуын йæ кард æрсагъта зæххы æмæ хъилæй баззад кард, йæхæдæг ацыд дарддæр.

Фарнæг лæууыди æмæ касти. Исдуг æм кæнгæ митæ фæзындысты Сосланы митæ, — æмæ дис кодта: цæмæн æй бахъуыди — кæнгæ митæ кæна! Фæлæ уæдмæ йæ цæссыгтæ куы ныггæр-гæр кодтой, уæд уыцы хъуыды кæмдæр æнæраны-ран аздад — нæ-нæ, бынтон дурзæрдæ нæу дурайгуырд Сослан. Нæртон туджы ныккалд ын ронджы ныккалд нæу.

Цыди Сослан, йæ ивазгæ къахдзæфтæ йын нæ фаг кодтой, æрхъæцмæ цыма нал хъæцыди, уыйау-иу сæпп-сæпп дæр акодта. Иннæтæ йæм кастысты, Хъилдуры алыварс нымбырд сты, афтæмæй, кæдæм цыди, цæмæ цыди, уый не 'мбæрстой æмæ сыл цымыдис стых и — ныссабыр сты, сæ уæфт дæр нал хъуысти æмæ цыма иууылдæр хъилдуртæ уыдысты, фыдæлтæй нырма базадысты сагъдæй, афтæ зынд.

Уæдмæ ахæццæ и, лæгæн йæ сæр æмæ йæ уæхск кæм аздадысты, уырдаем. Йæ зонгуытыл æрхауди уым, ныггуыбыр — уый уыдтой нартæ, кæугæ кæны — уый æмбæрстой. Стæй базмæлыди, йæ хъæбысы йæ æрбакодта, сыстад æмæ йе 'ннаæ æрдæг кæм æрхауд лæгæн, уырдаем бацыд. Уый дæр йæ хъæбысмæ хъавыд исынмæ, фæлæ нæ арæхстысты дыууæ йæ хъæбысы æмæ сæ уæд йæ дæлармтты бакодта æмæ рараст и фæстæмæ. Цыди Сослан, йæ дыууæ дæларм хаста иу лæгæн йæ дыууæ æрдæджы. Æмæ йæм Хъилдуры алыварсæй кастысты нартæ. Кæсынæй сфæлмæцыдысты æмæ базмæлыдысты, йæ размæ адаргъ сты,

уәлмәрдмә куыд адаргъ вәййынц марды фәстә, афтә. Куыд әм хәццә кодтой, афтә зылдысты әмә йемә здәхтысты фәстәмә. Мардыл сә ничи схәцциди — куыд ыл схәццидайккой мардыл!

Хьилдуры фарсмә сә әрәвәрдта Сослан ләджы дыууә әрдәджы, әрбаиу сә кодта кәрәдзимә, стәй сләууыд, йә цәстытә асәрфта йә уәлармәй әмә загъта:

— Ам әй бавәрәм арәны. Уадз әмә тьыма-тьымамә арәнтәсәй баззайәд ацы нәртон ләг. Цәрдтәй нә хызта нә арәнтә, ныр сә мәрдтәй хизәд, әнәбасәттә, фидар разынәд йә ингән.

Ләппутә февнәлдтой — чи арцәй къахта, чи къухәй калдта сыджыт әмә ацәттә и ингән. Ләджы куы бавәрдтой әмә ингәны сәр дзәбәх куы собау кодтой, уәд ын Сослан йә дәлфәдтәм йә арц ныссагъта.

Стәй йә алыварс әртымбыл сты обауән, сә худтә систой әмә афтәмәй ләууыдысты әдзәмәй.

Фарнәг Сосланмә баләууыд хәстәг.

— Иннәты ауадзәм.

— Кәдәм?! — фәсхьиудта Сослан.

— Сә мәгуыр хәдзәрттәм.

— Әмә та нын райсом ацырдәм әрбахәссой нә арән!

— О, уыдоны арән хәссыны мәт бәргә нәй. Уыдонән сә бинонтә цы бахәрой, ууыл у сә мәт, уымәй фылдәр мәт кәнын нәу сә бон. Хъәугә дәр сә нә кәны. Сә мәличчы къухы та хъултә сты әрмәст, кәд әй фәнда, суилы сә, кәд әй нә фәнды — арф сә ауадзы йә дзыппы.

Сослан йә дыууә әнгуылдзы йә рихиты стъыста, ләууыд әмә хъуыды кодта — дыууә ныхасы йын зәгъид уәд та?! Дыууә дзәбәх ныхасы! Кәннот әм нартә ныридәгән сә фәсонтә бадардтой, цәмәй сыл сә сәрмә схиза. Әмә сын уәд әлдар скәндзәни йәхи. Нә әрцытә нын хуымты ауәдзты ныссадзын кәндзән михтән, нә цирхытәй куыд рацәгъдәм дзывыры әфсәнтә, әмә нә уәртытә нә дуәртыл куыд ныххуыйәм әдде. Әмә нә не знәгтә фәйнардәм карчы цъиутау фәхәсдзысты, стәй ма нартәй баззайдзән әрмәст уәлмәрд. Фәздәг сә нал ссәудзән нартәй. Бакасти Фарнәгмә. Бәрзонд әмә бәзәрхыг. Йә фындз — цирхы хуызән раст, әмә йә фидар роцъо гыц-цыл фәхәцциди хәрдмә, йә къонайау йә дзырдән хицау кәй у, уымән хорз әвдисән. Кәй йә уыдта, уый әхсызгон уыд Сосланән, кәй йәм каст — уый та хъыг.

— Ёмæ йын сæ хъуамæ йæ армы дзыхъмæ раттæм, цæмæй та сæ æрбауила нæ арæны сæрты, уый дæ фæнды, нæ?!

— Нæ, уый нæ фæнды мæн.

— Уæдæ? — уарты зæлланг куыд фæцæуа, афтæ фæцыд йæ хъæр Сосланæн.

— Цæмæй сæ мауал суила, афтæ фæнды мæн.

— Ёмæ, хъул кæй къухы уа, уый йæм æнæуилгæ нæ лæууы, нæ, о нæ зондджын Фарнæг.

— Фæлæудзæн æм. Абон æм нæ фæлæудзæн — рагсом æм фæлæудзæн. Йæ зæрдæ нал зæгъдзæни æмæ ма йæ суила.

— Уый аргъау у, аргъауы фынгæй та лæг ронг нæ нуазы, физонæг дзы нæ хæры.

— Нæгъ, уымæй раст нæ зæгъыс — ронг дæр дзы нуазы лæг, физонæг дæр дзы хæры. Уый аргъаутæнæг цы аргъау кæна, уымæ гæстæ у.

Сослан та йæм бакасти Фарнæгмæ, нæ йæ фæндыди бакæса, йæм, афтæмæй. Ёмæ йæхицæн загъта: гъеныр æм акæс æмæгъа, кæддæра истæмæй фæчъил уа! Дарæг дæ мауал уа, ды та аргъуц фæкæ иухатт æмæ гыццыл фæстæдæр алæуу! Нæ, ай лæгæн фæндаггон æмбал нæу.

Ёмæ ма йæм сдзурын хъуыди истытæ, фæлæ мæтъялгомау уыди Сослан, æмæ йæ къух æрæппæрста йæ уæлæ.

— Ауадз сæ, стæй, кæй кæм хæра, уым ныхдзæн, — йæхæдæг азылди йæ мидбынат, йæ чъылдым раздахинаг уыд Фарнæгмæ, иннæтæй искæмæ исты куыд адзырдтаид, афтæ, фæлæ сæ никæмæ ницы адзырдта, стæй лæугæ дæр не 'ркодта, æмæ фæстæмæ æрзылд Фарнæгмæ. Ёмæ та нæуæгæй загъта уæд: — Ауадз сæ, стæй бæрæг уыдзæни, хъултæ сты æви тохситæ сты, уый.

Ахст лæгты нæ уырныдта, уадзгæ сæ кæнынц, уый — сæ къухтæ æруагътой æмæ сæ сырх цæстытæй уæлæмæ кастысты Фарнæгмæ. Стæй сæ иу йæ гомсарыл йæ армытæппæнтæ æрæвæрдта — æвæццæгæн, йæ худ знон цыдæр æгъдауæй ахауд — куыд бадти, афтæ йæ зонгуытыл æрлæууыд.

— Уæдæ уал нæ бауадзут æмæ нæ мæгуыр æмбалæн йæ сыджытыл фæйнаæ цæссыджы æрæппарæм.

— Лæугæ скæн, — йæ цонгмæ йын æрæвнæлдта Фарнæг, схæцыд ыл æмæ куы слæууыди, уæд ын цыма истæмæй ныфс æвæрдта, уыйау загъта: — Удæгас лæджы раз дæ уæрджытыл макуы 'рлæуу, дæ зæрдыл дар: ды дæр лæг дæ.

Уæдмæ сæ фæндаджы кой кодтой нартæ. Кæстæртæ дыууæ

дихы фесты — сә иутә сынты алыварс бамбырд сты, сә иннәтә — Уаны, әмә фезмәлыдысты.

Фарнәг сә фәдыл араст, нә йәм хәцәнгарз уыди, нә хәссинаг әмә дзәбәх цыди сә фәстә. Фәцәй сә 'ийәфта, афтә ма фәстәмә иу каст ракодта әмә фәләууыди йә цыдәй: ләгты кәм ныууагъта, уым сләууыдысты кәрәдзийы фәстә әмә кәугә, сә гом сәртә сә тәәпән әрмттәй цъыччытә кодтой, афтәмәй бараст сты се 'мбалы ингәнмә. Сә бирә әгъдәуттәй ма сәм иунәг уыцы әгъдау баззади, әвәццәгән. Уый сә тагъд нә ферох уызән, уый цәрәццәг әгъдау у — мардән кад кәныны әгъдау. Фәстәмә куы ракаст, уәд ауыдта Сосланы бәрзонд йә бәхыл бадт, йә бәхы дзых хәлиуәй баззад, әвәццәгән, згъәллаггом әрбалхъывта әгәр. Йә тахъа худ йә сәрыл йе 'рфгуыты онг конд, йә бәх куы фестәлфы, уәд та йә басылыхъы кәрәттә фәтынг вәййынц фәстәмә, әмә йә зәрдыл әрбаләууыд Фарнәгән, әрдәбон йә цәссыгтә куыд әркалдысты, уый. Нә йә бауырныдтаид, никуы, Сосланы цәссыгтә ныггәр-гәр кәной, йәхәдәг әй куы нә фәдтаид, уәд. Әмә ноджы цы цәссыгтә уыдысты! Ставд цәстысыгтә, тымбыл, ехсы фындзәй сын банымайән уыд. Нә, афтә дурзәрдә ләг нәу — уәд әй адәм зониккой, әмә йын ахәм цыт нә уайд се 'хсән. Адәмы цәстәй ацы дунейыл ницы ирвәзы әппындәр. Риссы нартыл, сә зын әм хъары, әнәуи та сын йә әххуысәй йә зиан у фылдәр.

Уыцы хъуыдытә куыд кодта цәугә-цәуын Фарнәг, афтә йә цәстытә әрхәцыдысты дыууә бәхджыныл — уартә Уазмыкъуыппы рәбынты әрбазылдысты әмә сын сә фәндаг әрбалыг кәнынц уартә. Бәхджынтә фәрсәй-фәрстәм нә цыдысты, сә иу цыд разәй, иннә та — фәсте. Разәй чи цыд, уый йә сәрмә хъылыл тырысайы хаст кодта әнахуыр цыдәр, әмә сәм кәстәйә баззади бәхджынтәм Фарнәг. Куыд сәм хәстәгдәр кодтой, афтә әвзарын байдыдта — раззаг бәхджын йә сәрмә хъылыл кондәй цы хаста, уый кәд нә уыди басылыхъхъ, хуымәтәг басылыхъхъ! Әмә дисыл бафтыди: цәмән бакодтой хъылыл басылыхъхъ ацы дыууә ләджы әмә йә тырысайы хаст цәмән кәнынц! Бәхты цапуал цыдәй басылыхъхъы къабәзтә айтынг сты, цыдәр цәрдәг тыбар-тыбур сыл бафтыд.

Батындзыдта йе 'мбәлттәм Фарнәг. Уәдмә бәхджынтә дәр әрләууыдысты сә разы. Раззаг йә хъил зәхмә әруагъта, басылыхъхъ хәрәгдым кәрдәгыл атымбылтә, әмә Фарнәгмә

исдут уарийы хуызан фæкасти, арвыл чи тахт æмæ фаты цæфæй зæхмæ чи 'рхауд, ахæм уарийы хуызан.

— Фарн уæм бадзурæд, нæртон адæм! — дзуры разгаз бæхджын хъæрæй. — Хатыр уæ курæм, уæ фæндаг уын кæй къуылымпы кæнæм, уымæй, фæлæ нæ хъаст кæмæ бахæссæм, уый нæй, æмæ нын маст нæ зæрдæты ауындзæнтæ 'хсыны. Ныр дыккаг бон зилæм иу æнаккаджы фæдыл — нæй, нæ йын арæм йæ фæд. Кæнæ йæ арв йæхимæ фæхаста, кæнæ йæ зæхх аны-хъуырда. Мæнæ ма ацы басылыхмæ æркæсут, кæд уæ йæ исчи искæй уæлæ фæдта, уæд нын æй ма басусæг кæнæд. Мах æй уæддæр ссардзыстæм, уый фæстæ мæлинаг стæм, æндæр нын ницуал баззад ацы стыр дунейы.

Нартæй иутæ басылыхмæ кастысты, иннæтæ кæрæдзимæ — кæцæй сæм æрхауд а басылыххæ ацы æнахуыр бæхджынтæм?

Сослан йæ кард фелвæста, фæцыди йе 'хситт кардæн æмæ дзы хылæн лæджы къухмæ — дзæхст. Æмæ ма иу дыууæ æрмæрины аздад хылæй лæджы къухы æрмæст, иннæ басы-лыххæй уæлæ зæхмæ 'рхауди. Стæй йæ бæхыл фесхуыста Со-слан æмæ сæ басылыххæй, хылæй сæууæрста йæ бæхы къæхтыбын.

— Чи куыдз-чи хæрæг æрлæууыди нæ фæндагыл? — ныннæ-рыди йæ хъæлæс æмæ уартæ Уазмыкъуыппырæм нæргæ ацыди. — Æмæ мах сынт куы хæссæм, уæд ма искуы уый æрцыди, æмæ сынтхæсджыты æруромай æмæ сæ иу басылыххæй хæррæгъæй рафæрс-бафæрс сисай? Æви нын æндæр аргъуц нæ кæнут? Æмæ уæд мах кард сласын дæр зонæм.

— Уæ, ме 'фсымæр, мах дæр сынтхæсджытæ стæм, чындзхæс-джытæ не стæм, ма тæрс, сымах иуырæм хæссут уæ сынт, мах — иннæрдæм. Сынтхæсджытæн та иу зæрдæйы уаг ваййы æмæ кæрæдзийы бамбарынц.

— Мах сау сынт нæ хæссæм, — загъта Фарнæг, æргуыбыр кодта, басылыххæ хылæй рафтыдта, ацагъта йæ æмæ йæ лæгмæ славæрдта уæлбæхмæ.

— Цардæй бафсæд! — айста йæ лæг æмæ йæ, хылæй ма йæ къухы цы аздад, ууыл бакодта. — Уæддæр нæм ды æгæр тызмæг сдзырдтай, уæртæ лæг, æмæ сдзурын мах дæр зонæм, фæлæ нæ цæстæй нæ туг мизы, чи цы у, уый нæ уынам, æмæ афтæмæй дзурын дæр зын у.

— Уæ туг мизы, уæ сой мизы — мах цæф уын нæу, æмæ уæ фæндагыл ацæут, дзæбæхæй.

Фарнаг йæ цастытæ нæ иста иннæ бæхджынай — бæхджынаг цыма йæ цастытæ цынд уыдысты, афтæ зынд Фарнагмæ. Æмæ уыцы цындай ныккомкоммæ сты саргъы гопмæ. Æндæр ницы уыдта, никай уыдта, — йæ разæй чи цыд, басылыхъхъ чи хаста йæ сæрмæ, уый дæр нæ уыдта, — æмæ йæ искæй куы фенид, уый дæр нæ фæндыд. Афтæ зынд, цыма бæхы рагъмæ дæр барвæндонæй не схызт, фæлæ йæ тыххæй систой. Æмæ бамбæрста Фарнаг: цы 'рцыди, уый ууыл æрцыди, дыккаг барæгыл. Уæдмæ та фыццаг барæг, хъилæй ма цы аздад, уый йæ сæрмæ сдардта, басылыхъхъ нæ айтынг и фæстæмæ, — æрзæбултæ и лæджы сæрмæ, æмæ йæм кæстæйæ баззади Фарнаг — кайдæр уæлæ йæ федта цыма, барæг кайдæр уæлæ, фæлæ — кай, уый рахатын йæ бон нæ уыд æмæ йæм ногы касты. Кæцæй сæм æрхауд, æмæ йæ афтæ цæмæн хæссынц сæ сæрмæ, стæй йæ цас хъуамæ рахæсс-бахæсс кæной, мæнæ афтæ? Уыцы хъуыдытæй цыдæрхуызон æрæнкъард и йæ зæрдæ. Афтæ йæм зынын байдыдта — æнцой нæ ссардысты ацы дыууæ лæджы, цæудзысты 'мæ цæудзысты ацы тыгъд быдырты уыцы басылыхъхъимæ. Стæй басылыхъхъæй ницуал баззайдзæн, тынд æмæ æвзыд фæуыздæн дымгæтæ 'мæ къæвдатæм. Уый фæстæ сæхицæй дæр ницуал баззайдзæн — нæ лæгтæй, нæ бæхтæй, æмæ ма баззайдзысты се 'ндæргтæ æрмæст. Æмæ цæрддзу кæндзысты се 'ндæргтæ — лæгтæн дæр, бæхтæн дæр æмæ басылыхъхъæн дæр, æмæ сæ адæм тæрсдысты.

Æмæ æрфæндыд Фарнагджы — истæмæй сæ куы бафæрсид æмæ йын куы зæгъикой исты: нæ, нæ цæрддзу кæндзысты ацы быдырты, æмæ сын куы баууæндид сæ ныхасыл. Фæлæ Сосланæй йæ ныфс нæ хаста — хъыг та куы уа Сосланæн. Йæ цасты зулæй йæм бакаст. Уæртæ зынджытыл лæууæгау дыууæрдæм кæны йæ бæх.

— Ацæудзыстæм, — дзуры лæг уæдмæ. — Махæн цæуыны йеддæмæ ницуал баззад. Цæудзыстæм æмæ цæудзыстæм, цæлынмæ нæ удтæ нæ мидæг уой, уæдмæ. Фæлæ нæм ды афтæ схуыст ныхас цæмæн кæны, — баздæхт та Сосланмæ лæг. — Бафарстам уæ, æмæ фæрсын мады æлгыст нæу, цæмæй нæ бафæлмæцыдтæ уагæры?

Æмæ цæхгæр фездæхтæ йæ бæхы лæгтырдæм Сослан.

— Ам цал дзæгъæл цæуæджы уа, уал нæ афтæ куы урома, уæд нæм митæ куы и!

— Митæ махмæ уыздæни, уыцы æууæнкхоры куы ссарæм, уæд.

Сослан та сѣм исты тызмѣг ныхас куы сѣппара, уымѣй ѣдас нѣ уыд Фарнѣг ѣмѣ йѣхи нал баурѣдта.

— Уѣ хѣаст нѣм хѣавыдыстут хѣссинмѣ бѣргѣ.

— Ёмѣ нын мѣнѣ ацы лѣг нѣ мастыл цѣхх ѣркалдта ѣмѣ дудынмѣ фѣци нѣ маст. Мард ныл ѣрщыди, ме 'фсымѣр, судзаг-гаджы мард. Ёндѣрѣбон чынѣз ѣрхастам. Фѣцин кодтам нѣ чынѣзыл — чынѣз чынѣз нѣ уыди, фѣлѣ зѣд. Чынѣзѣхсѣв йѣ тынгыл уыд, афтѣ нѣм нѣ мѣлиkkѣй ныхас ѣрхѣццѣ — чынѣзы мѣнмѣ рарвитут, ѣз ын лѣвѣрттѣ раkѣнон. Арвыстам ѣй, цѣмѣй зыдтам, ѣмѣ, мѣлиkk чынѣзыты, лѣвѣрттѣ сын раkѣ-на, уымѣн нѣ фѣkѣнын kѣны йѣхимѣ! Уымѣй айрѣвѣзти чынѣз — сѣрѣн чызг уыд, сыгѣдѣгуд, мѣ зынѣг дзы бахуысса 'мѣ дзы мѣ туг ныккѣла, уа! Фѣлѣ йыл уым мѣличчы цѣхѣрадоны чидѣр бамбѣлд ѣмѣ йыл тыхѣй ныххѣцыд. Уый худинаг не 'рхаста йѣ сѣрмѣ, йѣ басылыххх ѣм бафтыди. Мѣнѣ ацы ба-сылыххх, ѣмѣ дзы бѣласыл ѣрцауыгѣта йѣхи.

Уыцы ныхѣстѣм ѣнѣнхѣлѣджы базмѣлыд иннѣ барѣг, йѣ уѣларм йѣ былтѣм схаста ѣмѣ стѣй куы ѣриста йѣ былтѣй йѣ арм, уѣд йѣ бинаг былыл туджы ѣртах ауынѣзѣгѣй баззад.

— Уый дын нѣ хабѣрттѣ.

Фарнѣг сѣргуыбырѣй хѣуыста лѣгмѣ, ныр дзырд куы фѣци лѣг, уѣд ма басылыхмѣ иу каст скодта ѣмѣ зѣхмѣ ѣруагѣта йѣ уѣззау цѣстѣнгас — зѣхх фидар у, зѣхх алцыдѣр уромы.

— Ныр kѣд комѣзог рацѣуид йѣ хицауыл ацы дзаума, уый тыххѣй йѣ нѣ тырысайау бѣрзонд хѣссѣм нѣ сѣрмѣ. — Додой мын дѣ kѣона kѣны, — уѣлѣмѣ скасти басылыхмѣ лѣг, — kѣнѣ дын дѣ туг калѣзынѣн, kѣнѣ дын мѣ туг калын кѣнѣзынѣн. Kѣрѣдзийы фѣрсты ахизѣм, уыцы амал нын нал и, — лѣг йѣ хѣлыл уѣлдѣр схѣцыд ѣмѣ араст сты далѣ гуыйгуын-ты арѣнырдѣм.

Нартѣ гуыбыр ѣмѣ уѣнгуагѣдѣй баззадѣсты. Фарнѣг сѣ фѣстѣ касти, ѣмѣ та йѣм ѣрыздѣхти ѣрдѣбоны хѣуыды: цас цѣрдѣзу кѣнѣзысты ацы тыгѣд быдырты! Стѣй сѣхѣдѣг куы нѣуал уой, фѣлѣ ма се 'ндѣргтѣ куы баззайой ѣмѣ уыдон куы райдайой цѣрдѣзу кѣнын ѣмѣ сѣ адѣм сывѣлѣетты куы тѣрсын кѣной. Стѣй се 'ндѣргтѣ дѣр куы нѣуал уой, сѣ диссаг куы баззайа ѣмѣ фѣлтѣрѣй-фѣлтѣрмѣ куы цѣуа адѣмы 'хсѣн.

Уѣд уѣлбѣхѣй йѣ уѣлхѣус алѣууыд Сослан Фарнѣгѣн.

— Ды та дѣхи Хуыцауы бар цѣмѣннѣ ѣруадзыс, мѣнѣ лѣппу? Чи дѣ дѣттѣг кодта уыцы басылыххххы зѣронд? Ёз ѣй мѣ

бæхы къæхтыбын ныккодтон, ды та йæм æй дæтгæ кæныс?!

— Уый бæхæй хизын хъуыд, æз фистæг уыдтæн, æввахсдæр уыд мæнмæ æмæ йæм æй слæвæрдтон. Æгъдау афтæ амоны, нæртон æгъдау.

Æгæр хъавгæ-баргæ йæм кæй дзырдта Фарнæг, уый дæр хар-дзау каст Сосланмæ. Сосланмæ загъд цыди, йæ маст скалын æй фæндыди Сосланы, йæ маст та хъуамæ судзгæ пихлæйттæй скæла йæ хъæлæсæй, æнæуи нæ комы йæ маст калын Сосланæн. Æмæ йæ ауыл хъæуы калын, а Фарнæгыл. Кæннод йæхицæй ныббуц уыдзæн æгæр. Йе 'фсымæры фæдыл ацыд иунæг уды къоппайæ, æмæ дзæбæхæй бафтыди йæ къухы. Уæдæ ма Уæрхтанæджы дæр ссардта кæмдæр. Йæ кой дæр фесæфт нарты уæзæгыл, ай йæ ссардта! Æмæ та ныр нарты хистæртæм байхъус! Нæ, йæ ныхын бацæвын хъæуы, дзæбæх, дзæбæх, куыд æм бахъара, афтæ, — æмæ йæм ноджы хæстæгдæр баскъæрдта йæ бæх. Æмæ йæм æргуыбыр уæлбæхæй:

— Кæм мын ралæг дæ, кæ? Кæцы стæры ныббырстай разæй, кæцы хæстæй хъуысти дæ хъæлæс «Маргæ!» Цал знагæн растыгътай сæ сæрдзæрмтæ? Цал хатты фæфос кодтай æмæ сæ цал хатты байуæрстай нарты мæгуыртыл? Цал хатты атардтай нарты фос сау зæххытæм, нарты зæххыл залты мит куы ныууарыди, уæд? Цал хатты фервæзын кодтай нарты гуыппырсарты гуымиртæ 'мæ уæйгуытæ хæстæй?! Æз ницы федтон æмæ ницы фехъуыстон ахæмæй нырма. Кæд раст нæ зæгъын, уæд мын æй æрлæууын кæн мæ зæрдыл — кæд уыди 'мæ кæм уыди?! Уæдæ дæ бон зон — бон зонын æвæсмон хъуыддаг у. Стæй дæ зæрдыл дар — дæ разæй ис Сослан! Зæрдыл цы дарай — нæ риссы зæрдæ уымæй.

5

Уыцы бон ма хур уæлæмæ цыд, афтæ арæныл æрфистæг сты нартæ лæг-рæгъауæй. Кæстæртæ бæхтыл сахсæнтæ бакодтой, стæй мусонг аразыныл балæууыдысты. Сослан, Бырсæг æмæ Сагахс былгæрон æрбадтысты хæрæгдым кæрдæгыл. Хæрæгдым æнахуыр хъæбæр уыд. Сагахс æмæ Бырсæгæн сæ фæсмын хæлæфты ныхсти æмæ фæйнæрдæм рабад-бабад кодтой. Сосланæн цармæй хæлаф уыд, хæрæгдым дзы нæ ныхсти, фæлæ æнæуи рафт-бафт кодта уый та — тыхсти, сабыр кæй уыди йæ алыварс, ноджы рухс æмæ хъарм, уымæй дæр. Æмæ та-иу фæтынг сты йæ цæстытæ æмæ та-иу сæ дала арвы кæронмæ

фæцарæзта, стæй-иу сæ æрзылдта, йæ цæстырухс кæй онг æххæссыд, ууылты. Далаæ сæ акомкоммæ, стыр хъæды æддæ, айгуырты зæхх. Уыцы дæләмæдзыд зылын-мылын рæгътæ 'мæ уæлæнгай æрхытæ, сæхи хуызæн уыди сæ зæхх дæр — хъуызæнтæ æмæ 'мбæхсæнтæ. Сæ фарсмæ — айгуынтæ. Адон иу адæмыхатт уыдысты айгуыртимæ, сæ царды такк иу уыд — давын æмæ марын. Стæй — маргæ сусæгæй, чъылдымырдыгæй, давгæ куыд чындæуы сусæгæй, афтæ. Æмæ сæм каджын уыдысты, маргæ чи кодта æмæ давгæ, уыдон — æмæ давтой æмæ мардтой иууылдæр. Сæрæндæр чи уыд, уыдон дарддæр æфтыдысты, æнæсæрæндæр чи уыд, уыдон та уым давтой, сæ кæрæдзийæ. Æниу сæм давинаг дæр цы уыд, стуртæ 'мæ бæхтæ. Уæддæр хъуццытæм æмхицдæр уыдысты. Æмæ-иу бирæ хъуг иу æхсæвмæ цалдæр давды дæр фæци. Ахæм адæм уыдысты — цы айгуыртæ, цы айгуынтæ.

Айгуыртæй хурыскæсæнырдæм цы хæхтæ ахастой, уыдон та — гуымирты царæн бынæттæ — бæрзонд хæхтæ уыд гуымиртæн ракасынан æмæ стыр тъæпæнтæ хор тауынан. Поджы уымæй уæлдæр — уæйгуыты бæстæ.

Галиуырдыгæй гуыйгуынтæ. Бакæс сæм — æмæ худгæбыл адæм. Сæнæфсир сæм хорз зади, сæн аразын дæр дзы хорз зыдтой æмæ æнцъыхтой сæн. Стæй-иу съл зарын бафтыд. Сосланы зæрдæмæ нæ цыдысты гуыйгуынтæ дæр — уæдæ уыцы худгæбылæй цы расайынмæ хъавынц! Стæй уыцы разар-базар дæр цы пайда у!

Гуыйгуынтæй галиуырдаæм акæс æмæ Азырты хох — далаæ, йæ сæрыл цыма мæсыг амад и хохæн, уыйау арвмæ фæцыди. Уым йæ быны хохæн сæ хъæутæ Азыртæн. Зынгæ нæ кодтой, дард уыдысты 'мæ.

Хорз зыдта Сослан бæстæтæн се 'ппæты дæр — цалдæр хатты сæ кæм нæ балæууыд, ахæм сæ нæ баззад. Фæлаæ сæ къонайы фарсмæ никуы æрбадт, йæхи сæ никуы никай артмæ батавта. Уæдæ йын сæ цæхх æмæ кæрдзын дæр никуы ници æрхаста йæ размæ. Æмæ сæ, кæцы бæстæйы кæд æмæ кæд уыди, кæимæ дзы уыди, уыдæттæ нал лæууынц йæ зæрдыл. Æмæ йæ хъæугæ дæр ницæмæн кæны, лæууой йæ зæрдыл, уый. Йæхи сæ кардæлвæстæй ауыны уыцы бæстæты — мæнæ æрсæрфдзæни йæ кард, æмæ дыууæ дихы фæуызæни, кæуыл æй æрсæрфа, уый. Кæнæ фескъæры цапуалæй йæ бæхы йæ тæлæты фæстæ, уæддæр йæ кард йæ къухы — цæттæ хъуамæ уа ахæм ран лæг, æмæ йæ кард йæ къухы уа хъуамæ уæд лæгæн.

Уым уыцы æвдæлон рахъуыды-бахъуыды куыд кодта, афтæ йæ зæрдыл æрбалæууыд йæ кард, йæ нæуæг кард, знон Хъобайы кард æхсæр уисау кæмæй атæхын кодта, Чынты Хъобайы тесмел кард, уый, гъе. Йæ зæрдæ æхсызгон хæлбурцъ систа. Æмæ йæ сласта — сабыргай йæ сласта, кæддæра сабыргай ластæйæ та куыд æхситт кæны! Дæргъæтин рауади йе 'хситт, йе сласт куыд рауади дæргъæтин, афтæ, æмæ йын уый дæр æхсызгон уыди. Сласта йæ æмæ йæ дæлæмæ адардта æмраст — карды фындз уыд айгуыртырдæм арæзт, цыма сæм æй æвдистæ кодта, стæй канд æвдистæ нæ — æртхъирæнтæ дæр сæм дзы цыма кодта. Кард цæхæртæ калдта, æмæ йæм Сагахс æмæ Бырсæг фæйнæрдыгæй цъынддзæстæй кастысты — сæ цæстытæ сын сыгъта йе 'рттывдæй æмæ сæ дзæбæх кæсæн нæ уыди. Уæддæр æм Бырсæг хæрæгдымы лæгъзыл æввахсдæр бабадти, бакаст-иу æм æмæ та-иу æрцъынд кодта йæ цæстытæ.

— Цыма сæ кæй тугæй раздæр сахуырздæни а кард, — йæ хъæбæрхъис рихитæ базыр-зыр кодтой Сосланæн, — далæ уыцы ницы-мацы адæмтæй? Хуыцау, дæуæн табу! Ды радтай ацы кард мæнæн — æз дæуæй дæн бузныг. Сыгъдæг туджы куы сæвдулы нæуæг кард, уæд, дам, йæ ком кæрдагдæр ваййы, æмæ мын ахъаз бакæн!

— Куыд дын æй радта Хуыцау, а кард, ома? — базылдта йæ цæстытæ Сагахс Сосланмæ.

Сосланмæ дзурын нæ цыд — кæд æм фæцæуы дзурын та Сосланмæ! Фæлæ иуæй фæлмæцыд сабыр бадынай, иннæмæй — йæ кард, йæ нæуæг кард! Куыд нæ дзы зæгъа истытæ!

— Куыд мын æй радта, куы, ацы æнæфæныкæй хъал Хъобамæ дуарахæсты куы бакодта йæ уæнгуйты тыххæй, уæд сæм фæцыдтæн агурæг. Æмæ уыцы дурыл бамбæлдтæн — лæмы сагъдæй лæууыд æмæ пиллон калдта, куыддæриддæр арт скæнай æмæ, уый кала пиллон, афтæ. Мæхи йæм батавтон дурмæ, ссур æм кодтон мæ пысултæ. Стæй йæ сæккой кодтон æмæ йæ рахастон — базыдтон æй, цыдæр у, уый. Æмæ Хуыцауы фæнд йеддæмæ æндæр фæнд нæй. Хъоба мæ куы нæ суынгæджы кодтаид, уæд нæ ацыдаин Лæхъыбыдырмæ. Нæ ацыдаин — дур не ссардтаин — кард нæ рацæгъдын кодтаин. Æмæ Хъобайæн йæ хъуытазхъæлæс кард нырма йæ фарсыл бастæй лæууид. Уæддæр мын мæнæ Сатана нæ уыд, уæд дзы афтидæй баззадаин! — йæ сæр ныттылдта тынг Сослан æмæ йæ рихиты дæрзæг дзæгъ-дзæгъ ссыди.

— Куыд дзы задтæ афтид та? — бафарста та йæ Сагахс.

— Куыд, куы, æмбæхсдзæни, дам, дын æй уыцы кæрдынхъус Куырдалæгон, фæлæ уал, дам-иу дзы раздæр туас ацаразын кæн дæхицæн, æмæ йæ уæд кæнын не суагътон æз дæр. Æз ын афтæ-афтæ ме 'рчътæй ницуал аззади мæ уæлæ, æмæ сæ, æзын, арæхсон. Æмæ мын дзы иу къæртт-мурæй ацарæзта туас. Æмæ та мын Сатана бацамыдта уæд: ныр, дам, дæм дæ карды ивддзаг æндæр кæрдтæ хæсдзæни æмæ, дам, иу сын сæ фистоны рæбын туас фæттысс, кæд дзы ахиза туас, уæд, зон, дæ кард нæу, æмæ дæхион агур. Æмæ мæм цал карды рахаста! Æмæ та-иу сæ агæпп ласта туас. Уæд æм мæхи фæгæмæл кодтон, æзын, кæмæй хынджылæг кæныс, кæ?! Æмæ йæ уæд рахаста, йæ цæстытæ туджы разылдысты, афтæмæй, кæм, дам, æй æрæвæрдтон, уый, дам, мæ айрох. — Дзырдта Сослан æмæ йæм хъуыстой æнæ хъыпп-æнæ сыппæй Сагахс æмæ Бырсæг — кæд ма сын уыдзæн афтæ дзæбæх гæнæнтæ Сосланмæ хъусынæн! Ныхас дзы арцы бырынкъæй куы хъæуы къахын. Æмæ сæ кардмæ бавналын дæр фæндыд — уый лæгъз фистоныл дæ арм æртух дзæбæх, хæрдмæ йæ сис æмæ йыл, хур пиллон куыд уаддзæн, уымæ кæс! Фæлæ уæдмæ карды бырынкъ кæрддзæммæ фæцарæзта йæхи, æмæ, куыд цыди, кæрддзæмы кард, уымæ хъуыста Сослан. Стæй базмæлыд йæ бынаты.

— Уæдæмæ ма фæдих уæм æмæ нæ арæнтыл азилæм фæйнардæм. Нæ иутæ — иуырдаæм, не 'ннæтæ — иннардæм. Ам дæр исчитæ баззайæд. Бырсæг, ды баззай ам.

Уайтагъд абадтысты сæ бæхтыл. Сослан гуыйгуынтырдæм ауагъта йæ бæх гæпдугъæй. Йæ фæстæ иу къордæй фæцагайттой сæ бæхтæ.

Гуыйгуынтæ ахæм адæм уыдысты æмæ сыл æхсæв бон нæ кодта, бон-æхсæв сæ арæнтыл ахæцыны мæтæй. Уый, æвæццæгæн, сæ фыдæлтæ æнæ зæхх кæй уыдысты, уымæн афтæ уыд — сæ туджы баззади зæхмондаг.

Æфсадаг сæ цы доныбыл æрцарын кодта, уый нартæн сæхирдæм æрбатасыд æрдынау. Йæ раздæры фæдтæй иу иннаы фæстæ зади донæн. Нартæ æнæмæт, стырзæрдæ адæм уыдысты. Уыдæттæм сæ хъус нæ дардтой. Уым сын донæн йæ фаллаг фарс æмбисонды цъæх-цъæхид обау уыд. Куывдтæ дзы кодтой раджы. Хистæртæ-иу уым бадтысты, обауы сæр цы тъæпæн и, уым. Æмæ-иу уырдыгæй кастысты, обауы алыварс, чызг æмæ лæппу фæсте куыд нæуал баззад, сæ симд хæрдгæбыды хуызæн обауыл куыд æртыхст, уымæ.

Стәй царджытә фәзынд обауы алыварсты — лыгъдысты йәм. Куыд ваййы, афтә, магуыргъад чи хаста, царын чи нә фарәзта, уыдон. Сә зардә дардтой сә нәуәг бынаттыл — хъæздыг зæххытә, кәсагджын дон, уый хуызән обау! Исдуг рацарæг сты, цалымæ сыл ныхас нә бацыд гуыйгуынты хицауадмæ æмæ сыл хъалонтә нә сәвардтой, уæдмæ. Æнәуи дәр сә әрбайстой сә къухмæ. Æрхæцыдысты сыл, æмæ сә сызмәлән нал уыд. Бæргæ ма араиваз-баиваз кодтой сәхи, фәлә сә тәлфын дәр нал суагътой, сымах, дам, гуыйгуынон адæмыл нымәд әрцыдыстут. Цәй нәртон адæм æмæ, дам, цәй цыдәр! Сәхæдәг сә уд скъуыдтой гуыйгуынтә, нартә сә зæхмæ сә хъус нә дарынц, уый куы бамбәрстой, уæд — ратоной ма дзы иу гәппәл, искәуылты ма дзы иу гәппәл әрбакәной сәхи. Цыфанды хуызән гәппәл дәр фәуәд, зæххы гәппәл уæд, уый йеддәмæ!

Сослан уыцы хабәрттә нә зыдта, йә хъустыл-иу әрцыдысты, фәлә-иу сәм йәхæдәг не 'рдарта йә хъус. Нә йә 'ндæвтой. Ныр дәр арæныл азилой, уыцы фәнд æм әнәуи әрцыд, иу ран бадын нә фарәзта 'мæ уымән.

Обаумæ куы баввахс сты, уæд сә бәхтә бацагайдтой, афтәмәй хъәргәнгә æмæ хъихъхъытәгәнгә донән йә дыууә фарсты фесты. Æмæ уым, дон нартырдәм кәм батасыди тынг, уыцы ран цалдәр гуыйгуынон ләджы се 'хсән куы аззайккой, сә цәнгтә счыл, сә хәләфты къәхтә тылд хәрдмæ сә уәрджыты сәртәм, сә къухты къахәнтә, фыййәгтә. Нартә сә алыварс әркалыдысты сә бәхтәй. Фәрсынц сә: чи стут? Цы стут? Æмæ, дам, афтә-афтә гуыйгуынон адæм стәм, мәнә, дам, нә кәсагахсынмæ рарвыстой.

Ныр гуыйгуынтәм ахәм стырбон уыди, иу рагон стырбон, раст әй хурхәтаны кодтой æмæ-иу иу рәттәм әрәмбырдтә сты уыцы бон, стыр әртытә-иу скодтой, стәй-иу сә пысултә раластой æмæ-иу сә кәрәдзийы буар стад фиуәй ахъаззәджы сәрст бакодтой. Уый фәстә-иу артмә тавын байдыдтой сәхи. Фиуы тәф-иу буары тәфимæ байу и, мигъау иу стад уәләмæ æмæ-иу сә сәрмә сбәдти мигъау. Нә-иу дымгәтән куымдта хәссын, нә-иу әй къæвдайы бон уыди фәласын. Маргъ-иу нал тахти гуыйгуынтән сә сәрты.

Ныр нартыл сәмбәлд уыцы тәф, сә зардә сә хаста, уәддәр сә куыд нә фарстаиккой, цы мигәнәг сты, уымәй! Æмæ, дам, дон скъуынам, стәй, дам, кәсәгтә сурыл куы аззайой æмæ,

дам, сæ куы рауидзæм, уæд та, дам, рауадздыстæм дон йæхи фæдыл.

Æмæ та сæ фæрсынц нартæ:

— Гæр æмæ, кæд дон кæсаг ахсыны тыххæй скъуыдтат, уæд æй хæстагдæр рæтты цæмæннæ уагътат уартæ кæм æмæ кæм баззад дон!

Æмæ, дам, ауылты лæнк рахаста æмæ, дам, æцондæр уадзæн уыд ауылты. Ныр цæй лæнк рахаста! Кæм уыди лæнк!

Сосланы зæрдæмæ нæ фæцыдысты гуыйгуынтæ. Уæдæ цæй кæсаг æмæ цæй æндæр! Де 'дде се 'взаг сæ дзыхы куы нæуал бады, сæ зыр-зыр куы цæуы! Иннæ ахæм сæ таф. Æмæ нывнæлд-та йæ карды сæрмæ. Æмæ йын Арсаг æрхæцыди йæ къухыл, дала Алæгаты Арсаг, хæстаг лæуд æм фæци 'мæ.

— Гъеныр адон амардзыстæм, уымæй ныл цы бафтдзæн?

— Æмæ сæ ауадздыстæм, уымæй ныл цы бафтдзæн! — ныз-зылди лæппумæ Сослан.

— Уымæй дæр ныл ницы бафтдзæн, раст у, — фæтасыд Арсаг, фæлæ ма уæддæр загъта саст хъалæсæй: — Мæгуыр адæм сты адон, мах хуызæн сæ алкæмæн йæ бар йæхи куы нæ у. Цалдæргай хицауы сын сæвæрдта сæ мæлиқк, фæстæмæ фæцъыз-зытт кæной сæ хицæуттæм, уый сæ бон нæу, æгомьг фосæй уæлдай. Æмæ сын сæ уд бахордтой сæ хицæуттæ, бакæс ма сæм, кæддæра сæ удæртау искай мидæг ис.

Сослан кæстæйæ баззæди Арсагмæ — цытæ лæхуры, цы?! Æнæуи йæ уынгæ фæкæндтытæ кодта кæддæрты, фæлæ чи у, кæцы нартæй у, уыдæттæн ницы зыдта.

— Æмæ сын мæ цæф у, сцъыззытт кæнын нæу сæ бон æмæ!

— Мæхæдæг дæр мæ иу къухæй ме 'ннæ къухыл хæцын, мæ тæрс. Фæлæ мæгуыр адæм сты 'мæ.

Сосланмæ дзурын нæ цыди æмæ сразы:

— Уæд уал сæ уартæ мусонгмæ акæнут, стæй мæгуыр сты, хъæздыг сты, уый уым рабæрæг уыдзæн.

Арсаг сын йæхи фæхицау кодта, йæ бæхыл абадт, иннæтæ йын иуцалдæрæй фембал сты. Сослан сæ фæстæ каст. Бæхджынтæ цапуалæй раскъæр-баскъæр кодтой сæ бæхты. Гуыйгуынонтæ хæлбурцъ змæлдыл бафтыдысты се 'хсæн. Уæддæр сын ницы 'нтыст æмæ та-иу сæ адзортт-дзортт кæныны сæр дæр бæхуыд бæхты разæй: ма сæм фæхъызой, ма сæ ныццæгъдой. Куыд нæ фидыдта уыцы дзортт-дзортт, куы! Фæтарстысты, 'мæ лæг куы фæтæрса, уæд ма уымæй цæй лæг и!

Сослан йæ бæхыл абадт, йæ цæстытæ æрхæцыдысты обауыл æмæ уыцырдæм фæцарæзта йæ бæх: ссæуы йæм, йæ фыдæлты обау у, 'мæ йæм ссæуа, ракаса дзы, кæддæра йæм куыд зыны дуне. Нырма дзы никуы ракаст — афтæ йæм зыны. Æмæ ахъуыды кодта: цымæ дзы куыд никуы ракасти нырма?! Цæмæннæ дзы ракасти искуы!

Иннæтæ дæр иуцалдæрæй фæцарæзтой сæ бæхтæ йæ фæдыл, гæпдугъæй сæ ауагътой, сæ хъæр-сæ хъихъхъытæй бæстæ сæ сæрыл систой. Доны сæрты багæппытæ кодтой æмæ цъыхырыджыны бафардæг сты. Обау иуварс аздад. Сослан ноджы басхуыста бæх, уайтагъд иу дæргъæццон лæгуынмæ багæпп кодта. Уым ма 'рбалæууыд йæ зæрдыл — обаумæ ссæуинаг куы уыди, æмæ дзы ракасынаг куы уыд обауæй, кæддæра йæм куыд зыны дуне. Фæлæ нал раздæхт фæстæмæ. Ауагъта йæ бæх лæгуыны уалæмæ. Йæ уаллаг кæрон фæурæдта лæгуынан — йæ зæрдæмæ фæцыди лæгуын, иннæтæ йæ фæрсты атахтысты.

Сослан æргæпп кодта бæхæй, нымæт æриста, иу къутæры рабын æй айтыгъта, йе 'фцæгæй йæ басылыхъхъ айхæлдта, баппæрста йæ къутæры хъæбысмæ æмæ йæхи æруагъта нымæтыл.

Хуыссыд уæлгоммæ, уалæмæ касти æмæ йæ цæстытæй нæ хицæн кодтой уыцы гуыйгуынон лæгтæ — куыд фыдуынд цыдытæ кодтой! Гуыбыр æмæ хæлиу-мæлиуæй тагъд кодтой, цæмæй бæхты æййафой, ма сæм мæсты кæной. Куыд фыдуынд у тарст лæг, куы! Фæлтау сæ куы ауагътаиккой, æмæ сæ афтæ æнæфæрæз цыдгæнгæ куы нæ федтаид. Стæй арвмæ сарæзта йæ цæстытæ — арв уыди цъæх, æмæ йыл цалдæр урсбын мигъы тъæпæны кæрæдзийы фæдыл фæцæйцыдысты уартæ сæхирдæм нартæн.

Гыццыл ма ахуыссыд, иу хатт ма сæ фæдыл акаст мигътæн æмæ сыстади Сослан. Æрлæуу-æрлæуугæнгæ бараст, йæ дæле цы 'хсæр къутæртæ уыд, уыдонмæ. Къутæртæ сæ цæнгтæ нæ урæдтой, афтæ зад уыдысты. Сослан дзы йæ армыздаг ратыдта — æхсæртæ уыцы дзæбæх дзорасатæг кодтой. Иу цалдæр дзы æркъæрццытæ кодта. Ноджы ма дзы ратонон куыд загъта, афтæ ауыдта: уартæ æрхы æдде æрдуз уыйырдаг кæм ракуул, уым иу чидæр æрдугъ кæны йæ урс дарæсы. Æмæ нал сæвнæлдта æхсæртæм Сослан: чи уа, кæдæм дугъ кæна?!

Уæдмæ цъыхырыты смидæг и лидзæг. Æмæ уæд æрхæцыдысты йæ цæстытæ ноджыдæр Сосланæн: ныр та æртæйæ рауагътой сæхи, гыццыл раздæр урс дарæсджын кæуылты æрцæйлыгъд, ууылты. Æмæ йын æхсызгон уыди Сосланæн, лидзæджы сур-

джытæ кæй разынд, уый. Уыдон цъыхырымæ нæма æрхæццæ сты, афтæ лидзæг лæгуынмæ рагæпп кодта æмæ йæ цæстытæ цæхæртæ акалдтой Сосланæн: лидзæг кæд нæ уыди сылгоймаг! Урс къабайы, гомсæр æмæ гомзæнг. Йæ дзыкку райхæлди, фæстæмæ айтынг и 'мæ сау пиллонау баззади йæ фæстæ. Йæ тæрттæм дæр ын фæкомкоммæ: йæ тæнæг къабайы мидæг къуыппытæй лæууыдысты йæ тæрттæ æмæ, куыд лыгъди, афтæ тæлфыдысты, æнцой нал зыдтой — фæдис! Уæдмæ йын йæ цæстоммæ дæр фæцарæзта йæ цæстытæ Сослан — йе 'рфгуытæ бæрзонд лæууыдысты йæ ныхыл. Йæ дыууæ сау цæсты ныйирд сты æмæ афтæ зынд: мæнæ ма иу-дыууæ исты куы акæна йæ бæгънæг зæнгтæ, уæд ныггуыпп кæндзысты цæстытæ, æмæ æхсидæв фæстдзæн сылгоймаг æгасæй.

Къутæрты бынæй лæгуынмæ ахызти Сослан æмæ лæгуынæн йæ бæстастæу æрлæууыд. Сурджытæ дæр рахызтысты къутæртæй уæдмæ, æрбасурынц æй чызджы, ныртæккæ йын æнæ 'рбаййафгæ нæй. Чызг йæ къæхтæ мæнгист æмæ мæнгæвæрд кæнын райдыдта. Уыцы хæрз уысм ауыдта Сосланы: уыйырдам ныззылди, йæ цæнгтæ йæм райтынг кодта æмæ, йæ удыл цыма йæ дæндæгтæй ныххæцыд, афтæ æрбазгъоры Сосланмæ. Фæлæ нæй — нал æм бахæццæ: йæ урс уæрджытæ цъæх кæрдæгмæ бахаста æмæ дæлгоммæ бахауд зæххыл. Сослан æм бацыд сабыр уæззау къахдзæфтæй, систа йæ йæ хъæбысмæ æмæ йæм йе стыр галы цæстыты йас цæстытæй касти.

Уæдмæ лæгтæ йæ разы 'рлæууыдысты 'ртæйæ. Сæ иу — йæ цæстомы цъар сыгъд æмæ ивæзтытæ кæмæн уыд — уый йæ къухтæ бадардта Сосланмæ.

— Суадз æй! — уыцы дыууæ цыбыр дзырды фæхицæн и йæ тæнæг былтæй, æмæ сæ бынæтты абадтысты фæстæмæ былтæ, дуар куыд бахгæнай æмæ уый куыд абада йæ фæлгæты, афтæ. — Суадз æй! — ногæй та фæцыд йæ хъæр.

Сослан æнцад лæууыд æмæ, чызджы зæрдæ бæлоны зæрдæйау тагъд-тагъд куыд гуыпп-гуыпп кодта, уымæ хъуыста.

— Кæд, мыййаг, къуырма у æмæ ноджы — гоби, — загъта та уыцы сыгъдбыл лæг уæдмæ æмæ йæ цонгмæ бавнæлдта Сосланæн.

Сослан бамбæрста: чызг уыди адонмæ, ралыгъди сын, æмæ йæ расырдтой, цæмæй йæ æрцахсой æмæ йæ акæной фæстæмæ. Æмæ йыл йæхимæ æнгомдæр æрбахæцыд. Чызгæн йæ тæнæг къабайæ йæ буары хъарм бырста æддæмæ æмæ дзы йæ риу сыгъди Сосланæн.

— Райсут әй! — фәцәхахст кодта сыгдыл, әвәццәгән уый хистәр уыди иннәтәй йә бынатмә гәсгә әмә йыл ләгтә андәрстой сәхи Сосланы. Сослан йә иу кьухәй әнгом хәцыди чызгыл, иннә кьухәй ләгтәй иуән йә сәр әркьуырдта, әмә йе 'взаг йә дзыхәй рагәпп кодта, афтәмәй фәдыдагь ләг. Иннәйы ныззылдта йә цонгәй. Ләг зилгә-зилгә атахти, дәлдәр цы саджил бәлас уыд, уый зәнгыл йә тьәпп фәцыд, әмә дыдагьәй баззад бәласән йә быны. Сыгдцәсгомы ләугә ныуагьта уым, азылд әмә йә сабыр тавицы цыдәй араст и, йә нымәт әмә йә басылыхьхь цы ран ныуагьта, уырдаем.

— Әруадз мә ныр, — әваст сдырдта чызг әмә йын йә былтәм кәсгәйә аззади Сослан — йә хьуырмыз былтә тынг фидыдтой йә урс цәсгомыл чызгән. — Мәхәдәг ацәудзынән ныр. — Әмә базмәлыди, әнәуи дәр кәйдәр ләджы хьәбысы — уанцон нәу! Фәлә нывыл базмәла, уый йә бон нә баци — әгәр фидар ыл хәцыди Сослан. Әмә та йәм нәуәгәй бахатыди чызг: — Әруадз мә зәхмә, мәхәдәг ацәудзынән ныр. — Йә цонгмә дәр ын бавнәлдта, фәлә цыма бәласы фидар хихмә бавнәлдта, уымәй уәлдай нә фәтасыди цонг. Иу нуар дәр дзы нә базмәлыд. Цыдәр тас абадти уымәй йә зәрдәйы бын чызгән, әмә дзурынмә фәци, тас әй баразәнгард кодта дзурынмә:

— Әруадз мә, кәннәд мә зәнгтә бахуысдысты. Мәхи уәгас нә ныуагьтаин, мәнә нә раирвәзтән, уәд. Уас мын, цы Хуыцау баххуыс кодта, уымән мә уд йә фәхьхьау фәуа! Әз чындз дән, чындз, нәуәг чындз. Нырма знон әрцыдтән чындзы, Хьуыманмә. Хьуыман мә сәры хицау у — дзырд уыдыстәм: хьуамә мәныл макәй кьух аныдзәвдаид, стәй Хьуыманән дәр макәуыл аныдзәвдаид йә кьух, афтәмәй әрцыдаиккам нә чындзәхсәвы бонмә әмә, ләппу 'мә чызг цы цин бавзарынц, уый иумә бавзәрстайккам. Ныр мә абон ракодтой, нә мәликк, дам, дә хоны, ләвәрттә, дам, дын кәндзәни нә мәликк. Уый, дам, рагон әгьдау у, азырон әгьдау — нәуәг чындзы мәликмә кәнын. Дә зәрдә-мә зәрдәйы мын әцәг кәндзән ләвәрттә. Әмә дын рараст дән әз дәр.

Сослан цыди әмә цыди.

Чызг дәр дзырдта әмә дзырдта:

— Мәнә мә куыд худинаг кодта, мәнә! Уымән сә фәкәнын кәны нәуәг чындзыты йәхима, уымән! Әвәццәгән сә фәху-динаг кәны, стәй сын баппары сә размә истытә, әмә рацәуынц уыдон дәр, цыма никуы әмә ницы, афтә. Уәд ма цы

цæстомæй æрбацауынц сæ хæдзæрттæм? Цы цæстомæй ма бака-
сынц сæ лæгтæм, цы дзыхæй ма сдзырынц уæд? Хорз уыди, æмæ
мæ кард мæ тары амбæхстон, куыд нæ зындаид, афтæ. Йæхæдæг
мын æй сарæзта уыцы кард Хъуыман. Раджы, лæппутæ мæм
кæсын куы райдыдтой, уæд. Куы мын æй лæвардта, уæд мын
бафæдзæхста, дæхимæ, дам, æй дар æмæ, дам, дæм лæппутæй
йæ къухæй чи 'внала, уый, дам, иу дзы цæв. Рæсугъд кард у,
дзæбæх гыццыл кард, ныр дæр мæхимæ и, агъæц, равдисдзынæн
дæм æй мæнæ. Зæхмæ мæ куы 'руадзай, уæд. Æдде дын мын йæ
лæггадгæнджытæ мæ уæлæйы дарæс фелвæстой, афтæ, дам,
вæййы, уæдæ, дам, æддаг дарæсы чи цæуы мæличчы сыгъдæг
бынатмæ! Куыддæр нæ дыууæйæ фæуагътой, афтæ мын йæ цонг
мæ уæнтыл æрбауагъта, йæ сойæвдыл былтæй мæм бахудт.
Размæ мыл ахæцыд æмæ мæ мидæггаг хатæнмæ фæкæны.
Æвæццæгæн, зæгъын, мæхинымæр, уым сты, цы лæвæрттæ мын
кæндзæн, уыдон. Уым та, мидæггаг хатæны, афтид тæрхæг
æрмæст, йæ уæлæ пух хуыссæнтæ. Æмæ мын амоны, схиз, дам,
тæрхæгмæ æмæ, дам, дæхи æруадз, йæхæдæг дын йæ астæубос
халыныл ма суа! Æмæ йæм уæд мæ риуы арфæй фелвæстон мæ
кард, йæ хурхы уадындзтæм ын æй фæдардтон. Йæ дзых хæли-
уæй аздад, йæ цæстытæ — ирдæй, афтæмæй йæ тæрхæгыл уæл-
гоммæ бахауд. Мæ амондæн хатæны рудзынг гом разынд, рагæпп
кодтон рудзынгæй 'мæ лидзгæ.

Чызгæн йæ тас йæ зæрдæйы бынæй йæ уæнгтæм рахызт æмæ
ризæг бафтыди йæ уæнгтыл. Æмæ йæ ныхас аздæхта йæхимæ
Сосланæн:

— Чи дæ, уæ мæ ирвæзынгæнæг, дæ ном мын зæгъ, мах Хуы-
цаумæ кувдзыстæм дæу тыххæй Хъуыманимæ. Хъуыман хорз
лæппу у, сыгъдæгзæрдæ лæппу. Уый куывд фехъуысдзæн Хуыцау-
мæ. Хуыцаумæ сыгъдæгзæрдæты куывд фехъуысы æрмæст.

Йæ нымæт кæм уыди 'мæ йæ басылхъхъ, уырдаæм бахæццæ
Сослан. Чызджы нымæтмæ æруагъта, æмæ æхсызгонæй ныу-
уынаæргъыдта чызг. Стæй ахæцыди йе уæнгтыл — нындзыг сты
йе уæнгтæ. Йæ зæнгтæ араст сты, йæ тымбыл даргъ зæнгтæ, йæ
цæнгтæ, йæ урс цæнгтæ, йæ нывæрзæны сивæзта уæлæмæ, йæ
риуыдзаг сулæфыд æмæ йæ тæнæг хæдоны тæрттæ фæцыдысты
хæрдмæ.

Сослан йæ уæрджытыл лæууыд, чызгмæ каст æмæ йæ зæрдæ
йæхи къулыл хоста. Улæфт ын нал фаг кодта, хуыдуг кæнынмæ
'рцыд. Уæд йæ тæрттæм февнæлдта, йæ куырæты тæрттæм,

фәйнардәм сә астыгъта йә риуәй әмә дзы сирвәзт иу әна-хуыр хъәр: «гъә-гъәхх» әмә фәдәлгом чызгыл. Чызг иуырдаәм ныззылди, йә къух йә тары атъыста, фәлә хәрз афтид разын-ди йә тар — кәмдәр ахауд уыцы змәлды йә кард әмә нылләгъстә кодта уәд:

— Мә тәригъәды ма бацу! Әз дә мә Хуыцауыхай куы хуыд-тон, уәд мын цы ми кәныс, цәмәән мә сафыс уәд!

Фәлә Сосланмә нал хъарыд ныхас — цы уыди, уымәй хъан-дзал фестади, болат хъандзал, истәмәй йә әркъуыр — фәцы-даид йә зыланг.

— Мә тәригъәд дыл схъардзынән әмә дә цәрын нә ныу-уадздән зәххыл. Хъуыман... — зәгъынмә ма хъавыди чызг, әвәццәгән, цыдәр, фәлә йә хъуырмыз былтә Сосланы рихи-ты бын аныгъуылдысты уәдмә әмә йә ссыбыртты бон нал фәци.

Әмә ныссабыр бәстә. Әрмәст ма цыд Сосланы тәрк уләфт, әмә дунә хъуыста уыцы тәрк уләфтмә.

Рәбынәй, къутарты фәстә цы гуыбыр бәрз бәлас уыд, уый къалиуыл иу даргъкәдзил цыргъбырынкъ маргъ абадт әмә каст Сосланы ризгә змәлдмә. Иу афон йә даргъ кәдзил хәрдмә фәххил кодта ахъаззаг әмә йә хъихъхъ фәцыди цъиуән. Әмә та нәуәгәй агуыбыр и размә, кәсыныл та фәци. Стәй уәл-гоммә рафәлдәхт Сослан әмә йыл әнахуыр адджын уләфт бафтыд. Чызг куыд фестади, нымәты нывәрзәнәй басылыхъхъ куыд фелвәста әмә къутарты әдде куыд фәци, уый дәр нал бафиппайдта.

Изәрдалынгты 'рыздәхт мусонгмә Сослан. Ләппутәй иутә сәгуыт амардтой, иннәтә — уәрццытә-йедтә, әмә мусонг әмызмәлд кодта.

Сослан иуварс ахызт, фалдәр былыл цы бәласы зәнг уыд, ууыл әрбадт әмә йә цәстәнгас дәләмә сарәзта, айгуыр-тырдәм, фәлә кәстә, ныртәккә цы дәргъәццон ләгуынәй әрцыд, уырдаәм кодта. Касти әмә уыдта — гуыбыр бәрзы кә-лиуыл даргъкәдзил маргъ бады, йә цыргъ бырынкъ ныццарәзта уыдонмә, Сослан әмә уыцы азырты нәуәг чындзмә. Касти сәм, касти, стәй йә даргъ кәдзил тынг фәххил кодта, әмә йә сонт хъихъхъ фәцыди. Сослан әм кәстәйә баззад маргъмә.

Әрәджиау йә басылыхъхъ әрбаләууыд йә зәрдыл — цы хъуамә фәуыдаид? Кәд әй а ләппутәй исчи рахаста хъазгәйә, фынайә йә баййәфта әмә рахаста басылыхъхъ, ома, кәддәра куыд кәнид. Әмә йәм әй уәд куыд әнә 'рбахәстә фәци

афонмæ? Ахæм хъæзтытæ йæм нæ цæуы Сосланмæ, уый куыд нæ зоны! Æмæ цымæ уый та цы фæци, чызг йæхæдæг!? Уыцы сыгъдбыл лæг æм ма бацæуа уырдаæм, уыцы къутæры хъæбысмæ, йæхæдæг фынай кæм аци, адджын фынай, уырдаæм æмæ йæ ма акæна сæ маликмæ! Дзæгъæлы йæ ныууагъта удыгас, йæ сæр æркъуырын хъуыди уымæн дæр, йе 'взаг куыд рагæпп кодтаид йæ дзыхай. Нæ, уый не 'рбауæндыдаид уырдаæм. Чызг сæхимаæ ацыд, æвæццæгæн, чындзы кæдæм æрцыди, уырдаæм. Фæндаг зыдта 'мæ ацыд.

Мусонджы раз æртæ раны æртытæ скодтой. Сæ алыварс змæлыдысты лæппутæ. Ам цæмæн сты, уый æрбалæууыд йæ зæрдыл æмæ йæ хъуыды раздæхти Фарнæгмæ. Нæма уыд Нарты уæзæгыл айхуызæн тыхлæг! Йæ сæкка кæм нæй, уым тъыссы йæ уидыг. Кард, дам, ма слас, арц, дам, ма сис. Фæрæз дæ мауал уæд, уый дын ма слас æмæ ма сис! Æмæ йын а хистæртæ дæр йæ ных нæ бакъуырынц, фæлæ йæм хъуамæ райхъусой уæле уалæ! Æви йæ уыдон дæр нæма базыдтой: кард кард у, арц та — арц. Æмæ сыл фидардæр кæй къух хæца, уый лæудзæн уæлдæр. Уый та — ныхас, дам. Кард нал — фæлæ ныхас! Афтæ цард уый хæдзары, кард æмæ ныхас иу цы сты! Кæм и ахæм ныхас, æмæ тут чи рауадза лæгæй! Тут кард рауадздзæни æрмæст лæгæй — уый чи нæ зоны, уымæй исты радом! Бауадз æй, уым æй базондзæни, кард æмæ ныхасæй чи кæцы у, уый. Уæд ма фæдисы исчи ронбæгъдæй цæуы?! Кæнæ зыбыты иунæгæй?! Æмæ йæ сæр ныттылдта уым Сослан. Цыдæр аразынмæ хъавы йæхицæй, цыдæриддæр у, уæддæр, фæлæ цы, уый йæхæдæг дæр нæ зоны. Уым æй базонын кæндзысты, кæд ын афонмæ йæ тут уадзынц, уæд. Æниу сæм хæццæ дæр, чи зоны, нæ ныцци — сæ фæндагтыл къæхдзæфæн хъоргъ. Кæд афонмæ ныммидæг и сæ иуы æмæ йæ хъиутæ хæры дойны æмæ стонгæй.

Изæрмилтæ сæхи æруагътой зæххыл. Сослан сыстад, был-был фалдæр балæууыд, Хъилдурмæ бахæццæ æмæ йæ разы æрлæууыд, лæппу зæронд лæджы раз куыд æрлæууы, афтæ. Ныронг никуы æрлæууыди йæ цуры æмæ йæм ныр уымæн æрбайста йæхи. Фæлæ диссаг! Куыд никуы æрлæууыди нырмæ цымæ йæ цуры ацы дурæн?! Куыд никуы йæ равдæлд! Цæмæннæ йæ равдæлд?! Кæдæм-иу тагъд кодта?! Стæй кæдæм тагъд кæны лæг?! Касти дурмæ æмæ йæм лæджы хуызæн фæзынд Сосланмæ дур, фæндагты рыг кæуыл фæбадти, стæй йæ фæндагæй чи раздæгъæл, ахæм лæджы хуызæн.

Фале, мусонджы раз цы ǣртытǣ уыд, уыдонǣн се 'хсǣнты дǣр, сǣ алыварс дǣр змǣлыдысты лǣппутǣ ǣмǣ змǣлыди ǣртыты рухс дǣр. Ǭмǣ-иу уыцы змǣлǣйǣ куы иуырдыгǣй ǣрбаныдзǣвди ǣртыты рухс дурыл, куы иннǣрдыгǣй. Ǭмǣ-иу дур дǣр цыма змǣлǣ бакодта, цыма-иу цǣугǣ фǣцǣйкодта. Ǭмǣ-иу ǣм кǣсгǣйǣ аззادي Сослан. Фǣлǣ дурǣн базмǣлǣн дǣр нǣй, ацǣуǣн дǣр. Уый уыдон ацǣудзысты — ацы лǣппутǣ ǣмǣ ахуысдысты сǣ ǣртытǣ. Ам бирǣ лǣппутǣ змǣлыди, бирǣ ǣртытǣ дзы сыгъди, фǣлǣ лǣппутǣ ацǣуынц, ǣртытǣ ахуысынц. Иу гакк сыл бады лǣппутǣ ǣмǣ ǣртытыл. Ахуысдысты уартǣ уыцы ǣртытǣ дǣр ǣмǣ фǣстǣмǣ нал ссудздысты. Ацǣудзысты лǣппутǣ дǣр ǣмǣ нал раздǣхдысты фǣстǣмǣ. Ǭмǣ ацы изǣрмилты ам кǣй уыдысты артǣй дǣр, лǣппуйǣ дǣр, уый ничиуал зондзǣн.

Дыууǣйǣ йǣ фǣйна фарс ǣрбалǣууыдысты Сосланǣн — бафиппайдта сǣ, стǣй сǣ базыдта се змǣлд ǣмǣ сǣ улǣфтǣй: Сагахс ǣмǣ Бырсǣг. Ǭмǣ фǣиртǣсти йǣ хуыдытǣй.

— Мидǣмǣ нǣм дзурынц, — загъта Бырсǣг. — Цом, фǣрвǣзǣм не 'хсǣварǣй ǣмǣ нǣхи ǣруадзǣм. Райсом нǣм цы бон кǣсы — чи зоны!

Сослан сǣм дзургǣ ницы скодта, афтǣмǣй араси и семǣ. Мусонгмǣ бахизǣны иу лǣппу лǣууыди ǣд цылыхъ, сǣ къухтыл сын дон ǣркодта. Мидǣгǣй цǣджынды фарсмǣ та иннǣ лǣппутǣй лǣууыди чидǣр, цырагъ бǣрзонд дардта, ǣмǣ дзǣбǣх зындысты мусонджы къуымтǣ. Сослан рǣбынǣй ǣрбадт. Ǭрбадтысты иннǣтǣ дǣр.

Кǣстǣртǣ сын сǣ разы хǣлын айтыгътой ǣмǣ йыл хǣринагтǣ ǣрǣвардтой. Физонджытǣ, цыма нырма дǣр цǣхǣры уыдысты, уымǣй уǣлдай сǣ цъыс-цъысǣй не 'нцǣдысты.

Райсом куыддǣр райхъал и Сослан, афтǣ йǣ зǣрдыл ǣрбалǣууыдысты зноны лǣгтǣ. Фестади йǣ нымǣтǣй — ǣркǣса сǣм. Цы гǣнǣг сты, чи сты?

Лǣгтǣ иу ран калдǣй лǣууыдысты, чи сǣ йǣ 'мбалыл бадыдагъ, чи сǣ иунǣгǣй ныддǣргъ и нǣууыл, иутǣ ма сǣ фынǣй уыдысты, иннǣтǣ се 'нкъард цǣстытǣ зǣхмǣ сарǣзтой. Сослан сǣ алыварс ǣрзылд. Сутты хуызǣн ǣм фǣзындысты, цыма сǣ дысон талынды дзоныгъыл ǣрластǣуыд ǣмǣ уал сǣ ам ракалдытой, уǣддǣр сǣ рагсом дзǣбǣх ǣфснайын хъǣудзǣни 'мǣ уымǣн.

— Уǣдǣ кǣсаг, и? — сǣ алыварс куы ǣрзылд, уǣд сǣ кǣрон ǣрлǣууыди Сослан.

— Кæсаг, нæ Хуыцауы раз, кæсаг, — лæгтæй иу аздæхт Сосланмæ, æмæ йæ зонгуытыл лæугæ баззад йæ разы Сосланæн.

— Æндæр ницы?

— Мах — ницы 'ндæр. Кæд нæ хицæутты зæрды æндæр исты уыд, уæддæр ын мах цы зонаем! Хуыцау æмæ хицауы фæндтæн чи цы базондзæн! Дон акъæртт кæнут, нæ фæлæ нын доны уæхи баппарут куы зæгъой, уæддæр цы нæ бон у! — лæг-иу йæ сæрыл схæцыд, афтæмæй-иу адзырдта йæ дзуринаг æмæ та-иу йæ сæр дæлæмæ æруагъта. — Нæ тæригъæды ма бацæут, нæ бинонтæ хурмæ баззайдзысты. Ауадзут нæ. Удыбæстæ скæнут уæхицæн.

Сослан ын фæтæригъæд кодта, æцæг ыл йæхицæн дæр нæ басаст — Сосланы фæтк нæ амыдта тæригъæд. Уæддæр æм ницуал сдзырдта лæгмæ, æмæ уым лæг йæ разы йæ зонгуытыл лæууыд, афтæмæй уад йæ цæстыл: æрбазгъоры нæуæг чындз лæгуыны йæ мидæггаг къабайы, æмæ ныттынг и тæнæг къаба йæ уалæ. Йæ зæрдæ æхсызгон хæлбурцъ бакодта Сосланæн. Йæ сæрыл схæцыди, лæппутæй йæм æввахсдæр лæуд чи фæци, уымæ бадзырдта:

— Марадз-ма, мæ бæх мын аифтындз.

Гыццыл фæстæдæр йæ бæхыл абадт æмæ был-был дæлæмæ фæцагайдта: зноны дæргъæццон лæгуынмæ ахсайдта йæ зæрдæ.

Уыдзæн ма.

ЗЫМÆГОН ÆМДЗÆВГÆТÆ

НОГБОНÆХСÆВ

Ногбонь къæсæрыл
Буц арфæтæ — мин!
Ногбонь къæсæрыл
Нуазæнты цъæх дзинг.

Уарзы уын нæ зæрдæ,
Уарзы уын нæ цæст —
Ног азæн йæ хæрзтæй
Ут æдзух æфсæст!

Арфæгонд Хуыцауæй
Бинонтæ куыд уой,
Ног цинтæ уыл уарæд,
Ивылæд уыл сой.

Уæд уæ амонд алкæд
Стъалытау бæрзонд!
Аразæд уæ кадмæ,
Адæммæ уæ зонд!

Ногбонь къæсæрыл
Фембæлдтытæ — мин!
Ногбонь къæсæрыл —
Агуывзæты дзинг.

Абузгæ æртæхтæ
Нуазæны ис цал,
Ног аз уын дзæбæхтæ,
Æтт, æрхæссæд уал!

1999. 01.01

УРС ФЫН

Ацы залты миты фæстæ
Негативы сты цыма бæлæстæ...

Сабыр ахæм у æгъуыстаг,
Æмæ зæххы улæфт хъуысы.

Ризынц стъалыцæстыхаутæ,
Цыма ног чындзы сты, афтæ.

Бузныг, арв! Дæуæй куыд буц дæн —
Федтам дын зæххыл дæ урс фын...

2001

* * *

Цыфæнды узал кæд у мит,
Уæддæр дзы æз æндæр нæ домын —
Йæ рухсæй хурæн кæны оммен,
У табуыаг йæ сыгъдæг дзинг.

Цыфæнды узал кæд у мит,
Уæддæр ын æз фæзæгъын бузныг:
Æргом у иууылдæр йæ уд-зынг,
Æвæры фаджысыл дæр нимб...

2002.26.09

* * *

У мадзалæй алцы,
Ссарæн ис фæрæз.
Зымæг карз — йæ балцы.
Уазалы къæс-къæс.

Хъарм доны хæтæлыл
Цъырцъыраг æрцард,
Тъæнджы мæй дæр зæлы
Диссагæн йæ зард!

Æмæ сæрды аргъау
 Урс æдзæмы сног,
 Зымæджы цæй аргъ у
 Хуры цинæй ронг!

Чи нæ цæуы дисы —
 Хъарм зæлтæ кæцæй?!
 Сæрды рухс æлвисы
 Цъырцъыраг тынæй...

2001.14.12

* * *

Залты миты рухсæй
 Уд дæр у æрвыг.
 Рудзгуыты лæгъз рустыл
 Асæлæт сæ зынг.

У цыма зæдбадæн
 Дун-дуне — сыгъдæг.
 Удæн у йæ мадау
 Ацы урс тыгъдад.

Халæттæ ма дарынц
 Сау-сауид æрмæст,
 Æмæ ныр сæ тарыл
 Улæфы мæ цæст...

2000

* * *

Урс-урсид аргъуан
 Фестади Ир,
 Зымæджы аргъау
 Айдæнау — ирд.

Митуард дæр — алдзæн,
 Зæрдæ дзы буц:
 Зымæгæй — уалдзæг,
 Зымæгæй — рухс...

2001.27.09

РАГБОНТАЙ

Уидагау зæххы
Бафынæй калм,
Арс дæр йæ кæрцы
Батымбыл хъарм.

Уазал йæ зынгыл —
Миты фæрцы,
Зымæг йæ тынгыл
Хъармæй фæрсы.

Зары æхситтæй
Дымгæ уæддæр.
Къалиутæ митæй —
Пуси, дывæр.

Култæ æнцъулы
Араугæ хъызт.
Хъаздыстæм хъулæй —
Раздæр-иу сист!

2000

РАВГ

Гæдыйау уазалгæнæн къуымы
Кæны рæдзæ-мæдзæ, хуыр-хуыр...
Æз загътон «мидæмæ» Æрхуымæн,
Æндæр мыл чи æрвæссы ныр...

Тызмæгæй æхсæвы цъæх рындзмæ
Сахаты фатæгтæ бырсынц,
Æмæ сæртæг цæфты тæдзынæг
Мæ риуы судзинтæй ныхсы.

Уыди зæлдаг æхсæв нæ царды,
Зæдау дæ сæрыл февзæрд нимб.
Зæронд сахат нæ равг æнкъардта
Æмæ ныццагъта уарзтæн гимн...

Сахат мын ныр Балсæджы цалхау
 Кæны мæ ныфсы муртæ най.
 Кæддæр та цин-хъуытаз уыд махæн
 Æмæ дзы лыгъд Æрхуым тæргай.

Ныр та йæм адзурын мæхæдæг
 Нæ нæргæ амонды цытæн:
 Дæ номыл ма мын уый — Æрхæндæг,
 Дæ тавицæй дзы ис цыдæр.

2001.27.07

* * *

Ацы ирд æхсæв мæ цинтæ цал ысты!
 Иууыл диссаг та йæ сатæг рухс:
 Ихыл дæр ма сойтæппытау — стъалытæ,
 Мæй та йыл — æнæхъæн царвы къус.

Æмæ арвы сой кæд ихыл асæлæт,
 У уæддæр йæ дыдзы рухс æвдадз.
 Æмæ курын: ацы аргъау ма фæуæд,
 Цъенгæ ихæй чи скодта мыдадз!

2001.14.11

* * *

Адæмы хъæр нæу сæлхæрæн,
 Адæмы хъæр нæу цъæлхъæрæй —

Адæмы хъæр сабыр у, уæздан,
 Адæмы хъæр иунæг дзырдæй — Фарн.

Адæмы хъæр фæрохæн — æвгъау,
 Адæмы хъæр — рад æмæ æгъдау.

Уый фыдæлты хъæлæс, рухс у;
 Хъусæм æй зæрдæйы хъустæй.

2001.23.06

* * *

Ницæйæгтæн бирæ у сæ бон,
 Ницæйæгтæн нæй зæххыл кæрон,
 Ницæйæгтæн ницы у нæ бон...

Ницæйæгтæм иу миниуæг ис,
 Ис æй курдиат дæр схонæн —
 Се 'нæбонæй саразынц цæдис,
 Иугай хæрзæджыты тонынц.

1993

* * *

*Мне, собственно, мою бы жизнь,
 И больше ничего.*

Э. Дикинсон

Цы мæ хъæуы? — уæ фарст.
 Цы мæ хъæуы? — мæ уарзт.

Нæ арын æз мæ арт,
 Нæ арын æз мæ цард.

Нæ арын æз тæраз,
 Уæларвон куыд уа, раст.

Цы мæ хъæуы? — фæрсут.
 Цы мæ хъæуы? — мæ уд!..

Цъымарайы, æниу,
 Цæй охыл у мæ ниуд?..

2001.21.12

* * *

Ау, уæдæ нæ царды
 Урсæй нæй цæуæн?!
 Уæд æхсæвы арфы
 Стъалытæ цæмæн?

Калмæн дæр ма, калмæн,
 Урс куы у йæ хæрв!
 Сау мигъ дæр ма, хъанау,
 Банорста цæхæр.

Къаппа-къуппа — диссаг —
 У лæмæгъ, уæддæр
 Сойдзырагъау сиса
 Рухсгæнгæ йæ сæр.

Урс хъæндил дæр мурæй
 Рухсæн у йæ фарс.
 Цас æххуыс дæ Хурæн,
 Уыйбæрц дæ æгас.

Æтт, уæдæ, мæ хæлар,
 Кæн Æрфæнау фæд!
 Сау цæхæр дæр акал,
 Кæд æгас дæ, уæд!

2001.15.06

* * *

*Дæ уат куыд у, дæ къæхтæ афтæ адаргъ кæн.
 Æмбисонд*

Нæ, нæ! Æнад у ацы дзырд мæнæн —
 Куыд у нæ цард?
 Куыд у нæ уат?
 Ингæн,
 Зындон.
 Æмæ нæ къæхтæ адаргъ кæнæм уæд бынтон?!

Кæндзысты уæд хæйрæджытæ: «Æй-йи!»
 Фæлæ кæм ис æууæнк?
 Кæм и нæ ныфс?
 Кæм и нæ куыст?
 Амалæн конд у лæг —
 Хъæуы фадæттæн аразын сæхи.

2001

НОМÆВÆРÆДЖЫ ХÆС

У поэтæн номæвæрæг Рæстæг,
Фæлæ зонæм номдæттæджы хæс дæр —
Рæстæг, кæд дæттыс лæгæн поэты ном,
Ратт ма йын æххæст уæд Церечы хæдон!..

* * *

Алы бон дæр у Хуыцауы бон, Хуыцауы,
Фæлæ махмæ дæр кæцæй цы хауы? —
Афтæ нын æххуыс кæнæд Хуыцау,
Мах бон дæр-иу алы бон куыд уа!..

ÆНÆФЕНД

I

Æнæфенд куы фены æхца,
Уæд нал фæуыны никæй.
Æрмæст ма — тæгæна, цаца,
Йæ зæрдæ та уазалдæр — ихæй.

II

Ницыйæ исты —
Ницы дывæр,
Арвмæ куы сисы
Хъазау йæ сæр.

III

Ехх, кæнын ыл дис
Не 'мбарын йæ хъал:
Исбон иу бон ис,
Иннæ бон та нал.

ДЗÆНГÆДАТЫ ЛÆППУЙÆН

Цыбыр ныхасы пайдайыл
Уый дзурынтæ куы райдайы!..
Фæзæгъын: «Амæн уагæры
Йæ даргъ ныхас та цавæр у?!»

* * *

Сауæй йе сæфт уыны мит,
 Суадзы йын йæ бынæй рухс.
 Алцыдæр ын урсмæ — ивд.
 Ахсы ирд зæлланг мæ хъус.

* * *

Æнцон у баззайын бынæй,
 Куы кæнай хъалæй дæр фынæй...

* * *

Алы дзырд нæ хъæуы дзурын —
 Алы тын нæ вæййы хурæй.

ИРЫСТОНЫ СУАДÆТТÆ

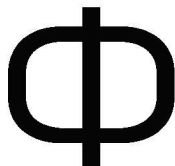
Иры ирд суадæттæ — цал!
 Рухс у уд сæ цинæй, хъал.

О Хуыцау, цæй ахæм амонд ратт,
 Уыйбæрц ратт маенæн цæрæнбон, —
 Се 'ппæтæн дæр базонон сæ ад,
 Се 'ппæтæн дæр акувон мæ сæрæй!

1999.07.06

САТИРИКОН РАДЗЫРДТÆ

КЪОЗОЛА

æскуыст мæ фæндаг акодтон горæты астæумæ. Къæвдайы фæстæ арв асыгъдæг, уыди æнцон улæфæн. Трамвайтæ дыууæрдæм кодтой, фæлæ сæм ме 'ргом не здæхтон, фистæгæй мæ фæндыди цæуын. Ресторан «Интурист»-ы цур хæрхæмбæлд фæдæн мæ хæлæрттæ Тути æмæ Солтаныл. Семæ ма уыд иу дымстцæсгом лæг.

— Базонгæ у нæ сыхагимæ, — загъта Тути.

Лæгæн мæхи бацамыдтон, уæдæ цы уыдаид.

— Æз та Арыпхан дæн, — загъта уый уæззаутай, цыма йæ ныхæстæ йæ хъæлæсы сæдзгæ кодтой æмæ сæ уæлæмæ тыххæй-ты ласта. Сæрæй къæхтæм ыл мæ цæст æрхастон. Цыдаид ыл дæс æмæ дыууиссæдз азы бæрц. Йæ уæлæ цы морæ пинджак уыд, уый тæригъæдæй мардта. Йæ хицау æй куы балхæдта, уæд ма, æвæццæгæн, къæсхуыртæ уыд, нæрсынмæ уый фæстæ фæци. Пинджак гуыбын афтæ балвæста, æмæ цæппузырты фæйнардæм атахынмæ бирæ нал хъуыд. Йæ сырхæдоны тæмæнтæй та йе ставд бæрзæй æмæ нард цæсгом, цы уыдысты, уымæй ноджы сырхдæр зындысты.

— «Электроцинчы» нал кусын, «Элек-

троконтатор»-мæ аивтон, — загъта Тути. — Абон фыццаг мызд райстон, æмæ мæ мæнæ адон ацахстой, ног æхцатæн, дам, сæрæй акувын хъæуы, уæд, дам, дæ хæслæвæрдтæ хуыздæр æххæст кæндзынæ. Æмæ дын немæ æнæ цæугæ нæй.

— Бузныг. Нæхимæ мæм æнхæлмæ кæсдзысты, — загътон æз, фæлæ мын Тути мæ цонг ацахста.

— Мæн дæр не 'вдæлы. Райсом зианмæ цæуын æмæ иу-дыууæ лæгæн уæддæр зæгъон. Мæ мадырвад амард. Цыппарыссæдз азы фæцард иу бонхъуаг. Афтæ фæдзæхста, мæ бон, дам, мын макамæн раттут. Йе 'фсин та хъуыр-хъуыр кæны: нæ лæг, дам, рагæй дæр хивæнд уыд, гъе ныр, дам, цыппæрæмы нæ, фæлæ сабаты куы ахицæн уыдаид, уæд, дам, æм адæм фылдæр не 'рцыдаид? — хъæлдзæг ныхæстыл схæцыд мæ хæлар. — Мæнæн цы хæстæджытæ ис, ахæмтæ нал разындзæн Иры дзыххъы. Мæ фыды æмхæрæфырт Дзодзыр нозтуарзаг рахаста. Иубон сын милиционер сæ хæдзары баджигул кодта кæйдæр нымыгъдмæ гæстæ. Зæронд дзы дзæбæх дæр нæма банызта, афтæмæй арахъхъы дыууæ боцкъайы цæхæрадоны акалдтой. Лæг цавддурау фæци, фæлæ ма уæддæр йæ фыртæн загъта: «Куы амæлон, уæд-иу мæ цæхæрадоны баныгæнут, арахъхъ кæм афæлдæхтой, уым».

Худæгæй бакъæцæл стæм. Хуыздæр гæнæн мын нал уыд æмæ араст дæн семæ. Рестораны бынæттæ ахст уыдысты æмæ дуармæ хæстæг сбадтыстæм. Бирæ æнхæлмæ кæсын нæ нæ бахъуыд. Лæггадгæнæг Солтаны зонгæ разынд æмæ нын уайтагъд нæ фынгыл авæрдта хæрд æмæ нозт. Уый размæ мæм Арыпхан цыдæр мадзура фæкаст, фæлæ иу-дыууæ куы анызта, уæд æм джихæй баззæдтæн. Бауромæнтæ йын нал уыд. Ноджы ма-иу алы сидты фæстæ дæр афтид агуывзæ йæ сæрыл æрхоста, цъыртт дæр дзы нал аздад, зæгъгæ. Куыд нозтджындæр кодта, афтæ-иу агуывзæ тынгдæр æрхоста сæрыл. Иуафон нын лæггадгæнæг нæ разы авæрдта сæны авт.

— Далæ, рудзынджы цур чи бады, уыдон æй æрбарвыстой.

Арыпханæн йæ бындзытæ стахтысты.

— Ацы хуын мæ номыл æрбацыд! Æз Арыпхан дæн, Арыпхан, мæн Ирыстоны чи нæ зоны, ахæм адæм стæм и! Абоны цæстæй мæм ма кæсут!

Солтан мæм хæстæгдæр æрбабадт æмæ мын мæ хъусы адзырдта:

— Æцæгæй дæр дзæбæх бынæттæ ахста. Кæддæр колхозы сæрдар уыди, стæй та заводы директор. Уый фæстæ дæлæмæ

тулын райдыдта, тулын райдыдта... Иу ран халсарты дукани йæ размæ фæцис æмæ уым афæстиат.

— Æмæ цæмæн ратылд бæрзонд къуыбырæй?

— Гуымиры, дам, уыдис, стæй фынджы уæлхъус абадын дæр æгæр бирæ уарзта. Æмæ йын уæд йæ базыртæ акъуырдыт.

Уалынмæ Арыпхан йæ риу ныххоста:

— Æз чи уыдтæн, уый зонут? Сымах хуызæттæ-иу мæ кабинетмæ, рагацау æнæ бар ракурғайæ, бакæсын дæр нæ уæндыдысты! Æз бирæ хæрзтæ фæдæн адæмæн!

— Махæн дæр истытæ фæуыдаис, — йæ ныхас æм баппæрста Солтан.

— Раст зæгъыс. Къухисын нæ уарзтон æмæ никæй къух истон, фæлæ дæ фыд Цымырзæйы къух райстон цалдæр хатты. Уæд ма заводы куыстон, уый та дзы дуаргæс цыдæр уыд. Иу хатт та йын тамако радтон. Йæ фарсмæ дæр-иу абадтæн. Афтæ бирæ хицæуттæ кæнынц?

Уæдмæ та нæ фынгыл коньячы авг февзæрд — фаллаг фынгæй, дам, æй æрбарвыстой.

— Федтат! Сымах мæнæн цы æнхъæл стут?! — йæ хъæлæсы дзаг загъта Арыпхан, стæй фынг тымбыл къухæй æрриуыгъта.

— Бахатыр кæн, фæлæ цæмæн хъæуы ахæм уайдзæфтæ? — мæхи нал баурæдтон æз. — Зонæм æй, хуынтæ дæм æрбарвыстæуыд, æмæ нын сæ нæ фарсыл хæцын бауадз. Æви дæ афтæ фæнды, æмæ дæ иунæгæй ныууадзæм?

— Рауадз-ма, кæстæр, — мæ ныхæстæ мын ницæмæ æрдардта Арыпхан. Уыцы рæстæджы нæ уæлхъус æрлæууыд дыууæ лæджы. Сæ иу сæ хорз зонгæ, Руслан йæ ном. Лæггадгæнæг ацамыдта Русланмæ.

— Сæны авг уын ай æрбарвыста.

— Цæр æмæ цæр! — фæцырд Арыпхан. — Æгъдау мын скодтай, æмæ йæ æз дæр мæ зæрдыл дардзынæн. Кæмæй дæ, кæ?

— Бахатыр кæн, хорз лæг, фæлæ дæ нæ зонын. Нузæн мæнæ мæ хæларæн æрбарвыстон, — мердæм фæзылд Руслан.

Тути æмæ Солтан кæрæдзимæ бакастысты.

Иннæ лæг Солтанмæ бадзырдта:

— Куыдтæ дæ, мæ сияхсы къуындзих?

Арыпхан æм фездæхт.

— Бузныг дæ хуынай. Никуы дын æй ферох кæндзынæн.

— Хуын мæнæ Солтаны тыххæй... Дæу дæр абонай фæстæмæ зондзынæн. Æз Сугаты лæппу дæн. Мæ ном Алымбег.

Дыккаг цæф ауад Арыпханыл æмæ къæмдзæстыгæй фæбад-
ти, цалынмæ фынгæй нæ сыстадыстæм, уæдмæ. Дыууæ майы
бæрц рацыдаид, афтæ йыл иу райсом автобусы лæууæны
фембæлдтæн. Цыма мæ базыдта, афтæ мæм сдзырдта мæ зæрдæ,
фæлæ иуварс азылд. Хæстæгдæр æм бацыдтæн.

— Дæ райсом хорз, Арыпхан! Нал мæ хъуыды кæныс?

Лæг мæм иуцасдæр æдзынæг фæкаст, стæй загъта:

— Хатыр бакæн. Айфыццаг рестораны иумæ цыма бад-
тыстæм...

— Цыдæр æнкъард дæ.

— Иучысыл нæ фæразын.

— Æмæ цы кæныс?

— Ницы хатын мæ низæн æмæ та дохтырмæ цæуын.

— Æмæ дæ цы риссы?

— Мæ сæрыл цыдæр æнахуыр къозола æрзад, — æнкъардæй
загъта Арыпхан æмæ йæ худ систа. — Æрбакæс-ма.

— Цæвгæ йæ ма ныккæнай!

— Цытæ дзурыс! Уæдæмæ-иу фынгыл бадгæйæ афтид агуыв-
зæ мæ сæрыл æрхостон, æмæ кæд уый истæмæ асайдта. Рай-
дианы йæ ницæмæ дардтон, фæлæ стырæй-стырдæр кæны.

Йæ ныхас нæ фæцис Арыпхан, афтæмæй автобусмæ бахызт.

ГАДЗЕ, ГАБЕ ÆМÆ ДЗÆЛУ

Гадзейæн йæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыди, уыцы райсом
ахæм æхсызгон хабар фехъусдзæн, уый. Лæг куыстмæ куы
фæцæйцыд, уæд уынджы баиу Дзæлуимæ.

— Дæ райсом хорз, Гадзе!

— Кæй райсом у, уый хорзæх дæ уæд, Дзæлу!

Иучысыл куы ауадысты, уæд сылгоймаг афтæ бакодта:

— О, хæдæгай, ницы фехъуыстай?

— Цæй тыххæй загътыс?

— Уæдæ мæ хæрзæггурæггаг дæумæ. Нæ нæл гæдыйæ фер-
вæзтыстæм.

— Кæй хоныс нæл гæды?

— Габæ Бедаевичы, æндæр кæй. Йæ бæрзонд къæлæтджын ын
чидæр афтæ ныууыгъта, афтæ, æмæ, дам, портийау ратахти. О,
о, лæгстæ, дам, ма кæны хицæуттæн, фæлæ...

— Мæ хъустыл не 'ууæндын, Дзæлу. Иу хатт ма ракæн дæ
хабæрттæ, — бахатыд æм Гадзе.

Ныр цалдæр азы иу сыхы цæрынц, æрмæст æм ныры хуызæн æдзынæг никуы бакасти æмæ никуы рахатыдта, Дзæлуы былтæ афтæ тæнæг сты, уый.

Усæн разæй уыд дыууæ сызгъæрин дæндаджы. Дзургæйæ дзæбæх нæ зындысты æмæ-иу Дзæлу рæстæггай бахудти, хъуыди, нæ хъуыди, уæддæр. Зын рахатæн нæ уыдис, сылгоймаг, йæ дæндагтæ цæмæй ферттивой, уый тыххæй кæй бахуды. Æмбæрстой йæ йе 'мкусджытæ дæр. Æвæццæгæн-иу уымæн загътой: «Фæстаг рæстæг нын Дзæлу цыдæр хъæлдзæг у, иудазыг дæр худгæ каны».

— Æмæ кæмæй фехъуыстай, Габе Бедаевичы систой, уый?

— Ме 'мхæрæфыртæй. Уымæн та йæ йæ сыхаг ус дзырдта. Йæ бынатмæ, дам, ын лæг агурынц.

Гадзейы ныхæй цалдæр хиды æртахы æртылд, фæсонтæ дæр бауымæл сты.

— Уыцы нæл гæды мах мыстытæ хуыдта. Куы-иу кæй рацахста, куы кæй. Фæхъазыд-иу дзы, стæй-иу æй ауагъта. Хорз, æмæ нæ хæргæ никæй бакодта.

— Фæйна туманы æрæвæрдзыстæм, æмæ куывд, нæртон куывд, — ныллæг хъалæсæй загъта Гадзе æмæ йæ фæйна фарсмæ акаст, ома йын йæ ныхæстæ мачи фехъуса. — Ды та уыдзынæ нæ Сатана. Сау бæгæныйы кæхц-иу нæм куыд æрбацæйхæсдзынæ, уый мæ цæстытыл уайы.

— Абон изæрæй йын æмбырды йæ хинтæ æмæ кæлæнтæ хурмæ ракалдзысты. Дæуæн дæр фадат фæуыздæн, æмæ-иу æй ныхысчъытæ кæн, йæ буарæй гæбæзтæ куыд схауа. Дæу дæр чысыл маст нæ бауагъта. Цъыфдзасты чи аныгъуылы, уыцы дуканимæ дæу афæндараст кæны, хуыздæр дуканитæм та йæ хæстæджыты æрвиты. Иухатт дæ йæ кабинетæй дæр куы ратардта. Цæмæй ма дзы тæрсыс? Йæ бон дын ницуал бауыздæн.

— Уæлдæр хицæуттæй дæр æмбырды хъуамæ исчи уа.

— Уыздæн, уыздæн... Нæ пълан та нæ сæххæст кодтам. Ноджы, дам, иуæй-иутæ фæлхастæнджыты афæливынц. Нал æй хъуыды кæныс, айфыццаг адæмон бæрæггæнджытæ Бабуцайы дуканийæ дур дурыл куы нæуал ныууагътой.

Гадзе æмæ Дзæлу зæрдиаг ныхæстыл фесты, æмæ къантормæ куыд бахæццæ сты, уый зонгæ дæр нæ бакодтой. Бирæ дзы нæ афæстиат Гадзе, уайтагъд йæ куысты балæууыд. Цъил фестад, йæхиуыл нал ауæрста, фæлæ йæм афтæ каст, цыма боныл исчи фæстæмæ хæцы. Суанг ма йæ дуканийы кусджытæ дæр бафиппайдтой:

— Нæ хицау йæ сахатмæ цыдæр æркæс-æркæс кæны.

— Ноджы абон цыдæр хъæлдзæг у.

Гадзе иуæй изæры æрцыдмæ бæллыд, иннæмæй та йæхимидæг тыхсти. Цы загъдзæн сæ хицауы ныхмæ? Йæ блокноты бирæ цыдæртæ бæргæ фæфыста, фæлæ, мыййаг, куы нæ сфаг уой.

— Æгæр дæр ма фæбарстон уыцы нæл гæдыйæн. Ацы изæр хъуамæ хæппуды номæй фервæзон, — сирвæзт йæ дзыхæй. Кабинеты йæхи йеддæмæ ничи уыд, фæлæ уæддæр къуымтæ цæстæнгасæй астæрста. Цы нæ вæййы?

Æмбырд байгом авд сахатыл. Стыр уаты бандæттæ фаг нæ уыд æмæ адæмæй иудзæвгарæн лæугæ æрцыд къулрæбын. Гадзе-иу аивæй бакаст Габемæ, фæндыд æй рахатын: тынг æнкъард у æви нæ? «Уæвгæ, барæй дæр йæхи хъæлдзæг дардзæн, ома мæ мæ куыстæй кæй систой, ууыл нæ мæт кæнын», — загъта йæхинымæр Гадзе.

Сæ куыст куыд фæхуыздæр уа, уæйгæнджыты æхсæн фæллойадон фидар æгъдау æвæрд цæмæй æрцæуа, уый фæдыл радзырдтой цалдæрæй.

— Мæнæн дæр ма ныхасы бар раттут! — иу заман йæ къух сдардта Гадзе.

— Табуафси, æгайтма дæм ахæм зонд ис, — фæцырд сæрдар-риуæггæнæг, базæйы кусæг Уæлычкæ.

Гадзейы уæхсчътæ фезмæлыдысты, цыма сыл уæзæгтæ æвæрд уыд æмæ уыдонæй фервæзынмæ хъавыд. Схуыфыд, йæ пинджачы мидæггаг дзыппæй систа блокнот. Рафæлдæхтæ дзы цалдæр сыфы, стæй йæ цæст адæмыл ахаста. Чидæр йæхи нал баурæдта.

— Цæй-ма, райдай, рæстæг дæумæ не 'нхъæлмæ кæсы!

— Æз бæлвырд байхъуыстон, мæ размæ чи дзырдта, уыдонмæ, — æппынфæстаг схауд Гадзейæ. — Уайдзæфтæ кæмæдарты æрхауди... Æмæ сын не 'мбæлы? Мæ мад, мæ фыдыстæн, уайдзæфтæ нæ, фæлæ сын фæйна-фæйна карз æфхæрды дæр æмбæлы. Нывыл æвæрд нæу нæ къанторы куыст. Алчи дæр æй хорз зоны, пълантæ æххæст кæнын нæ сæйраг нысан кæй у, фæлæ... Габе Бедаевич кусджытæм иухуызон цæстæй нæ кæсы. Сæ иутæм æрвиты хуыздæр товартæ, æмæ уæлахиздзаутæй агæпп ласынц. Алы мæй дæр премитæ райсынц. Иннæтæ та афтидармæй фæбадынц...

— Искæй фыдгой кæнын хорз нæу!

— Тынг раст дзуры!

— Бауадзут æй! Йæ хъуыры куы фæбадтыстут!

Уыцы ныхæстæй фæныфсджындæр Гадзе:

— Ныр та зæгъдзынæн нæ куысты фæтк æмæ æгъдауы тыххæй. Чи сæ хъуамæ сæрттивын кæна? Кæй зæгъын æй хъæуы, фыццаджыдæр нæ разамонæг. Махæн та нæ хицау йæхæдæг арæх фехалы уагæвардтæ, æмæ уыцы тæссаг низ уайтагъд ахæлиу вæййы иннæтыл дæр. Æрзилут-ма нæ дуканитыл æмæ фенут, кæддæра дзы чи нæ кусы. Йæхионтæ Габе Бедаевичæн. Йæ лымæнтæ, йæ хæлæртты хæлæрттæ! Æмæ уæм уый куыд раст касы? Афтамæй бынтыбыны сæфт нæ фæуыдзыстæм?

Габе-иу Гадзейы алы ныхасы фæстæ дæр хæрдмæ фæхауд тæвд цæкуыйау. Доны графин йæхимæ хæстæг æрбайста. Иу хатт дзы рауагъта, иннæ хатт... Уайтагъд йе 'мбисмæ ныххæццæ.

— Нæ хицау уал рафыхт, — райхъуыст кæйдæр ныхас.

— Афтæ йын хъæуы, — зæгъта иннæ.

Габе залмæ йæ хъоппæг цæстытæ азылдта, фæлæ йæ марадз æмæ базон, уый бæрц адæмы 'хсæн чи цы зæгъта, уый.

— Æргом дзурын хъæуы, — дарддæр дзуры Гадзе. — Æрæджы йæ фатер сцалцæг кодта... паддзахады хардзæй. Гæххæттыты та ныффыстой, дыууæ дуканимæ, дам, базылдыстæм. Хорз ын æнтысы, æвæдза!

— Маладец, Гадзе!

— Уый дын дзы лæг!

— Æрæджы та, — нал ауæрды Гадзе, — бавдæлди Габе Бедаевич, æмæ нæ куыстуаты «Волгæ» сфыста, базæронд, дам, зæгъгæ, æмæ йæ йæхи кæртмæ батылдта. Уыдæттæн ныббарæн нæй! Нæ хицау рагæй дæр гамхуд дары æмæ йын æй сисын хъæуы. Тынг раст бакодтой, йæ куыстæй йæ кæй фæсырдтой, уымæй, — фæбæрзонддæр Гадзейы хъæлæс.

— Чи кæй фæсырдта?! — хæрдмæ фæхауд Габе.

— Дæу! Уæллæгтæ! — йæ мидбылты æхсызгонæй бахудт Гадзе æмæ, Дзæлу цы къуымы бадт, уыцырдæм азылд. Фæндыд æй, ус ын йæ ныхæстæн æнцой куы фæлæууыдаид, уый, фæлæ Дзæлу, цыма ницы хъуыста, йæхи афтæ дардта.

— Чи дын зæгъта, Габе Бедаевич йæ бынатæй фæхауд, уый? — афарста сæрдариуæггæнæг.

— Уæртæ, уæртæ... Дзæлу... — сдзырдта ма Гадзе æмæ æваст йæ цæсгом афæлурс, стæй фæцудыдта. — Уæдæ йæ нæ систой!

— Цыдæр æрбамбæлд ацы лæгыл!

— Сыгъдæг уæлдæфмæ йæ акæнут!

Æрæджиау æрцыд йе 'муд Гадзе. Хуыздзыдæй, уæззау

кѣхдзѣфтѣгѣнѣ арасѣ сѣхимаѣ. Фѣстѣмѣ дѣр нал фѣкаст ѣмѣ нѣ фѣдѣта, Дзѣлу Гѣбейѣн зѣрдиѣгѣй цыдѣртѣ кѣй дзырдѣта, уый...

Кѣуырийѣы фѣстѣ Гѣдзейѣы йѣ куыстѣй систой, йѣ хѣуыддѣгын прокуратурѣмѣ радтой...

КАРЗ АФХÆРД

Хѣѣубѣасты иумѣйѣг ѣмбырдмѣ бирѣ адѣм ѣрцыд. Бѣндѣттѣ кѣмѣ не 'рхѣуд клубы, уыдон дуѣртты ѣмѣ рудзгуыты цур сдзыгуыртѣ сты. Аѣмѣ уый хуымѣтѣджы нѣ уыд. Хѣѣуы цѣрджытѣм афѣдзы дѣргы бирѣ фарстѣтѣ сѣмбырд. Сѣрдарйуѣггѣнѣг фыццѣгдѣр ныхасы бар радѣта хѣѣуѣххѣсткомы сѣрдар Агуыбейѣн. Уый радзырдѣта, хѣстѣгдѣр рѣстѣг цардыуаджы домѣнтѣ аххѣстгѣнѣг комбинат кѣй сѣраздзысты, дыуѣ уынджы кѣй ныккѣндзысты хуыр, кѣй базилдзысты, хѣѣуы астѣу цы хид ис, уымѣ, стѣй ноджыдѣр цѣрджыты фѣсѣн кѣй рахицѣн кѣндзысты хизѣнтѣ, уый тыххѣй.

Уый фѣстѣ ныхасы бар ракуырѣта тракторист Гога:

— Аѣмбѣлтѣ, адѣймаг ацы дунѣмѣ ѣрцѣуы исты хорз хѣуыдѣгтѣ сѣразынмѣ; адѣмы уарзынмѣ, царды чи фѣцуды, уыдонѣн баххуыс кѣнынмѣ ѣмѣ афтѣ дарддѣр. Фѣлѣ адѣмы 'хсѣн ис, ацы дунѣмѣ ѣрмѣст хѣрынмѣ, нуазынмѣ, тамако дымынмѣ, цалдѣргѣй устытѣ курынмѣ чи фѣзыны, афѣмтѣ дѣр.

Уѣддѣр хуыздѣр адѣм сты фылдѣр, ѣмѣ царды суадон хуыскъ кѣнын нѣ уадзынц. Сымахѣй афтѣ, ѣз ѣнѣ кустѣйѣ тѣбѣгѣй уѣливыхы карст нѣ базонин сисын? Аѣви магусѣтѣ афтѣ ѣнхѣѣл сты, ацы кѣухтѣ кусын йѣддѣмѣ ницѣмѣн бѣззынц. Мѣн дѣр фѣнды, фѣлмѣн, урс куы уаиккой, уый. — Лѣг йѣ стыр кѣухтѣ хѣрдмѣ систѣ, цыма сѣ адѣммѣ ѣвдыстѣ, йѣхѣдѣг дѣр сѣм бакѣстытѣ кодѣта, фыццѣг хѣтт сѣ цыма фѣдѣта, уыйѣу. Трибунѣйыл ѣвѣрд уыд стѣолыл даргѣ электрон цырагѣ. Уый рухсѣм кѣухтѣн сѣ аууѣттѣ кѣуылы цалдѣр хѣтты фѣстырдѣр сты. Адѣм сѣм кѣсгѣйѣ баззадзысты, райхѣуыст кѣйдѣр худын дѣр. — Царды рохтыл фѣстѣмѣ чи хѣцы, уыдонмѣ ѣмхуызонѣй «бадодой» кѣнѣм! — Гога тѣ йѣ кѣух батылдѣта, бѣрзонд систѣйѣ.

Адѣм тѣ кѣуылы ауыдтой стыр кѣухы аууон, аргѣѣутты ма вѣйѣй уѣйгуытѣн ахѣм кѣухтѣ. Лѣг бѣмбѣрстѣ, адѣм цѣмѣн

бахудынц, уый. Цыдәр зәгъынмә ма хъавыд, фәлә әнә къухтә тилгәйә дзурын нә зыдта әмә трибунайә ахызт.

Гогайы фәстә трибунамә рацыд хъомгәс Хехо. Асәй бәрзонд, фәлә лыстәг, йә сәр — гыццыл, йә фындз — даргъ. Кәмәндәрти райхъуыст сә худын. Адәм сә каст скодтой къулмә, ләджы аууонмә. Әмә куыннә! Фындз уыдис фәрәты хъәды йас.

— Мә размә Гога раст загъта, хъуамә алчидәр фәллоу кәна. Магусаты, расыггәнджыты, спекулянтты, давджыты абарән ис низәфтауәг микъробтимә. Гъе, әрмәст Гога ницы загъта, хылкъахджыты, алыхуызон дам-думтә чи хәлиу кәны, уыдоны тыххәй. Уыдонән дәр сә рохтыл әрбахәцын хъәуы.

— Иумәйаг ныхәстә!

— Комкоммә ма дзы бацамон искайты! — райхъуыст та кәйдәр хъәр.

— Гъемә хорз. Зәгъдзынән дзы! — Ләг йә сәры фахс аныхта, стәй аджих. Чи зоны, йә зәрдыл нал ләууынц се 'ппәт, науәд та зәрдәхудтәй тәрсы. — Уыдон сты... Уыцы дам-думгәнджытә сты... Уәлә Чисмисты Мисукка, дала Къуыбырты Адистә, уартә Кокаты Меретхан әмә ма ноджыдәр... Зәгъәм, әрәджы Мисукка адам кодта, мә уасәг, дам, мын мә сыхаг Дзоццо бахордта. Фәстәдәр куыд рабәрәг, афтәмәй уасәг ныххауди әнтыды дзыхъхъы әмә ныммарди. Науәд Адистә! Адам кодта, мә сыхаг Фаримә, дам, әхсәвы иу ләг рудзынгыл бахызт. Уый уыд Фәрийән йәхи ләг Бәдо. Сә тыргътә сахуырстой әмә сә уатмә рудзынгыл бахызт.

Райхъуыст адәмы дзолгъо-молгъо.

— Хорз уайд, Гога расыггәнджыты әмә иннә микъробты куы ранымадтаид, уәд, фәлә... Зәрдәхудтәй фәтарст, — загъта Хехо.

— Омә сә ды зәгъ, мах дәр сә нә басусәг кәндзыстәм, — чидәр та йә ныхас баппәрста.

— Гъемә хорз... Мә сыхәгтә Цъыууитбег, Гәмсыр әмә Хъандзал сты расыггәнджытә. Айфыццаг цы бакуыстой, уый куы зониккат! Арахъхъ сә къухы куы нә бафтыд, уәд сыхәгты арахъхъагәй тәбәгъты әрәвгәдтой, дзул дзы бассәстой әмә йә афтәмәй видгуытәй бацымдтой. Сә къәхтыл нал ләууыдысты. Ноджыдәр ма иу цәвиттон. Иубон Хъандзал сәхимә әрцәйцыд саубыны расыгәй, әмә кәд йә сәрыл худы бәсты уыд стурь уәцъәф!

Адам худæгæй бакъæцæл сты.

— Уалæ Ханиффæтæм кусарт кодта кæимæдæрты æмæ та дзы нынцъыхта. Чи зоны, уæцъæф йæхæдæг æрцавта йæ сæрыл худ æнхъæлæй, науæд та йыл æй æндæр исчи ныккодта хъызгæйæ. Æмæ науæд Гæмсыр! Айфыццаг сыхæгты сарайыл арт бандзæрста, нæхи 'нхъæл, дам, æй уыдтæн. Йе 'фсин æм загъд кодта, æмæ йын уымæй маст скæнынмæ хъавыд!

— Бузныг, — загъта йын сæрдæр æмæ адæмыл йæ цæст ахаста. — Хехо кæй ранымæдта, уыдонæй ам ничи ис? О, далæ уый Мисукка куы у. Рацу-ма ардæм æмæ зæгъ, цæмæн афтæ кæныс?

Ставдарæст сылгоймаг узгæ-узгæ рацыд размæ, цырагъыл йæ кæлмæрзæн æрæвæрдта. Адам ныххудтысты.

— Дæ кæлмæрзæн сис! Ссудздзæни! — бадзырдта хъæуæххæсткомы сæрдæр сылгоймагмæ.

— Æз киноы нæ хъазын, къулмæ мын мæ аууонмæ кæсын нæ хъæуы.

— Гъемæ фæуæд афтæ дæр, фæлæ... Цæмæн хылтæ кæныс адæмимæ?

— Æз сæттын, хылтæ кæй кæнын, ууыл, фæлæ мыл хуыздæр бон нæй.

— Уый та цы хоныс?!

— Æз искæимæ дзæбæх куы фæхыл ваййын, уæд мæ уæнгтæ айвæзынц, мæхи хуыздæр фæхатын.

Уыцы ныхæстæ айхъустæйæ адæм скор-скор кодтой. Сæ уынаер нал æмæ нал æнцад. Куы басабыр сты, уæд сæрдæр, йæхи фæтызмæг кæнгæйæ, афарста Мисуккайы:

— Æмæ ды кæй смæстджын кæныс, уый дæр афтæ зæгъы? Ацу сбад. Хорз адæм, куыд байхъуыстат, афтæмæй хъæубæсты ис, нæ цард нын æнад чи кæны, нæ размæцыд нын чи хъыгдары, ахæмтæ. Уыдон сты Рацарæзты знæгтæ. Демократийы хорздзинад раст нæ бамбæрстой, æмæ сæ цы фæнды, уый кæнынц. Ахæм уавæрæн дарддæр быхсæн нал ис. Исты уынаффæ нæ рахæссын хъæуы.

— Æгъдау, уаг кæмæ нæй, уыдоны-иу фæивар кæнæм æхцайæ, — бахаста фæндон зырнайзилæг Уæлбазырты Адзæбе. — Науæд та нæ хъæубæстæй æндæр искæдæм ацауæнт, уæлæ горæтмæ, науæд та... Уартæ сæ быдыры æрцæрын кæнæм. Æфсæддон хай уырдыгæй æндæр ранмæ аивынмæ хъавы а дыууæ боны. Цы дыууæуæладзыгон æртæ хæдзары дзы ис, уыдон сын фаг уыдзысты. Æмæ-иу уым кæрæдзийы дæр бахсынæнт!

— Ёмæ уæд сæ бинонтæ та? Уыдоны дæр сын семæ ахæс-
дзыстæм быдырмæ?

— Ёмæ уыдон цы аххосджын сты?

— Куыннаæ сты аххосджын?! Макæ сын цауылнаæ фæзæгъынц!
— хъуыстысты алырдыгæй ныхæстæ.

— Мæнæн дæр ма дзырды бар раттут! — дуаргæронæй
æрбахъæр кодта Багуди.

— Табуафси! — загъта хъæуæххæсткомы сæрдар.

Багуди азгъорæгау кодта размæ, цыма йæ дзуринагтæ куы
'рбайрох уой, уымæй тарст.

— Ёз разы нæ дæн! Ёз быдыры цæрон, мæ усы та ам сы-
махæн ныууадзон? Фæндид уæ!

— Хъæлæсмæ æрæвæрæм фарста!

— Быдырмæ, быдырмæ! Фервæзæм сæ!

— Хорз адæм, байхъусæм кæрæдзимæ! Афтæ чи зæгъы, ра-
сыггæнджыты æмæ хылкъахджыты быдырмæ ахæссæм, зæгъгæ,
уыдон сæ къухтæ сдарæнт.

Уыцы рæстæг йæ бынатæй фестад бригадир Керым æмæ три-
бунæмæ атындзыдта.

— Ёз уын уый зæгъын æмæ сыл хъоды бакæнæм: ма сæ уынæм,
ма сæ хъусæм, ма сæм дзурæм — цы сæ фæнды нæ хицауадау,
уый кæнæнт!

Иууылдæр йемæ сразы сты.

ЦЕГЕРАТЫ ГИГО: 80 АЗЫ

*Дзæуджыхъæуы Фыццагæм Сырхтырысаджын фистæгæфсæддонты
училищейы курсанттæ. Галиуырдыгæй рахизырдæм:
Кодзырты Барис, Дудиаты Мæирбег, Гиго, Челæхсаты Ефим.*

*Дзасохты Музафер, Баллаты Валодя æмæ Гиго
чиныькæсджытимæ фембæлды.*

Фысджыты фембæлд чиныгкæсджытимæ.

БУЛАЕМÆРГЪÆН — АРФÆ

* * *

Йæхицæй иу æртах æппæлыд:
«Мæнæн ис кад æмæ æгъдау.
Мæ уæзæй дидинæг ызмæлы,
Æз судзын кæрдæгыл зынгау.

Мæнæн, о, ма кæсут мæ асмæ,
Æз дуне батавин æваст...»
Хур хъуыста æртахы ныхасмæ
Æмæ йæм мидбылхудгæ каст.

РИССЫ ЧЫЗГАЙÆН ЙÆ ЗÆРДÆ

— Быдыр, æрхæндæг цæмæн дæ?
Нал зоныс худын æппын.
— Риссы чызгайæн йæ зæрдæ,
Уый зын мыл бафтыдта зын.

— Дидинæг, калдтай цæхæртæ,
Нал ис дæ сыфтæрты арт.
— Риссы чызгайæн йæ зæрдæ,
Æмæ куыннæ уон æнкъард?..

— Цъити-дон, абон æндæр дæ,
Нал хъуысы де стыр хъæлæс.
— Риссы чызгайæн йæ зæрдæ,
Уый мæтæй батадтæн æз.

Байдзаг æрдз диссаджы зæлтæй.
Фестади дуне тæмæн.
Барухс чызгайæн йæ зæрдæ,
Федта та, федта уый мæн.

* * *

Фæрсыс мæ мæ буц мадæй, чи уыд?
— Йæ армы зынг хаста æдзух.
Нæ ауæрста куысты йæхиуыл,
Æхсыры тæф кодта йæ къух.

Фæрсыс мæ мæ сахъ фыдæй, чи уыд?
— Йæ армы цырагъ сыгъд æдзух,
Цæхæр зæрдæ хаста йæ риуы,
Мæнæуы тæф кодта йæ къух.

* * *

Фыццаг уал рахылди йæ хъузгæй,
Нæма зыдта лæууын æппындæр.
Фæстæдæр ахстоны хылд узгæ,
Сындæггай кодта уым гæппытæ.
Йæ каст уый сарæзта цъæх арвмæ,
Йæ бонтæ цингæнгæ нымадта...
Кæнын æз булæмæргъæн арфæ,
Уый ног зарæггæнæг кæй радта.

* * *

Хорз у, хорз, æмбæхсынтæй
Хъæуы кæрон хъазын.
Уый фæрцы, цы йæ 'мбæхсон,
Райдыдтон æз уарзын.

Суадонæй æхсад дуртыл
Уадыстæм мах худгæ.
Уæд чызгайы уадултыл
Федтон хуртæ судзгæ.

Уайтагъд-иу мæ уарзоны
Райардтон цъындæй дæр,
Уый фæстæ-иу райсоммæ
Нал кодтон фынай дæр.

Хорз у, хорз, æмбæхсынтæй
Хъæуы кæрон хъазын.
Уый фæрцы, цы йæ 'мбæхсон,
Райдыдтон æз уарзын...

АЗÆЛД

Комы иунæг уыдтæн, иунæг.
Ехх, уæд та æмбалæн иу лæг,
Йемæ дзурин, дзурин,
Ме 'нкъарддзинад сурин.

Æз ныхъхъæр ластон: «Гъæй, байхъус!»
Дзуапп мæм цалдæр ранæй райхъуыст.
Хорз бæлццон мыл амбæлд:
Дæн мæхæдæг — азæлд.

КАКОН

Зæххы рæвдыдæй ныннæрсти,
Ссау и, срæгъæд закон.
Ныр æнæ 'рлæугæ йæ рæзты
Н' ацæудзæн фæндагон.

Уый йæ къалиутыл ыстыхта
Хурæй дымст фæрдгуйтæ.
Не 'мбæхсы йæ гагадыргътæ.
У рæдау, бæгуыдæр.

Фæлæ йын йæхи ласынмæ
Кæд, мыййаг, æрцыдтæ:
Уый дæуæн дæ къух райсынмæ
Радардзæн æрцытæ.

ХÆФСÆН ЙÆ ЛÆППЫН — ХУРЫ ТЫН

Зылынкъах æмæ хъоппæгдзаст,
Йæ хъæлæсыуаг — емынæ.
Лæгуын, цыма у къоппæй даст,
Нæ бæллы лæг йæ фенынмæ.

Йæ буар зымæгау узал у,
Йæ цæрæн бынат — дуры бын...
Йæ мадæн ма йæ рафаут,
Зæгъдзæн: «Мæ лæппын — хуры тын».

САТÆГ СУАДÆТТАÆ

* * *

Ныннæрсы нас фаджысы сæр.
 Хæрдхуызæй æртхуыз у хуыздæр.
 Тæхуды, дыргъбæласау, иу фæззæг
 Куы ныссæттин искуы мæхи уæзæй!..

* * *

Уæлæ арвы цъæх — дондарæн. Удаист
 Мигътæ ривæд кæндзысты æмбисбон.
 Кæд фысдзæрмттæ æлдыгъстоны удайыс
 Ды кæддæрау, сæ хæр, зæгъгæ, сисон?..

Сатæг суадæттау — бæлæсты аууæттæ.
 Нуазын дойныйæн цъититы ирдгæ.
 Зилы хæристы цъуппытыл сиргæ,
 Æмæ тасынц кæрæдзимæ уарзæттау..

* * *

Басыкъа, басæфтæг зæхх,
 Кафы йыл гоппæга зæгъ...
 Урс гагазгъалæн кæны,
 Цыма пырындзы нæмыг.

Сыфы бын сыджыт — хæмпус.
 Сирвæзт дзы давон фæлурс.
 Басыбындзæфтæ кæнон
 Мæскъуæле цъалагæрон.

Цъитидон, ногдыгъд æхсыр,
 Дурты уынгæджы лæсы —
 Узалхуыз, лидзаг цыллæ.
 Тæрс хъæд — æнæхъæн дзыллæ.

Цъитидон дуртыл хæты,
 Зарæджы амонæнтыл.
 Зарæг мæ былалгъыл ис,
 Цыма æнахуыр фæдис.

Зæрдæйы уидæгтæ слас,
 Хъистæн сæ де стджытæй 'ваз!..
 Хъарæг цы зарæг ысси,
 Уый вæййы зæрдæйы 'фсин...

Давонау тъæнджымæй схæц
 Æмæ дæ сæрыл ысхæсс!..
 Давондзау хъæдмæ цæут,
 Æмæ æртонут мæ уд!..

* * *

Рæзæн.
 Дзæгæрæгцъынд.
 О куыд цъæхæй сæвæрдтай
 мæрдонурс гæбынахалас,
 нæ кæрдæджы хал!..
 О мæ фыдгулы чысыл ма
 стыр ма кæна,
 йе стыр та
 адæмы рæгъы ма цæуа!..
 Мæрддзыгой адæм — дургом,
 æдзæрон.
 Цæуынц, гæбæц-гæбæцы,
 æнусæмбай хъырттæг лæгтæ
 æмæ, сывæллæттау,
 рæдæдзынц
 хæкъуырццæгæй.

Дон
 хуыскъаджы куыд нæ фæлæууы,
 нучы,
 нæ лæууы афтæ
 цæссыг
 цæстыты.
 Адæм
 хуыдыхæлдтытæ фесты,
 мæнæ хуры гуыдынау рæсугъд!
 Туг æрцыди
 сæ цæстæй.
 Фæлæ зæгъынæй
 йæхи ничима срæст кодта.
 Фæлæ кæуынæй
 йæхи ничима срæст кодта.
 Рыстæй
 рис нæма асырдæуыд.
 Кæсагæн доны бынмæ арт кæнынæй
 цы ис?..
 ... Æмæ куыстдзагъд,
 æнусæмбай зæрæдтæ,
 гæбæц-гæбæцы,
 сывæллонзиан уæлмæрдæй
 сæ хæдзæрттæм
 хъæлдзæгæй
 здæхынц.
 Цæй хорз у,
 мæлæт
 царды дарддæрдзу кæй у,
 уый!..

* * *

Уирагдуртæ нæ дон кæнын
 ме 'рмтты.
 Мæстæг базгуытæ нæ сæттын
 фынтыл.
 Æргъæвд топпау уын лæууын
 уырдыгыстæг,
 цыты хистæртæ.

Нæ!
 Нæ уæ бакодтон уæ хистæрдзинадæй
 мæ сæры
 судзин,
 иуæй-иу хистæртæ!
 Сымахæн уæ хистæрдзинад
 уæ азтæй у
 æрмæст,
 хурмæхусты халгондау
 æнæудæй кæй сауыгътат.
 Æз уын уæ азтæй кæнын
 æфсæрмы,
 сымах та мын не стут
 хистæртæ!
 Уе 'мгæрттæн фæкодтат
 хъæмпы сыгъд
 æмæ уæм никуы ничи æрбацыд
 зынггур.
 Арвыстат уæ цард
 цырагъæмбалæй
 æмæ никуы сбæззыдыстут
 цырагъæмбалæн.
 Ныббутьротæ стут,
 æмæ ма бутъро дæр
 æхсæв рухс фæкæны.
 Фæлæ куыд рухс кæнат,
 цырагъхъæдæй куы никуы рухс кодтат,
 уæд!..
 Лæууын, æргъæвд топпау,
 цыты хистæртæн
 уырдыг.
 Нырма сын кæстæриуæгæн
 дон кæм авæрын,
 уым мын кæстæриуæггаг
 сгуы раттынц...

* * *

Куыдзы хæстæн куыдзы хъуын у йæ хос.
 Хъæдæн йæ цурк куы нæ вæййы йæхицæй,
 Уæд æй бæлдойæ цасфæнды дæр хой,
 Фæстæмæ схъиуы, апырх вæййы схъистæй...

Дæ къухмæ, дам, къобола лæдзæг сис
 Æвзæр куыдзæн йæ коймæ...
 Мæ равзæрæн цы суадонæй уыдис,
 Æрмаæстдæр уымæй басæтдзæн мæ дойны...

* * *

Бон цыбыр у, фæндаг — даргъ,
 Къаты бон цы бадæм?
 Рог амонд нæ хъæуы мах,
 Лæппутæ, нæ царды!..

Бон цыбыр у, фæндаг — даргъ,
 Фæстæм ма сæударæй,
 Райсæм цуангæнæн чъерах
 Æмæ фæндаг дарæм...

Бон цыбыр у, фæндаг — даргъ,
 Цыма къæдзæхсагом — саргъ,
 Саргъы базтау — мигътæ.
 Ир цыма у рифтаг...

Бон цыбыр у, фæндаг — даргъ,
 Тагъддæр, тагъддæр, тагъддæр!..
 Фæндаг ацыбырæй мах
 Цард фæуыдзæн даргъдæр...

* * *

Сонт туг, цæдджинагау, уæнгты æхсид,
 Тынгдæр куыд хъуыса мæ цæвæджы 'хситт!
 Оххай, нæ уарзын æз тъизын, хъæрзын!
 Цæвæджы фындзыл фæхæссын мæ зын...

Тугæй фыст рæнхъытау, уистæ, хуыссут,
 Алкæцыйы дæр кæм бацыди уд!
 Ма у, мæ ныхас, фæлмæнком цæвæг,
 Арæх кæй фехалы дзалагæрдæг?!

Дадæг. Тъыфылгай куыд ысдæттис хос,
 Афтæ ныхасыл ныхасон ныхас...
 Бадт хосы мæкъуылау ахадгæ уæд.
 Хус зыгуымæн та бæхы хуыррытт — уад...

* * *

Мæ фырттæ уыртт-уырттæй —
 Уырдты хуызæн раст.
 Мæ хуртæ — фырхъултæ,
 Мæ цин æмæ маст.

Уæ хъаджджынæй адджын
 Мæ хуыссæг дæр нæу.
 Мæ комдзаг нæ комдзæн
 Нынныхъуырын, нæ.

Мæ къухтæ уыл тухгæ
 Дæр скæнын, бæргæ,
 Фæлæ уыл фæлæууы,
 Æххæссы зæрдæ?..

Уæ фыдау цæй фыдуаг
 Уын бантыст, уæдæ!
 Хæрын та уæ рынтæ,
 Уæ нывонд, уæддæр...

Хъыцъыдон ныцъцъырдон...
 О, ма кæн мæсты;
 Зынсæттæн æхсæртæ
 Кæд адджындæр сты?!

* * *

Митфæлдзæгдæн митхæпæнтæ 'вæры,
 Пирæнгæмттæ 'ппарыс цыма ды.
 Хъуыдытæ æлæмарæзт — мæ сæры,
 Халын сæ, уырдаандахау бæттын.

Миттымыгъ куы ныххойы нæ тыргътæ,
 Афтæ мæм фæкæсы, гыцци, уысм,
 Пирæны дæндæгтыл цыма ныхтæй
 Андзæвыс, цæгдæгау сыл кæныс.

Сур уазалæй уадултæ куы ссудзынц,
 Афтæ мæм фæкæсы уæд, гыцци,
 Де тарæй фæныхсти мæ дæ судзин,
 Цинтæ мыл куы кодтай ды — фырцин.

Миты бырдæн кæрты къуымты здыхсы,
 Куыройы къуымтæ мæрзæгау раст.
 Судзин мæ ныр цал хатты фæныхсы,
 Уал хатты дæ 'рымысын æваст.

Фæлæ мын, дæу мысгæйæ, нæ риссы,
 Хъысын мын, дæу мысгæйæ, — фæсмын.
 Миты бырдæн митхæпæнтæ 'лвисы,
 Раст цыма дæ къухарæхст фæзмы.

* * *

Терчы уыртыл та сæтæлджытæ
 Уидзæм... Урс дзæнхъатæ — арæх,
 Æмæ, растæндæр хæйрæджытæ,
 Дур сурдунæй 'хсын фæлварæм...

Хъазæм къори æмæ селайæ,
 Ноджы — хъæл æмæ лæдзæгæй.
 Ничи нæ сæтты йæ мелайыл,
 Хъазты бацæуы нæуæгæй.

Скалын Терчы донæй лакъоныл
 Æмæ гуыбынцъарыл — цъыввытт.
 Хус рыг ызмисимæ нал комы
 Буарæй. Фындз цыма цъыф дзывыр.

Цæргæс разылди ныллæджыты,
 Й' аууон фесхъиудта мæ бынæй.
 Уд та дзæнхъаты бæмбæджытыл
 Терчы зарæгмæ æрфынæй...

* * *

Нæуу. Æрвæстæлфæй йыл тæлм абадт.
 Кæд Æрфæныфæд зæххыл ауад,
 Æви ауылты хъуг уæгдвæдæг
 Йе 'хсыр рацæйхаста фæдгæнгæ?..
 Балы дидинæг, царвау, равзæрд,
 Царвау зæрдæйыл тайы уалдзæг...

* * *

Хъуыды ма кæныс,
 цы бæласы цъуппæй
 æмæ-иу кæй бæласы цъуппæй нæ акастыстæм,
 уый бæлас дæр
 нæ уыди...
 Æмырдзаг-иу бакодтам нæ рæттæ
 æмæ-иу гайлабын,
 нымæхст ран
 сцъæхдæндаг кодтам
 нæхи.
 Хъуыды ма кæныс,
 атагъайы дæлфæдтæм-иу,
 донбылтыл,
 арсы фæдтыл куы барстам
 нæ къах?..
 Хъуыды ма кæныс,
 гомкъахæй-иу,
 тæпкъах æмæ фыдвадыварц сабитæ,
 мигъты ауæттæ куы сырдтам,
 фæлæ-иу нæ хур куы 'рбайæфта?..
 Хъуыды ма кæныс?
 Нæ хъуыды кæныс!..
 ... Æниу,
 æвзæрдзинад
 лæджы йæхæдæг ссары,
 хорздзинад та лæг ары.

Æмæ дæм нæ мæсты кæнын,
 нæ,
 æппындæр,
 тæригъæд дын кæнын
 æрмæст.
 Æмæ куыд хъуыды кæнай,
 кæд æмæ фæстæмæ кæсын дæр
 зонын хъæуы,
 цæмæй разæй
 макуы скъуырай
 дæ къах.
 Ды та,
 кæд ме 'взæры нæмыг баззад,
 зæгъгæ,
 уæд фæкæсыс
 фæстæмæ...
 Фыркъа
 цас
 тынгдæр фæхъавы
 разæй ныццæвынмæ,
 уыйас
 тынгдæр фæцæуы
 фæстæмæ.
 Цæргæс
 цас
 бæрзонддæр фæхъавы
 уæлæмæ стæхынмæ,
 уыйас
 ныллæгдæр æрбады
 зæххыл...

* * *

Дæ сау нæлгæф мæ тæссæртты æппарæд,
 Мæзæрæуау, хъæндæлау мæ ныссæндæд!
 Зыгуымы голлаг никуы суыдзæн барæг,
 Æндæр та мыл ысхæцдзысты мæ сæнттæ.

Уадз, д'арандзал йæ æртласæнтæ уигъа.
 Фæндаджы растæй раст фæндаг нæй арæх.
 Кæйдæр фæсарц æнæ сбадгæ нæй иу хатт,
 Фæснахбадæг æрмæст нæма у барæг...

ХИСТÆРÆЙ КÆСТÆРМÆ

ТÆХУДЫ

Куы райгуыры хъæуы сывæллон,
Уæд бирæ æрхæссы уый цин.
Тæхуды, куы гуырид æрвылбон
Нæ Иры сывæллæттæ мин!

Æнкъард-иу нæ уайд мæ ахаст,
Нæ сомыл уæд нал кæнин мæт.
«Мæ хуртæ, — æз дзурин, фæндараст,
Хуыцау уæ фæндараст кæнæд!»

ХОРЗ ФЫН

(Сабитæн)

Иу хатт иу ацæргæ мыст
Фыны къæбицмæ ысхызт,
Уæд кæсы 'мæ дын йæ разы
Иу гæды хæры 'мæ нуазы.
Мыст дзы бирæ зыдта маст.
Хи йыл баппæрста æваст,
Ралæууыди йыл дзæхст-дзæхстæй.
Гæды нал уыны йæ цæстæй,
Цæфтæй бандзыг и йæ сæр,
Хъусын байдыдта æвзæр,
Ахауди æмæ ысдзырдта:
«Бахатыр кæ» — æмæ скуыдта.
«Ацы хатт ма дын хатыр,
Искæйы-ма бахæр ныр,
Амардзынæн дæ фырнадæй!
Лидзгæ кæ гъеныр æгадæй!
Цитт, мыстхор, фæу æлгъыст!»
... Хорз фын федта иухатт мыст.

ФÆЙЛАУДЗÆНИ НÆ ТЫРЫСА

Куы ныллæууы йæ фарæстæм бон Майæн,
Куы 'рбарухс вæййы дун-дуне дзæбæх,
«Дæ райсом хорз, — фæзæгъæм мах бабайæн, —
Ды хъахъхъæдтай нæ фыдгултæй нæ зæхх.
Рæстдзинадыл, сæрибарыл хæцыдтæ,
Æхсæв уа, бон, нæ сабыр кодта тох.
Дæ тугкалгæ Берлины онг фæцыдтæ.
Уый махæй никуы, никуы уыдзæн рох.
Цæуы ирон фарн хистæрæй кæстæрмæ.
Уæлахизимæ ахицæн и хæст.
Фæйлаудзæни нæ тырыса нæ сæрмæ,
Бабайы фæндтæ скæндзыстæм æххæст.

ЦЫ НÆМ И НОГÆЙ?

(Нæ мæгуыр пенсиисджытæн)

Сывæллæттæй бæгънæг æмæ ыстонгæй
Мах мардыстæм, фæлæ куыстам уæддæр.
Цы сæнтыдтам? Цы нæм ис абон ногæй?
Нæ пенси тæй нæ цæссыгтæ — фылдæр.

АЙ ЦЫ МИ КÆНÆМ?

Уадзæм сидзæрæй нæ къæстæ,
Ам куыд цардыстæм дзæбæх!
Нал ахады, нал, нæ цæсты
Хох, нæ рагфыдæлты зæхх.

Мах кæрæдзимæ нæ хъусæм,
Лидзæм иугай... Ниуы ком.
Ай цы ми кæнæм, цы кусæм?
Цавæр уыдзæни нæ сом?

ФАРСТ АЕМÆ ДЗУАПП

— Цæй, цытæ кусут, мæ хуртæ,
Стæй цæмæй кæнут цæргæ?
— Давæм, стигъæм, марæм. Мур дæр
Не стæм, нæ, æгуыст, бæргæ.

РÆСТДЗИНАДÆН МÆЛАЕН НÆЙ

Рæстдзинад ис æмæ уыди.
Рæстдзинадæн куыдзы уд и.
Нæмынц æй... Удхарæй мæлдзæни,
Уæддæр цæры æмæ цæрдзæни.

САБИТАЕН

ФÆСКЪÆВДА — ХУРБОН

Сонт къæвда йæ уарынæй
 Уайтагъддæр фæсаст.
 Хохы фахсæй уалынмæ
 Худгæ хур æркаст.
 Комы сæрмæ арвæрдын
 Авд хуызæй ныссих.
 Рагъы фæрсты фалдæрæй
 Аленк кодта мигъ.
 Мæргътæ ног сæ фæндыртæй
 Бæрзкъохы цæгъдынц.
 Донвæрдгуытæ къæмбыртæй
 Æрхдзыхмæ тæдзынц.
 Арвдæф тулдз æрфæстытæ,
 Калы-ма фæздæг.
 Къалиутæ — пырхсæстытæ,
 Хъулон ала — зæнг.
 Цадæй мæм ныггудзи и
 Хуры хъоппæг цæст.
 Былгæроны къудзитæй
 Тарст мæргъты — пæррæст...

ТАГЪДДЗУРИНАГ

Хъази 'взиды хъазмæ хъилæй,
 Хъаз Хъазийы къах æркъуырда.
 «Сахъ» Хъази хъæрзгæ уæнгхъилæй
 Тъехы раз хъæрæй ныккуыдта.

БАЗОН-БАЗОН

Рухсмæ боныгон нæ цæуы,
 Хъæдæй сабийау ныккæуы.
 Ахсы мыстыты æрмæст,
 Тары хорз уыны йæ цæст.
 Тулдзы бутъройы нындзыг
 Хъоппæг цæст æнæмаст

(Уыг.)

ÆМДЗÆВГÆ-ХЫНЦИНАГ

Фараст булæмæргъы къохы
 Бацыдысты зардæй тохы.
 Иу дзы дард кæдæмдæр тагъд-тагъд
 Цады сæрты схъиугæ атахт.
 Зарынц иннæтæ цъæхснагæй.
 Фондз ма сæм æрбафтыд тагæй.
 Цалæй зарынц ныр нæ къохы
 Ацы мæргътæ ерыс-тохы?

УИДÆГТÆ

МЕДОЙТЫ Хъазыбег

ÆЦÆГ РАЗАГЪДЫ ЛÆГ

1913 азы Мæскуыйы, «Печатня С. П. Яковлева», зæгъгæ, уыцы рауагъдады рацыди чиныг «Практические указания для удешевления эксплуатации и строительства железных дорог». Йæ автор — æфсæнвæндаджы инженер, Æцæг статон уынаффæгæнæг (ацы цин уыд инæлар-лейтенанты æмсæр æмæ йæ фылдæр хатт лæвæрдтой губернатортæн), Датиты Долæт-Мырзайы фырт Бимболат. Чиныджы иу экзemplяры мын бынæн баззæди мæ фыдæлтæй æмæ йæ хъахъхъæныны цæстыгауыйау. Бирæ рацагур-бацагур фæкодтон республикæйы библиотекæты, архивты, кæд ма дзы уæд та иу экзemplяры ссарин, зæгъгæ, фæлæ — никуы 'мæ ницы.

Бимболаты фæллой йæ рæстæджы стыр ахъаз фæци сурзæххы æхсæзæм хайыл, ома стыр Уæрæсейы æфсæнвæндæгтæ аразыны, адæм æмæ уæзæгтæ ласыны хæрдзтæ къаддæр кæнынæн. Иры удварны

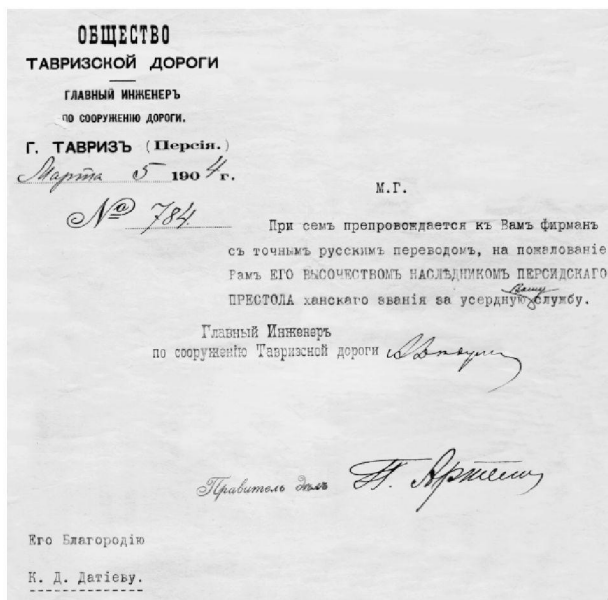
Бимболат æмæ Хъæвдын.

кѣабицы ацы чиныгæн дæр ис йæхи бынат, уый у нæ интеллектуалон исбонны иу чысыл хай, æмæ йæ ныффыссæджы ном хъуамæ рохуаты ма баззайа.

Бимболатæн йæ райгуырды аз нæ зонæм. Бæрæг у æрмæст: 1865 — 1867 азты ахуыр кодта Дзæуджыхъæуы зылды училищейы, стæй та Стъараполы классикон гимназы (айстой йæ дыккæгæм къласмæ). Æртыккаг къласæй фæстæмæ алы аз дæр иста кады гæххæттытæ, уымæн æмæ æвдыста «отличные успехи и благонравие». 1875 азы йын радтой аттестат, уый йын лæвæрдта «все права окончивших полный курс в реальных школах I разряда Устава, высочайше утвержденно 15 мая 1872 года...»

Уый фæстæ æрыгон лæппу бацыди Петербурджы Æфсæнвæндаджы институтмæ. Ам иузæрдийонæй архайын райдыдта студентты зонадон-иртасæг къорды куысты.

1880 азы Бимболат райста инженеры дæсныад. Арвыстой йæ Либаво-Ромныйы æмæ Польшайы æфсæнвæндагмæ. Куыстыл иудадзыг дæр уыд æнувыд æмæ йæ йæ алыварс адæмæн дæр уарзын кодта. Уымæн иттæг хорз æвдисæн — ахæм хабар: йæ кæстæр æфсымæр Хъæвдын иу скъолайы къæсæрæй дæр никуы бахызти, фæлæ дзы Бимболаты удуæлдай куысты фæрцы рауад æфсæнвæндаджы хæдахуыр инженер, стæй цавæр инженер! Æртæ паддзахады йын — Китайы, Персы æмæ Францы — уыди кусджыты къордтæ, æфсæнвæндагтæ чи арæзта, ахæмтæ. 1904 азы Хъæвдынæн Персы хицауад саккаг кодта кадджын ном «Персы хан» — æфсæнвæндагтæ аразыны хъуыдаджы стыр æнтыстытæ кæй рав-

дыста, уый тых-
хæй.

Фæлæ дард-
дæр нæ ныхас
ахæццæ кæнæм
Б и м б о л а т ы
тыххæй. Паддза-
хад ын йæ куыст-
мæ йæ хъус уæл-
дай тынгдæр
æрдардта 1888
азы. Уæд «Æп-
пæт Уæрæсейы
и м п е р а т о р ,
Польшæйы пад-
дзах æмæ Фин-
ляндийы Стыр
къниаз Александр
III» колледжы
ассесор, VIII
къласы инженер,
П о л ь ш æ й ы
æфсæнвæндæгты
хицауы хæстæ
æххæстгæнæг
Датиты Долæt-

Мырзæйы фырт Бимболаты схорзæхджын кодтой Сыгъдæг Ста-
ниславы æртыккаг къæпханы орденай. Ацы хæрзиуæгæн йе
'вдисæндар ныр 115 азы æфснайд у нæ хæдзары. О, хæдæгай,
Датиты архив мæнмæ цæмæн ис, уый тыххæй дæр, æвæццæгæн,
зæгъын хъæуы. Ёртынаг азты мын мæ фыд Дафайы — уырыс-
саг æфсады афицеры — æрцахстой. Ёфхæрд баййæфта (авд
азы ахæстоны фæбадти), фæлæ Райгуырæн бæстæйыл йæ зæрдæ
нæ фæхудт, æмæ, немыцаг фашисттæ нæ зæхмæ куы 'рба-
лæбурдтой, уæд ацыди хæсты быдырмæ æмæ йæ цард нывондæн
æрхаста 1942 азы майы. Реабилитаци йæ скодтой, йæ амардыл
47 азы куы рацыд, уæд. Мæн схаста мæ мадыфыд Датиты
Хъæвдын. Йæ мæлæты фæстæ йæхи æмæ йе 'фсымæры архив
мæнмæ баззади.

1901 азы Бимболаты снысан кодтой Либаво-Ромныйы æфсæн-

Датиты Хъæвдын.

*Рахизырдыгæй галиуырдаæ: Бимболат, йæ бинойнаг
Рансæ æмæ Хъæвдын.*

вæндаджы хицауæй, фæстæдæр та разамынд дæттын райдыдта Цæгатаг æфсæнвæндагтæн. Уыцы бынатты кустæйæ Бимболат йæхи равдыста иттæг арæхстджын, хъуыддагыл зæрдæйæ чи тыхст, ахæм разамонæгæй, теори æмæ практикæ кæрæдзиуыл æнгом бæтгæйæ, уымæн цыбыр рæстæгмæ йæ къухы бафтыди стыр æнтыстытæ, æмæ йыл сæ цæст æрæвæрдтой Уæрæсейы паддзахадон советы. Кусынмæ йæ бахуыдтой Æфсæнвæндагты министрадмæ, радтой йын уæзданы ном. Фæстæдæр ма Датитæй уыцы ном райстой дыууæ лæджы — инæлæрттæ Инус æмæ Дзамболат.

Æфсæнвæндагты министрады Æцæг статон уынаффæгæнæг Датиты Бимболат йæхи уæлдай арæхстджындæрæй равдыста æфсæнвæндагты хидтæн проекттæ кæнгæйæ, стæй, сæ арæзтадæн æмæ цалцæгæн æхца цæйбæрц хъæуы, уыдæттæ хынцгæйæ. Уæрæсейы финансты министр æм, æвæццæгæн, иудадзыг йæ хъус дардта, йæ зæрдæмæ цыди Датийы-фырты æнувыд архайд æмæ йæ кусынмæ æрбахуыдта йæхи министрадмæ. Æмæ нæ фæрæдыди. Бимболатæн йæ размæ цы хæстæ уыд, уыдон æххæст кодта

әнәкъяуылымпыйа, йә зонд, йә хъарутыл никуы ауәрста, әмә уый уайтагъд фәбәрәг дыууә министриды куыстыл дәр. Паддзахадон советы-иу финансты әмә әфсәйнаг фәндәгты куыстыл ныхас куы цыд, уәд-иу кәддәриддәр бацагуыртой Бимболаты, уый фәндон, уый уынаффә ахсджагыл нымадтой. Зәгъәм, 1909 азы Паддзахадон советы әфсәнвәндәгтән ног министр С. В. Рухловы куы снысан кодтой, уәд уый йә раныхасы бафиппайдта, қъазнайы әфсәйнаг фәндәгтыл, дам, цы әхцайы зиантә цәуы, уыдон хәццә кәнынц 150 милуан соммә. Поджы загъта, әфсәнвәндәгты хәдзарады хъуыддәгтә банывыл кәнынмә, дам, мын чи баххуыс кәна, уымәй тынг бузныг уыдзынән. Фәстәдәр Датиты Бимболат фыста, ног министры ацы ныхәстә, дам, мә сразәнгард кодтой мә чиныг ныффыссынмә.

Чиныгән йә номәй дәр бәрәг у, йә автор дзы цы зәгъынмә хъавыд, уый. Уәрәсейы әфсәйнаг фәндәгты дәргъ уыцы рәстәг уыди 75 мин версты (ныры нымадәй — 80 мин километры). Бимболатмә стыр фәлтәрддзинад уыди, әфсәнвәндәгтыл ссәдз азәй фылдәр фәкодта алы куыстытә, сә аразыны әмә эксплуатаци кәныны уавәртә, фәзминаг хъуыддәгтә әмә аиппытә сын йә фондз къухы хуызән зыдта, фәсарәйнаг бәстәты цәмәй бафәзмән ис, уый дәр әмбәрста әмә сә йә зәрдыл дардта йә чиныг фыстәйә. Автор әркаст әмә әвзары 35 фарсты. Ранымайдзынән дзы әрмәстдәр цалдәр: 1. Әфсәнвәндаджы хидтә аразгәйә цы әнәхъуаджы хәрдзтә цәуы, уыдон; 2. Бахъуаджы сахат кәмәй пайда чындәуа, ахәм уәләмхасән фәндәгтә аразын; 3. Гидравликон цәджындзтә, крантә әмә әндәр ахәмтә тухын әнәпайда хъуыддаг кәй у, уый тыххәй; 4. Алыхуызон бәстыхәйтты цур асинтә аразыны әнәхъуаджы хәрдзтә; 5. Паровозтә артаг кәмыты хъуамә әвгәной; 6. Телыхәдты нымәц фәкбаддәр кәнын; 7. Фәндаджы сәрты ахи-зәнты цур цы уәлдай цәджындзтә ис, уыдон; 8. Дурын астәрдтә асламдәрәй аразын; 9. Уәлдай паровозтә әмә вагәттә...

Бимболаты фәндәгты тыххәй ма қъорд фиппаинаджы. Йә нымадмә гәстә, Уәрәсейы алы әфсәнвәндәгтыл әнәпайда ләууыди дыууә мин паровозәй фылдәр. Уый паддзахадән зиан хаста милуангай сомтә. Бирә уәлдай хәрдзтә цыди фәндаггәрәтты телыхәдтә садзыныл. Уыдонән сә бәрзәнд әмә се 'хсән дәрддзәт, цас әмбәлы, уыйас куы уыдаид, уәд паддзахады әрвылаз 100 мин телыхәды калын нә хъуыдаид. Әнәхъән Уәрәсейы әфсәнвәндәгтә уәлдай зәххытә ахстой 350 мин

ПРАКТИЧЕСКІЯ

УКАЗАНІЯ ДЛЯ УДЕШЕВЛЕНІЯ ЭКСПЛУАТАЦІИ И ПОСТРОЙКИ ЖЕЛѢЗНЫХЪ ДОРОГЪ.

Инженеръ Путей Сообщенія
Бей-Булатъ Датіевъ.

МОСКВА.

Т-во Печати С. П. Искандера. Петровка, Салтыковский пер., д. Талд., № 9.
1913.

Бимболаты чиньджы титулон сыф.

дасæтины. Хъæууон хæдзарадæн сæ радт, уæд уый паддзахадæн æрхастайд 14 милуан сомы пайда. Датийы-фырты чиныг хъуамæ рацыдаид 1912 азы. Августы йæ фæстаг сыф мыхуыргонд фæци, фæлæ ма йæм автор бафтауинаг уыди дыууæ хайы: «Краткие путевые заметки о Финляндских и заграничных дорогах» æмæ «Местные советы при Управлениях казенных железных дорог». Уымæ гæстæ чиныг рухс фæдта афæдз фæстæдæр. Бимболат биноныгæй дзуры, фæсарæнты уæвгæйæ (уыди Францы, Германы, Швейцарийы æмæ æндæр бæстæты) цы бафæзминаг хъуыддæгтæ фæдта, уыдон тыххæй æмæ хæссы фæндæттæ, цæмæй сæ Уарæсейы спайда кæной. Мæскуыйæ Курскы æхсæн æфсæнвæндаг саразынл æнусы æрдæг куы рацыд, æрмæст уæд бавнæлдтам тъунел къахынмæ Мæскуыйы, афтæмæй та ног вагзал аразыны рæстæг (1896 азы) бакæнын хъуыд уыцы куыст — уæд бирæ асламдæр ацыдаид йæ аргъ, зæгъы йæ чиныджы Бимболат. Æмæ ногы дарддæр: хорз уайд, Мæскуыйы Хъазайнаг вагзалы ног бæстыхай самайыны агъоммæ Николайы æмæ Рязайнаг вагзалты дæлзæххон фæндагæй куы баиу кæниккам, уæд. Автор ногы бафиппайдта, æфсæнвæндаджы хъуыддæгтæ, дам, биноныгæй иртасыны куыст хауы инженерты съездмæ, стæй бынæттон советтæм: «Разрешение крупных железнодорожных вопросов невозможно поручать единому лицу, которое, как бы компетентно и какими бы личными качествами не обладало, ни будет никогда всесторонне в курсе многообразных вопросов. Коллективность решения крупных вопросов будет единственной гарантией беспристрастности и наибольшей целесообразности принятых решений». Дарддæр Бимболат критикæ кæны Паддзахадон Думæйы, бынæттон советтæ фехалын хъæуы, зæгъгæ, ахæм фæндыл кæй ныллæууыд, уый тыххæй. Афтæ мæм кæсы, цыма æфсæнвæндагты уæды бынæттон советты куыст фæахъаз Уарæсейы революцион змæлд бацырын кæнынæн дæр.

Датиты Бимболат уыд æрдзон уæззау зонды, арф эрудицийы хицау, хæдæгъдау, рæстзæрдæ æмæ ныфсхаст. Хъæбулы уарзтæй уарзта йæ чысыл Райгуырæн бæстæ Ирыстон. Уымæн æппæтæй хуыздæр æвдисæн, цы фæдзæхст ныууагъта, уый — ныффыста йæ 1914 азы. Мæнæ дзы цалдæр скъуыддзæджы: «После моей смерти коренным бедным жителям родины моей — селения Салугардан по выбору и усмотрению душеприказчиков моих раздать 2 тысячи рублей...» (Уыдон абоны æхцайæ сты 1,8 милуан сомы); «после смерти всех указанных в пункте четвертом

лиц с их детьми, весь вложенный на вечные времена в Государственный банк неприкосновенный капитал поступает в ведение Министерства народного просвещения или того учебного округа, в который будет входить Терская область с осетинским (иронским) населением, для следующего назначения: из процентов этого капитала образуются четыре равных стипендии; одна — имени отца моего Долат-Мурзы Датиева, другая — имени генерала Инуса Датиева, третья — имени брата моего

*Бимболат, йæ лæппу Ибрагим, йæ чызджытæ
Тамарæ (бады) æмæ Фатъмат.*

го Кавдына Датиева, четвертая — моего имени, инженера путей сообщения, Действительного статского советника»; «проценты через каждые пятьдесят лет употреблять на... постройку школ, общежитий, храмов и т. п. в селении Салугардан, гор. Владикавказе и обязательно в селении Верхняя Карца...»; «с закрытием сего общества стипендиантов все капиталы поступают в ведение Министерства народного просвещения»; «замужнюю дочь свою Тамару Ассадулаеву люблю не менее других детей, и с ее согласия ничего ей не завещаю ввиду хорошей материальной обеспе-

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ
МЫ, АЛЕКСАНДРЪ ТРЕТІЙ,

ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССИЙСКІЙ,
 ЦАРЬ ПОЛЬСКІЙ, ВЕЛИКІЙ КНЯЗЬ ФИНЛЯНДСКІЙ,

И ПРОЧАД, И ПРОЧАД, И ПРОЧАД.

Нашему Коммюнсскому/Ассесору,
 состоящему по Министерству Публичн. Свобод-
 ныхъ наукъ и изящныхъ Искусствъ III класса,
 исполняющему обязанности Начальника
 участка сиротскаго пѣтля Польскихъ землѣ-
 ныхъ дорогъ, Инженеру Публич. Свободнѣйш.,
 Гейдриху Гартлиху.

По засвидѣтельствованію Началь-
 ства объ отлично-усердной службѣ и
 особыхъ трудахъ вашихъ, согласно
 удостовѣнію Комитета Министровъ,
 Всемилостивѣйше пожаловали Мы
 васъ, Указомъ, въ 15 день Апрѣля 1888 года
 Капитану Ганнели, Кавалерамъ
 Императорскаго и Царскаго Ордена
 Нашего Святаго Станислава 1-го класса.

*денские препроводить къ вамъ. Повелѣнъ Мое
Капитулу Россійскихъ Императорскихъ
и Царскихъ Орденовъ.*

*Дана въ Санктпетербургѣ въ 20 день
Января 1888 года.*

*Управляющій делами
Капитулы Орденовъ Намовъ
Дипломпроизводитель Канцелярии
Капитулы Орденовъ Виноградовъ*

ченности мужа ее. Если дочь моя Фатимат тоже выйдет замуж за богатого человека, то прошу ее не брать своей части капитала и доходов, и в таком случае из ее вышеуказанной доли во втором пункте сего завещания должны образоваться стипендии».

Авæцæгæн, Бимболатæн Паддзахадон банчы цы капитал баззад, уый чысыл нæ уыд, иугæр ын йæ процентæй стипендитæ нысангæнæн, стæй скъолатæ, æмдзæрæнтæ æмæ кувæндæттæ аразæн уыд, уæд. Цымæ уыцы капиталæн абоны Уæрæсейы Паддзахадон банкмæ раздахæн нæй? Уый, æвæдза, ахадгæ финансон æххуыс фæуайд, Ирыстоны фæсивæдæй ахуыры фæндагыл чи цæуы, уыдонæн, стæй Бимболаты ном хорзæй мысынæн.

Кæронбæттæны ма иу ныхас. Ехх æмæ абоны амалхъом, бонджын лæгтæ дæр сæ разæгъды фыдæлы куы бафæзмиккой æмæ иу мæгуыртæн уæд та чысыл исты хæрзты куы бацæуиккой. Уæд сын иуæй мæрдты удыбæстæ уайд, иннæмæй та сыл хæрзгæнæджы, уæзданы ном сбайдид.

РУХСТАУÆГ

«А

дæмы знаг»... Уыцы æлгыстаг дзырдтæй зæрдæ кæрзыдта калмы хæстау... Æмæ-иу арæх йæ амæддаг фесты, адæмы знæгтæ нæ, фæлæ фарны лæгтæ...

Уалæ Арыхъхы Рагъыл паддзахы фæндаг хъахъхъæдта Хъуысаты Гакъа-Хадзы. Иу райсом та раджы йæ фæсарц сæвæрдта йæ чысыл хæрæфырт Мыртазты Мыртазы, æмæ Кочисуадоныл хъæдмæ абалц кодтой. Уалдзыгон æрдз йæ чындздзон фæлысты йæхи рацарæзта. Хæрдмæдзогцъиу кæмдæр, арвы цъæхы, фестиади фæндыр. Йæ гыццыл удæй арт цагъта.

Чысыл Мыртаз йæ мадыфсымæры фæсарц дзындз аласайыл йæхимæ æркасти тынг амонджын. Уартæ, æрвгæрон чи стылди, уыцы хурæй дæр райдзастдæр уыди ныртæккæ йæ цæсгом. Ноджы ма йын Гакъа-Хадзы таурæгъы хуызы фæзмыдта йæ алыварс суадæттæ, кæмтты нæмттæ. Стæй йын дзырдта:

— Лæппу хæстон лæг басгуыха хъуамæ. Йæ ном æгас Уæрæсейыл кæмæн айхъуыса, ахæм.

Саби стайы лæппынау уыди цæрдæг. Цæст нæ хæцыд йæ фезмæлдыл.

Бонтæ згъордтой дугъон бæхыл. Йæ ныййарджытæ цыбыркъух уыдысты, фæлæ мадыфсымæрты фæрцы Мыртаз

Мыртазты Мыртаз.

каст фæци гимназ. Стæй йæ радтой Бетъырбухы æфсæддон скъола-маæ. Сси паддзахы æфсады штабс-капитан. Фыццаг дунеон хæсты Уæрæсейы номæй хæцыди Варшавæйы. Фæлæ иуахæмы фæцæф æмæ бахауд æфсæддон госпитальмæ. Сынтæджы уæлгоммæ хуыстгæйæ сагъæсты аныгъуылди: «Цæмæн афтæ арæст у ацы дунæ? Ау, лæппу куы райгуыры, уæд ыл уымæн фæцин кæнынц адæм, цæмæй куы схъомыл уа, уæд ын йæ сæр акъуырой æхсаргардæй?.. Уый тыххæй афтæ рæсугъд арæст у ацы æхсаргард, цæмæй адæймаджы сæртæ къуыра? Амар кæнæ дæ амарæнт! Уымæй рæсугъддæр нысан ницы и царды? Æцæг лæг, дам, хъуамæ хæстон уа... Æмæ уæд чиныг та, чиныг? Дунейы сусæг-дзинадтæ кæй фæрцы базоны лæг... Æрдзы сконд... Арвы цæхæр... Нæ-æ, адæйма! Хуры тынтыл ма Хуры тын бафтау! Фæрæсугъддæр кæн д' алыварс дунæ! Уый дын дæ нысан!»

Сыздæхти Ирыстонмæ Мыртазты Мыртаз... Йæ хъæубæстæ йыл цинтæ кодтой. Алкæйы дæр дзы фехъусын фæндыд цымыдисаг хабæрттæ Уæрæсейы æфсадæй. Сывæллæттæ йæ цурай нал цыдысты. Æмæ йæ цæмæй нæ фарстой:

— Уæдæ Зæхх зилгæ кæны?

— Хур æмæ стъалытæ дæр?

— Æмæ сæгътæ та абон сыкъайæ цæй тынг хæцынц?

Сæ цымыдис-иу æхсызгон уыди Мыртазæн. Йæ удхæссæг федта хæстæй. Æмæ ныр ацы хуымæтæг зæххон фарстатæ æрцардтой хæстæвллад лæджы. Йæ ныййарæг мад Журихан-иу йæ мидбылты бахудти:

— Нæ капитан та йæ «салдæттытæн» цыдæртæ амоны...

— Гъе-е, нана! дунейы хæзна сывæллæттæ сты. Хæстон лæг дæм марынмæ йе 'хсаргард куы фелваса, уæд йæ цæстыты цы фыдæх ссудзы, уый куы фенис! Æмæ ма мæнæ адоны цæстытæм бакæс! Рухсæй сæ тæккæ дзаг сты...

«Ныр адонæн царды рухсмæ къахвæндаг айгæрд, уæд уый удыбæстæ уайд, ай-гъай! — ферттывтæ йæ сæры ахæм хъуыды. Æмæ дыккаг райсом хурмæ скуывта: «Рухстау, Хурты Хур! Мæн дæр рухстауæг басгуыхын кæн!..»

Сæгъдоны фарсмæ мæнгагъуыст сцалцæг кодта Мыртаз. Бакодта йыл дуар, рудзгуытæ. Йæ бын ын хъайлайы хуызæн байсæрста бур æлыгæй. Самадта пец, уалæ къохæй сугтæ æрласта. Æмæ дзы байгом кодта скъола — райдайæн кълас. Суанг æм хъæуы бынæй дæр цингæнгæ тындзыдтой сывæллæттæ. Æмæ гимназы цы зонæнтæ райста, стæй царды, уыдон арæхсгæ æмæ

радауай æвдæлон кодта сабиты зондмæ. Уыцы хъуыддагмæ та афтæ арæхст, æмæ-иу сывæллæттæ стыр цымыдисай хъуыстой йæ алы амындмæ дæр. Сæ чысыл зæрдæтæм æнцонæй хъардта сæ ахуыргæнæджы зæрдæргъæвд ныхас.

Алы цымыдисаг хабæрттæ дзы фæзмынц хъæубæсты хистæртæ. Иу хатт, дам, Мыртаз скъоладзаутæн дзырдта Къостайы «Сидзæргæс». Уыдонæн сæ зæрдæ суынгæг æмæ сæ цæссыгтæ фемæхстысты. Хъуысаты Ахмæты чызг чысыл Райссæ та дыккаг бон къласмæ æрбахаста хъæдур... Лæгъстæ кодта йæ ахуыргæнæгæн: уыцы магуыр усæн, дам, æй ахæсс æмæ йæ сидзæртæн дуртæ мауал фыца. Ныр та ахуыргæнæджы цины цæссыгтæ фемæхстысты. Бауырныдта йæ: сывæллæтты зæрдæтæм ссардта фæндаг...

Манæ дзы куыд зæгъы Хæсты æмæ Фæллоы ветеран Дзидойты Мæгæмæт: «Мыртазы скъоладзаутæй иу дæр ахæм нæ разынди, царды æцæг лæг чи не сси... Сатцаты Хадзумар, Цомартаты Ибрагим æмæ Мыртазты Зауырбег та систы хъæубæстæй фыццаг бухгалтертæ. Дзæнæты бадинаг, Зауырбег ма æрæджыйы онг дæр куыста Зилгæйы колхозы сæйраг бухгалтерæй».

Хæсты иннæ ветеран зæрæгтæнæг Зæнджиаты Уырысби та зæгъы афтæ: «Æз ма йæ хорз хъуыды кæнын: мæ хистæр æфсымæр Асæхмæт дæр Мыртазмæ ахуыр кодта. Уый фæстæ æнцонтæй бацыди техникумæ, стæй та Воронежы æфсæнвæндаджы институтмæ. Хæсты фесæфти... Мæ сыхаг Чеджемты Хъазыбег та Мыртазмæ иунæг кълас йеддæмæ каст нæ фæци. Æмæ арæхстис алцæмæ дæр. Хæсты фæстæ азты дæр ма бирæ фæкуыста Заманхъулы колхозы разамонæгæй. Мыртаз-иу хатгай сæмбæлди Къостаимæ. Сæ лымæндзинады кой-иу арæх кодта йæ скъоладзаутæн. Ме 'фсымæр Асæхмæт сæ-иу нæ фыдæн фæзмыдта. Къостайы тавиц ыл бæрæг дардта дзырды хъомысæй...»

Йæхæдæг дæр цæранбонты ахуыргæнæгæй чи фæкуыста, æмæ абон дæр ма йæ фарæстæм дæс азы къæсæрыл цудын чи нæ комы, хъæубæсты уыцы хистæр Дзгойты Январбег та йæ фæзмы афтæ: «Мыртазмæ-иу цыппар къласы чи сахуыр кодта, уый зыдта, гимназы чи бакаст, уыйбæрц. Æнцонтæй-иу бахаудта уæлдæр скъоламæ. Йæ скъоладзауты фæлтæрдта алцæуыл дæр: математикæ, географи, истори, æрдззонæн, суанг фæсарæйнаг æвзагыл дæр. Æмбарын сын кодта цард, адамы хъæр. Зонгæ сæ кодта арв æмæ зæххы æвзагимæ. Скъолайы программæйæн систа йæ «сойтæ» æмæ сæ-иу бауагъта йæ ахуырдауты зонды. Хъæу-

бæсты скьола куы байгом, уæд Мыртаз уым дæр куыста ахуыргæнæгæй. Заманхулаæй рацæугæ уæды рæстæджы зындгонд лæгтæ иууылдæр сты Мыртазы скьоладзаутæ. Уыдонимæ — Испанийы хæсты хъæбатыр — Зæнджиаты Адам, Советон Цæдисы Хъæбатыр инæлар-майор Дзусаты Ибрагим, поэт Мыртазты Барис. Дохтыртæ, ахуыргæнджытæ — бирæ, бирæ! Скьола фæстæдæр бацис иууылдæр уыдоны бæрны».

Цалдæр азы размæ Мыртазы фырт Дзаххотты кæртмæ æнæ дзургæйæ æрбараст иу æвзонг лæг æфсæддон дарæсы. Уый уыди Хъуыдакаты Рамазан — тæхæг, авиацийы дæлбулкъон. Царды стыр фæндагмæ акъæхдæф кодта кæддæр ацы кæртæй. Æмæ ныр, Ирыстонмæ сæфтгæйæ, кувæндонмæ цæуæгау æрбахызт ардæм. Уазыхасæй фæзмыдта: «Уартæ уым уыди сæгъдон. Йæ фарсмæ — кълас. Сæгътæ йæм бирæ уыди Мыртазмæ. «Мæгуыраей куы фæтæрсай, уæд сæгътæ скæн!» — афтæ-иу арæх дзырдта... Суанг ма йæ сæгътæй дæр пайда кодта махæн зонд амоныныл... Фыццаг бонты нын нымайын бацамыдта сæгъты сыкъатæм гæстæ. Сыкъайыл цал уыгарды разына, уал азы, дам, цæуы сæгъыл. Уыцы цæстуынгæ æрмæгæй нын сарæзта хынцинаг дæр. Сæгъы цæст райсомæй изæрмæ куыд ивгæ цæуы, уымæй нын амыдта боны афон. Хъуыды ма кæнын ахæм хабар дæр: æз иу хатт афыдуаг кодтон. Уый мын ма къухыл рахæцыд æмæ мæ сæгъдонмæ бахуыдта. Уайдзæф хъæлæсæй мын дзуры: «Адон фос сты... Æмæ сыл фидæуы фыдуаг митæ... Сæ фидис — сæ уæлæ: козел уæвын дæ нæ фæнды. Дæу тæхæг суæвын фæнды. Уæдæ сæгъы митæ цæмæн кæныс?» Мысты хуынкъ туманæй агуырдтон фырафсæрмæй. Фæлæ тæхæг суæвыны бæллиц нал сцух уæдæй фæстæмæ мæ зæрдæйæ...»

... Уыдис 1937-æм æвирхъау, фæлдурæдджын аз. Мыртаз ныр хъæуы скьолайы куыста ахуыргæнæгæй. Æвæджиауы фадат ын фæцис йæ уарзон хъуыддаджы ноджы зæрдæрайдæр къæхдæфтæ акæнынæн. Йæ кæстæр лæппу Дзаххотт та ныр æртындæсæм бон цыди фыццагæм къласмæ. Ныртæккæ уæртæ фынаей кæны хъæдын тæхтины... Хатт цæмæндæр хæрдмæ фесхъиуы... Цыдæртæ багуым-гуым кæны саби. Йæ чысыл къух кæмæдæр æртхъирæнгæнæгау стили.

Мыртазы та æрæгмæ равдæлд уыцы бон хæдзары фæззыгон куыстытæй. Æмæ ныр фæсæмбисæхсæвтæм бады стьола уæлхъус. Архайы скьоладзауты тетрæдтимæ. Йæ зæрдæ сæ барухс æмæ йын йæ фæллад дæр уый бæрц тых нæ кодта. Æнæнхъæладжы уыг зæрдæхалæн уаст ныккодта царæй... Мыртазæн йе уæнгтæ

арызгæлдысты. Хæсты быдыры йыл тас никуы фæтых. Фæлæ ныр цæмæндæр йæ зæрдæ бамæгуыр... Хуыссæнмæ батагъд кодта. Цæстытæ уайтагъд кæрæдзиуыл андæгъдысты. Æмæ уыны æвирхæу фынг æртæ хъæддаг лæджы йæ æвзоннынц сæ быны. Сæ цæстæмтæ куы бирæгъы цæстæмтæ фестынц, куы та — куыдзы. Адæймаджы гуыримæ. Æмæ фехъал. Кæрты сæ куыдзы гъæйтт-гъæйтмæ ракаст. Æртæ бæрзонд лæджы милицæйы дарæсы сæ картмæ быруйы сæрты æрбагæппытæ кодтой. Куыдз йæ баст ратыдта æмæ сыл ныццафта йæхи. Сæ иу æй топпы хъæдæй æрдаудта æмæ куыдз атылди, адæргъ. Æнахуынд уазджытæ хæдзары дуар ныггуыппытæ ластой сæ цырыхъхъытæй æмæ мидæмæ хауæгау æрбакодтой. Стъолол — тетрæдтæ, чингуытæ. Азмæстой сæ. Цы агуырджой — æллæх-биллæх! Стæй сæ разæй ауылæн кодтой Мыртазы. Уый фæстæ ма сыл хъæубæстæй ноджыдæр бафтыд цалдæр лæджы — сæ амæддæгтæй, æмæ далæ сæ рыг сæ сæрыл сбæдт. Фæтæрынц сæ сæ разæй. Уыдон — бæхтыл, адон — фистæгæй. Адон — фистæгæй, уыдон — бæхтыл...

Бинонтæ цавдуртау фесты. Стæй æрæджиау сæхи иучысыл куы æрæмбæрстой, уæд мад гуыртавæны мидæг батыхта фæнычы фых кæрдзыны гуыдын æмæ йæ кæстæр лæппу Дзаххоттимæ араст сты фыды фæдыл. Иуафон схæццæ сты, фæрстæ-фæрстæ Дзæуджыхъæуы Бутырины уынджы æлгыстаг хæдзармæ. Бахизæны лæууыд хотыхджын хъахъхъæнæг, цъайы хъилы дæргъæн. Йæ тызмæг цæстæнгасæй зæрдæ бамæгуыр. Æфсæнхъæлæсæй сын загъта:

— Æриут уæ кæрдзын. Уæхæдæг ахъуыдты ут!

— Æмæ бабайы та кæд рауадздзыстут? — уынгæг хъæлæсæй йæ фæрсы чысыл лæппу.

— Ардæм мидæмæ фæндаг ис. Æддæмæ — нæ! Къулбадæджы сæныкк...

Лæппу йæ мады аууон амбæхст. Аргъæутты чи вæййы, уыцы мæрдтыбæстæ йæм фæкаст ацы хæдзар! Уартæ уыцы лæг та — мæрдты Барастыр.

Мад æмæ фырт раздæхтысты зæрдæсастæй. Фæлæ Дзаххотмæ абон дæр афтæ кæсы, цыма уыцы бон йæ удæй цыдæр къæртт ахауд. Цыма абон дæр йæ зæрдæ къахыр у. Фондз æмæ æртиссæдз азы фæстæ!

Октябры 19-æм бон изæры аст сахатыл Бутырины хъоргъæй райхъуысти гæрах! Æмæ рæзгæ сабитæн ахуыры фæндагмæ гауызау тыгъд чи уыд, уый зæрдæйы нæмыг ахызт. Сæхимæ стъо-

лыл æрдæгбæрæггондæй баззадысты йе स्कьоладзауты тетрадтæ. Баззад æрхæндæгæй кьона, сидзæртæ — ниугæ-дзыназгæ, æнкъардæй — йæ ахуырдаутæ. Фыццаг хатт сæ фæсайдта сæ уарзон ахуыргæнæг: зæрдæ сын бавæрдта уыцы фæстаг бон, райсом иумæ экскурсийы ацæудзыстæм уалæ нæ хъæуы сæр «Ногъайы уæлмæрдтæм», загъгæ. Фендзыстæм зæппæдзтæ, цыртдзæвæнтæ — хъæубæсты æгомыг истори... Æмæ йæхæдæг афардæг... Уæлмæрдтæм нæ, фæлæ мæрдтыбæстæм...

«Цы гæнæг уыдис мæ фыд?» — бадомдта Дзаххотт — Мыртазы фырт. Æмæ йын радтой иттæг раст дзуапп: «Æвзæргæнæг нæ уыд, фæлæ рæстæг уыд æвзæргæнæг...» Йæ «Дело»-йы та фыст æрцыд афтæ: ахуыргæнджыты, дам-иу, ахуыдта сæхимæ, æмæ сын арахъхъ баназын кодта. Йæ мадыфсымæртæй иу уыд урсгвардион афицер. Æмæ, дам, ыл уымæй дæр аууон хаудта... Афтæ йæ бавдыстой «тройка» — æртæ лæгæй. Æгас хъæубæстæ та йæ абон дæр мысынц. Хъæубæсты историмæ бацыди рухстауæгæй...

Мыртазы лæппу Дзаххотт йæ тæккæ æрыгонæй ахуырмæ бацыди тæхджыты स्कьоламæ. Æмæ иу аз сæрдыгон каникулты ссыди нæхимæ — Ирыстонмæ. Рæстæгмæ куысты алæууыд фæскомцæдисы райкомы — Хуымæллæджы. Иу уалдзыгон райсом ыл уым уынджы амбæлдис нæхи хъæуы хицау.

— Ды та ам цы архайыс? — бадис кодта...

— Мæнæ уал фæскомцæдисы кусын...

— Куыд загътай, куыд? — фæдзагъул æм кодта йæхи... — Æмæ дæ уырдæм чи ауагъта? Бомбæтæ ныл куы æрызгъалай арвæй, уæд та? Дæ фыд адæмы знаг куы уыд.

Ууыл ныхас аскъуыд. Дзаххотт фæззæджы хъуамæ фæстæмæ ацыдаид ахуырмæ. Фæлæ ныр суинаг цæргæс базыруагъд æмæ уæнтæхъилæй, æрлæууыд сæ кæрты. Фæхауæггаг йæ ахуыр æмæ йæ куыстæй дæр. Йæ ныййарæг мад сагъдауæй аздади:

— Мæ хæдзар! Цы та ныл æрцыдис?

Лæппу радзырдта хабар. Мад ныуулаффыд йæ къæхты бынæй. Стæй арвмæ кæстæйæ загъта:

— Хуыцау сын æй ма ныббарæд! Мах та кæд зæххыл дæр цæрын бафæразиккам, арвмæ æнæ стæхгæйæ...

Мады ныхас æцæгæйдæр рауад: арфæйаг бинонтæ скодта Дзаххотт, рухстауæджы фырт. Фæрнæйдзаг фæндагыл ацыдысты Дзаххоттæн йæхи цот дæр...

БЫХСЫНЫ СÆР — СОЙ

Н

ыхас æнæуи зынтæ æмæ фыдæбæттæн быхсыныл нæ цæуы, фæлæ, адæмтæ сæ кæрæдзимæ цы зæрдæ хъуамæ дарой, цы цæстæй кæсой, уыдæттыл. Алы адæмыхæттытæ æмдзæрин куы вæййынц иу зæххыл, иу хицæн бæстæйы, уæд сæ фидыцы ахастытæн сæ бындур у кæрæдзийы нымайыны æгъдау, кæрæдзийы быхсын. Уый наукон номæй хонæм толерантон цæстæнгас, зæрдæйыуаг.

Адæмтæй иутæ сæ нымæцмæ гæсгæ нымад сты чысылтыл, иннæтæ та стыртыл. Гъемæ стыр адæм чысыл адæммæ цас æнæхæраймаг, æнæхъулонгæнæг цæстæй фæкæсынц, цас сæ фæнымайынц æмæ сын цас фæбыхсынц, уымæй бирæ аразгæ у чысыл адæмты цард фæрсæй-фæрстæм, науæд та иу æхсæнады, иу зæхх, иу бæстæйы, иу сых, иу хæдзары!

Уæрæсейы абон æмдзæрин сты сæдæ адæмыхæттæй фылдæр. Æмæ алы адæмтæн, алы этностæн сæ историон рæзты фæндагæн æмхуызон уæвæн нæ уыд. Зæгъæм, ссæдзæм æнусы райдайæны иутæм капиталистон æхсæнад фæзынд, иннæтæ та нырма хæрз хуымæтæг æхсæндзарды мидахастытæм гæсгæ арæзтой сæ цард алы хуызты дæр. Фæйнахуызон уыдысты сæ экономикон уавæртæ дæр æмæ сæ культурон рæзты

фæстиуджытæ дæр. Хъысмæтæй цы агуырджытæ, цы уыдысты сæ бæллицтæ æмæ нысантæ, уымæй дæр тынг хицæн кодтой адæмтæ сæ кæрæдзийæ. Стæй ма суанг абон дæр кæнынц.

Адæмы фæлгонц бирæ цæмæйдæртæй аразгæ у, бирæ цæмæйдæртæй йыл сахадынц дин, фыдæлты æгъдæуттæ, историон цардвæндаг, мадæлон æвзаг, иннæ адæмтимæ бастдзинады æууæлтæ. Æппæт уыдæттæ фæрцы адæмæн куыд фæстæмæ фæзыны сæхи уаг, сæхи конд æмæ уынд, сæхи иумæйаг хуыз, цæвиттон, æндæр адæмтæй сæ цы фæхицæн кæны, уыцы сурæт. Раст ма сæ уæлæдарæс дæр, сæ цæстæнгас бинонты цардмæ, хæдзарон куыстытæм æмæ а. д., ваййынц хæдхуыз, чи цы адæмыхаттæй у, уый бæрæг ваййы.

Æмæ цæмæй адæмæн сæ зондахаст, сæ удысконд, сæ миддуне хуыздæр бамбарай, уый тыххæй сын хъуамæ бæстон базонгæ уай сæ истори æмæ сæ культурæимæ. Афтæмæй та-иу, национ фарстайыл чи куыста, адæмты 'хсæн ахастдзинæдтæ чи 'взæрста, уыдон стæм хатт здæхтой се 'ргом, адæм сæхæдæг сæхи кæуыл нымайынц, сæ алыварс дунемæ æмæ иннæ адæмтæм цы цæстæй кæсынц, уыдæттæм. Ома, амæй-ай ахсджиагдæр хъуыддæгтæм. Стæй-иу, этнос цы у, адæмыхатт æмæ адæм та кæй хонæм, уыцы сæрмагонд фарстатæ дæр фæсвæд аздадысты.

Этнографион литературæйы этносы ном хæссæг сты ахæм дзыллæ, иудадзыгдæр иу бæрæг æмæ бæлвырд ран чи цæры, иннæтæй йæ культурæ æмæ йæ мадæлон æвзагмæ гæсгæ чи хицæн кæны, чи нæ ивддзаг кæны æмæ йæхæдæг йæхи хибар адæмыхаттæй чи хаты. Фыццаджы-фыццаг уый бæрæг фæдары этносы номыл — уырыс, сомих, ир, кæсæг, цæцæн...

Адæм, зæгъгæ, ахæм ном кæуыл ныффидар, уыдоны тыххæй та зындгонд историк æмæ этнолог, профессор В. Тишков фыссы: «Под понятием «народ» в смысле этнической общности понимается группа людей, члены которой имеют одно или несколько общих названий и общие элементы культуры, обладают мифом (версией) об общем происхождении и тем самым обладают как бы общей исторической памятью, могут ассоциировать себя с особой географической территорией, а также демонстрировать чувство групповой солидарности».

Уыдæттæй уæлдай ма алы этнос дæр хæст у ахæм зондыл, зæгъгæ, æмæ иумæ куы уой, æнгом, æмвæнд æмæ æмзæрдæ, уæд сæ бон у цавæрфæнды æддагон знаджы ныхмæ дæр хъæддыхæй æрлæууын. Ахæм тохмондаг зонд та сæм уæд фæзыны, æмæ адæмы царды социалон уавæртæ куы сæвзæр ваййынц, æхсæна-

ды иумæйаг низыхатт дзæбæхгонд нæ, фæлæ сусæггонд куы фæцæуы, иннæ ахæм, ивгъуыд дуджы сыхаг адæмты 'хсæн цы хъаугъайаг фарстатæ уыд, уыдон афойнадыл рæстырдæм лыггонд куы не 'рцæуынц æмæ фæстæмæ куы сног вæййынц.

Паддзахад Уæрæсейау федеративон куы уа, уæд алы республикæтæ, алы губернитæ-йедтæ кæрæдзи фæхъахъхъæнынц, уæдæ нæ центрон хицауад кæмæ цы цæстæй кæсы, алы фæрæзтæй кæй къух аразы, зæгъгæ. Федеративон паддзахады хъуамæ бынат ма уа ахæм хъулон митæн, уымæн, æмæ дзы цы адæмтæ фæцæры, уыдонæй алчидæр йæхи иннæтимæ æмсар æмæ æмбар хоны Конституцийы бындурыл. Кæцыдæр адæмыхатты бартæ хæлд куы фæцæуынц, йæ кад дæлдзиныггонд, уæд уый бар-æнæбары фыдæх кæны иннæ адæмтæм. Гъемæ иу паддзахады адæмтæ куы схæрам вæййынц кæрæдзимæ æмæ кæрæдзимæ суанг топпы кæсæнтæй куы акæсынц, карды комæй куы сдзурынц, уæд уый комкоммæ паддзахады азым у.

Хъуыддагæн стыр зиан у, ныры онг Уæрæсейы бæлвырд национ политика кæй нæй, уый дæр. Цы хицæн уынаффæтæ хаст æрцæуы адæмты æмдзæрин царды фæдыл, уыдон та иппæрд вæййынц цардæй. Раст цыма уыцы уынаффæгæнджытæ цы бæстæйы цæрынц, уый нæ фæзонынц. Иугæр паддзахадон хъуыдæгты бæрны бацыдтæ, уæд паддзахадон лæг у: бындуронæй зон алы адæмты æмæ этносты культурон хицæндзинæдтæ, сæ фыдæлтыккон æгъдæуттæ, сæ фæллойдон традицитæ, сæ дунембарынады фæзилæнтæ.

Замана уый у, æмæ нæ бæстæйы хицауад развæлгъау нæма аразы цæлхдуртæ алы хъаугъатæ æмæ быцæутæн, æрмæст фæсхыл æмæ фæсхæст райдайы цыдæртæ архайын — скæнынц фидауынгæнджыты къамистæ, æфхæрд бинонтæн радих кæнынц æхцайы фæрæзтæ, фæлæ уыдон дæр фылдæр хатт цы фæвæййынц, уымæн йæ бæрæг ничи фæзоны. Паддзахады национ политикайы æнæбондзинадыл ма дзурæг сты алы формалон хъуыддæгтæ дæр — дыууæ быцæугæнæг адæмы хистæрты, нымæд лæгтæ æмæ æндæрты фембæлдтытæ, алы цæстмæмитæ, былдауæнтæ...

Сæйраджыдæр-иу адæмтæ адæймаджы аккаг царды уавæрты куы цæриккой, сæ социалон æмæ экономикон домæнтæ-иу нывыл æмæ сæ цæфыл æххæстгонд куы цæуиккой, уæд-иу, æвæццæгæн, адæмты 'хсæн фыдæхæн йæ кой дæр нæ уайд!

Ныр къорд азы Уæрæсейы æшпæт адæмтæ дæр æмхуызон уæззау уавæрты сты, фæлæ уæддæр уæлдай хъизæмайрагдæр æмæ æвæрæздæр уавæрты бахаудысты, хæстытæ кæм æрцыд

æмæ ма абон дæр кæм цæуы, уыдон. Æмæ, цард хуыздæр нæ, фæлæ зауатæй-зауатдæр кæй кæны, уымæн кæд объективон аххосæгтæ ис, азымы даринаг кæд уæлдæр хицауад, адæмæн уынафæгæнджытæ сты, уæддæр та кæйдæрты, йæ маст кæмæй райса, ахæм знаг хъæуы. Æмæ йæ центрон мыхуыры хатгай комкоммæ фæзæгъынц, уыцы цыфыддæр знаг чи у уырыссаг адæмæн, уый — кавказæгтæ! Базаргæнджытæ æмæ стигъджытæ, марджытæ æмæ тыхмигæнджытæ. Уыйадыл нæм адæмты хæларгæнæг, фидауынгæнæг, адæмты кæрæдзийæн зонынгæнæг æмæ кæрæдзийæн быхсыныл ахуыргæнæг политикайы бæсты йæ сæр систа æргом расистон политика, адæмтыхор политика.

О, ахсджиаг хъæугæ закъæттæ дæр нæм фæгæй фылдæр ис, фæлæ бæллæх уый у, æмæ сæ æххæст кæй ничи кæны. Чи сæ халы зонгæ-зонын, уыдонæн та сæ ных бакъуырæг нæй закъонырдыгæй. Астæуккаг æмæ уæлдæр скъолаты дæр рæзгæ фæсивæды ничи хъомыл кæны æндæр адæмыхæттыты нымайын æмæ быхсыныл. Гъемæ та цъаммар политиктæй искæй исты пайдайы охыл тугкалæн хæст куы бахъæуа адæмты 'хсæн, уæд та сæ кæрæдзиуыл æнцонæй ацардаудзæн.

Толерантон зондахаст, толерантон зæрдæйыуаг та махæй домæ, цæмæй нын иннæ адæймаг дæр нæхи хуызæн адæймаг уа, чи у, кæцон у, цы хуызæн у конд æмæ уындæй, уый та ницы хъауджыдæр у — адæмтæй нын хъуамæ уæлдай ма уа нæдæр сæ дарæсмæ, нæдæр сæ буары хуызмæ, нæдæр сæ асмæ гæсгæ. Иугæр иууылдæр Хуыцауы сфæлдисгæ адæмтæ кæм стæм, уым!

Национ ахастытæ ма толерантон уымæн хъуамæ уой, æмæ нын цыфæндыйæ дæр ацы дунейыл бирæ цыдæртæ сты иумæйаг, алы адæмы культурæ дæр йæ бындурон æууæлтæй тынг æнгæсæн у иннæ адæмты культурæимæ. Хицæн нæ цытæ кæны, цы хъауджыдæр нæ ис, уыдæттæ та нын хынцинаг æмæ биноныгæй зониног сты. Уымæн æмæ адæм цас фылдæр зоной кæрæдзийы культурæ, аивад, зондахаст, уыйас удæй хæстæгдæр кæндзысты, уыйас кæрæдзи тынгдæр быхсдзысты, кæрæдзи фылдæр нымайдысты.

Ахæм быхсыны сæр та æцæг дæр сойты сой уыдзæн — адæмты фидыд цард.

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

БЕКЪОЙТЫ Владимир

РАДЗЫРД «ДЗÆБИДЫРДЗУАН» АСТÆУККАГ СКЪОЛАЙЫ

Хетæгкаты Къостайы радзырд «Дзæбидырдуан» астæуккаг скъолайы ахуыр кæнынц VI къласы. Цæмæй скъоладзаутæ раст бамбарой уацмысы арф идейон-эстетикон мидис, уый тыххæй ссарæн ис алыхуызон методикон гæнæнтæ. Уый хуымæтæг хъуыдаг нæу: ахуыргæнæгæй домæ бæлвырд профессионалон зоньндзинæдтæ, сфæлдыстадон хъæппæрис. Хъуамæ ахуыргæнæг фыццаджыдæр хынца скъоладзауты кары миниуджытæ, сæ цæттæдзинад, сæ эстетикон цæстæнгасы бæрзæнд, аив литературæ æмбарынмæ цас ифтонг сты, уый æмæ а. д.

«Дзæбидырдуан»-имæ базонтæ кæныны размæ ахуыргæнæг саразы чысыл беседа. Йæ сайраг нысан: ахуыргæнинæгтæ Къостайы уацмыстæй уымæй размæ кæй ахуыр кодтой, уыдон зарды æрлаууын кæнын. Ахуыргæнæджы фæрстытæн уæвæн ис мæнæ ацы хуызы:

1. Къостайы уацмыстæй кæй ахуыр кодтам, уыдонæй кæм æвдыстæуы хæххон адæмы царды уæззау хъысмæт? (Æмдзæвгæтæ «Мæгуыры зарæг», «Сидзæргæс»).

2. Куыд æвдыст цæуы ацы уацмысты хæхбæсты царæг ирон адæмы цард ивгъуыд дуджы?

Ахуыргæнæг фæуæрæхдæр, фæарфдæр кæны скъоладзауты зоньндзинæдтæ, афтæмæй рахизы ног æрмæг амоньнмæ. «Дзæбидырдуан»-ы текст бакæсыны агъоммæ йæ разыхасы цыбырæй радзуры, Хетæгкаты Къоста кæй куыста литературæйы алы жанрты дæр — прозæйы, драматургийы, публицистикæйы. Къостайы хорз чи зыдта, уыдон сæ мысинæгты куыд зæгъынц, афтæмæй ныффыста роман дæр. Уый æцæг кæй у, уымæн æвдисæн сты поэты фыстæджытæ йæ зонгæтæ, йæ хæстæджытæм.

Цæмæй скъоладзаутæ «Дзæбидырдуаны»-ы мидис æнцондæрæй бамбарой, тынгдæр сцымыдис уой уацмысмæ, уый тыххæй

ахуыргæнæг йæ разныхасы радзурæ, хæххон æвадат уавæрты цуан кæнын кæй уыд адæмæн сæ царды сæйраг фæрæз. Цуан цы бынæтты кодтой, уыдон уыдысты тынг тæссаг. Бирæтæ-иу сæ хæдзæрттыл нал сæмбæлдысты: кæнæ-иу ахаудтой сæрсæфæн былæй, кæнæ та-иу зæйы бын фесты. Фылдæр хатт-иу сын сæ мæрдтæ дæр нал ссардтой. Къоста хорз зыдта цуанæтты царды тых-тухитæ, хъызæмæрттæ. Йæ иу уацмысы афтæ фыста:

*Цуанон лæг мæрдтæм
Хæстæгдæр цары,
Йæ мæрд та уæлмæрдтæм
Нæ хæццæ кæны!*

«Дзæбидырдуан» Къоста ныффыста уырыссаг æвзагыл, фæлæ дзы æвдыст цæуы ирон адæмы цард хæхбæсты æвадат уавæрты. Радзырд асæй егъау нæу. Уымæ гæстæ йæ æмбæлы къласы бакæсын. Хуыздæр у, ахуыргæнæг æй йæхæдæг куы фæкæсы, уæд. Фæлæ къласы, кæсынмæ хорз чи арæхсы, ахæм ахуыргæнинæгтæ куы ваййы, уæд уыдонæн дæр бабар кæнæн ис уыцы хæс. Радзырды тексты цы зынаæмбарæн дзырдтæ ис, уыдон амынд цæуынц кæсыны процессы.

Текст куы бакæсынц, уæд ахуыргæнæг саразы цыбыр беседæ, скъоладзаутæ уацмысы мидис арф бамбæрстой, уый сбæрæг кæныны тыххæй. Беседæ саразæн ис мæнæ ахæм фæрстытæм гæстæ:

1. Куыд цардысты Зебаты хъæуы адæм? Цæмæй бæрæг у, æвадат уавæрты кæй цардысты, уый?

Ацы фарстæн скъоладзаутæ дзуапп ссарынц радзырды мæнæ ацы ныхæсты: «Цардысты уыцы хъæуы ир. Цардысты тынг мæгуыр, уый тыххæй сын нæ уыди нæ хуымгæнды, нæ хосгæрсты зæхх. Лæгтæ-иу цыдысты дзæбидырдуаны, устытæ кодтой хæдзары куыст. Сæгътæ дардтой хъуццтыты бæсты, хæрджытæ та бæхты æмæ галты бæсты. Дыууæ хæрæджы кæмæ уыдис, уый хуындис хъæздыг. Маргъы мыггагæй æгас хъæуы уыди лæгуын уасæг æмæ æртæ фыдуынд карчы».

2. Куыд æвдыст цæуы радзырды ирон бинонты цард: сæ уавæртæ, сæ хæринаг, сæ дарæс, хæдзары дзаума?

Дзуапп: радзырды ирон бинонтæ сæ цард æрвитынц æвадат, тыхст уавæрты. Сæ хæдзæрттæ къуындæг, уазал, къултæ кауæй быд, хæдзары дзаумайæ, хæринагæй мæгуыр. Æрхæссынц радзырды текстæй мæнæ ацы бынæттæ: «Тедойы хæдзары уыдис

дыууæ хатæны: бинонты цæрæнбынат æмæ сæгъдон, се 'хсæн — кау къул. Цæрæндоны цæгатварсырдыгæй цары уыди рудзынджы бæсты чысыл хуынкъ. Хæдзары астæу къонайы раз сыгъдис арт. Фæздæг цыди цары хуынкъæй. Уæларт ауыгъд уыд аг. Иу чызг тарбын хыссæйæ арынджы лауаситæ кодта æмæ сæ фыхта тæвд фæнычы». (Ам равдисæн ис ныв «Ирон къæс».)

3. Цы радзырдта зæронд фæлтæрд цуанон Зурапп йæ фыртæн?

Дзуапп: Зæронд цуанон Зурапп йæ фырт Тедойæн радзырдта, сау мæйдар æхсæв цуаны цæугæйæ цытæ бавзæрста, уый. «Гъе, æгуыдзæг хæппудтæ! — тызмæгтомау бахудти зæронд цуанон. — Дзæбидырдуаны хъуамæ лæг къуылымпы мацæуыл кæна. Æз уыцы фæндагыл ссыдтæн саумигъ, мæйдар æхсæвы, къæвдайы, чысыл ма мæ бахъæуа, иу къахдзæфы тыххæй фесæфон: мæ къахы æвæрд мæ фæсайдта, фæлæ мын ницы уыд. Райсомæй йæ фæрцы расхъиуын кодтон айнаджы рындзæй уæлæ уыцы дзæбидыр.

Зурапп хæлдзæггондæй бацамыдта къухæй хæдзары къулмæ: уым ауыгъд уыди дыууæ æмбисонды стыр сыкбайы».

4. Цы фæдзæхста Зæли йæ лæг Тедойæн цуаны цæуыны размæ?

Дзуапп: Зæли тарст, йæ лæгыл исты фыдбылыз куы 'рцæуа, уымæй æмæ дзы куры, цæмæй цуаны ма ацæуа: «Курын дæ, ма ацу уыцы фыдбылызы фæндагыл, — сусæгтомау сдзырдта Зæли æмæ йæ сæр æркъул кодта къусмæ. Ставд цæстысыг æруади йæ тымбыл сырх уадултыл æмæ ныххауди хъæрмхуыппы. — Æз тæрсын фыдбылызæй».

5. Чи сты уацмысы сæйраг архайджытæ?

6. Цавæр уавæрты кодтой цуан?

7. Куыд æвдыст цæуынц Тедо æмæ иннæ цуанæттæ радзырды? Чи сæ куыд дары йæхи?

Дзуапп: Цуанæттæй иутæ зын æмæ тæссаг фæндагыл цæугæйæ, уайтагъд бафæлладысты, сæ ныфс нал бахастой æмæ æрдæгфæндагæй раздæхтысты. Фæлæ Тедо, Сабан æмæ иннæтæ фæстæмæ раздæхын сæ сæрмæ не 'рхастой.

Цæмæй скъоладзауты цæстытыл хуыздæр ауайой цуанæтты тæссаг фæндагтæ, уый тыххæй тексты ссарынц Мыствæндаджы æрфыст æмæ йæ бакæнынц: «Мыствæндаг уыд тынг æвзæр, уæлдайдæр тæссаг уыд æхсæвыгон цæуынæн. Куы калмау къæдзтæгæнгæ цæуы къæдзæхты зыхъхъырты, куы цæхгæр къул-асинтыл схизы айнагыл, куы та гæккуырийау быры фидар айнаджы æнцъылдтыл, куы хæлуарæджы тынау æрзилы тыхсæгау

тæккæ къæдзæхы рындзмæ, сæрсæфæны сæрмæ, куы та бынтондæр фесæфы хæлд къæдзæхы æмæ стыр змæст цæнддурты 'хсæн. Ранай-рæтты афтæ уынгæг у, æмæ дзы къах æрæвæрæн нæй, лæсын дзы хъæуы цыппæртыл. Алы къæдзæхæй дæр тас у цуанонæн асхъиуынаы ахæм æнæбын ранмæ, йе стджытæ йын халон дæр кæм не ссардзæн».

8. Уацмысы кæцы бынæтты цæуы ныхас, Тедо ныфсхаст æмæ фæлтæрд цуанон кæй уыд, уый тыххæй?

Ацы фарстæн скъоладзаутæ дзуапп ссарынц мæнæ ацы ныхасты: «Тедо цыди цуанонтæн сæ разæй. Йæ къæхтæ фæлладысты, фæлæ уæддæр цæрдæг хылд размæ...

— Æриут бæндæн! — хъæрæй загъта Тедо.

Радтой йæм æй, æмæ дзы йæ астæу æрбаста.

— Хорз хæцут!

— Хæцæм, — загътой йе 'мбæлттæ.

Тедо гæдыйы хылд кодта айнæг къæдзæхтыл, хæцгæ æмæ æнцойгæнгæ алы хуынкъ æмæ алы къуыппыл.

— Рауадзут-ма! — æрбадзырдта цуанон сæрсæфæны фалейæ.

— Æгъа! — адзырдтой йе 'мбæлттæ æмæ ауагътой бæндæн адлийы æрдæджы бæрц, æндæр нæ.

— Поджыдæр! — загъта Тедо.

— Æгъа!

— Æгъгæд! — хъæлдзæгæй æрбахъæр кодта Тедо фаллаг фарсæй. — Тас нæу! Цырдар ут!»

Тедо ныфсхаст æмæ фæлтæрд цуанон кæй уыдис, уый уæлдай ирддæрæй зыны, дыууæ дзæбидыры айнæг къæдзæхы фæхсыл сыкбайæ хæцгæ куы суыдта, уæд йæ сæры цы хинайдзæг хъуыды фæзынд, уый.

9. Къоста йæ радзырд схуыдта «Дзæбидырдуан». Сымах та йын цавæр ном æрхъуыды кæниккат?

Ацы фарстæн дзуапп дæтгæйæ, радзырдæн скъоладзаутæ арæх æрхъуыды кæнынц æндæр нæмттæ дæр. Фылдæр хатт æй схонынц «Цуанæттæ». Ацы хъуыдымæ ис сразы уæвæн. Фæлæ йыл уæддæр йæ мидисмæ гæстæ хуыздæр фидауы, Къоста йын йæхæдæг цы ном радта, уый.

Скъоладзауты сфæлдыстадон хъуыды æмæ цымыдис рæзын кæныны тыххæй беседæйы рæстæг ахуыргæнæг пайда кæны алыхуызон цæстуынгæ æрмæгæй. Равдисы Тутъанты Махарбеджы ныв «Зæй». Ацы нывы руаджы скъоладзауты цæстытыл хуыздæр ахъаздзæн æрдзон фыдбылызы егъау тых, хохæгтæн цы æвир-

хъау зиантæ хастой митзæйтæ æмæ дурзæйтæ, уый. Спайда кæнæн ис Къостайæн йæхи нывтæй дæр («Æрдзон хид», «Зикъарайы æфцаг» æмæ æнд.). Ууыл ахицæн ваййы радзырд «Дзæбидырдуан»-æн лæвæрд фыццаг сахат.

Хæдзармæ куыст: радзырд лæмбынæг бакæсын. Уацмысы текст хицæн хайттыл адих кæнын, уыдонæй алкæмæн дæр сæргонд æрхъуыды кæнын.

Дыккаг урок райдайы, скъоладзаутæ хæдзармæ лæвæрд хæс куыд сæххæст кодтой, уый раиртасынæй. Скъоладзаутæ уацмыс цы хицæн хайттыл адих кодтой, уыдонæн цыбырæй радзырынц сæ мидис.

Радзырдыл кустæйæ скъоладзауты æргом здахын хъæуы хицæн æрфыстытæм, цæмæй сын банкъарой сæ аивадон тых. Ахæм æрфыстытæй хъæздгъ у радзырд. Зæгъæм, Зебаты хъæуы æддаг бакаст, Тедойы бинонты уавæр, æрдзы нывтæ æмæ æндæртæ.

Ацы бынæттæ скъоладзаутæ сæхæдæг ссарынц уацмысы æмæ сæ бакæсынц.

Урочы ахсджиæг куыстыл банымайæн ис уацмысы хъайтарты фæлгонцтыл бакусын, характеристика сын раттын. Уæлдай æргом аздахын фæхъæуы Тедойы фæлгонцмæ. Ахуыргæнæджы æххуысæй скъоладзаутæ æрцæуынц бæлвырд хатдзæгмæ. Фæзæгъынц, Тедо уацмысы æвдыст кæй цæуы фæлтæрд, цыргъзонд, хæрзарæхст, æхсарджын цуанонæй. Уый у зынтæн быхсон, фидар удыхъæды хицау. Æхсæвыгон хæххон тæссаг сæрсæфæнты сарты цæуы арæхстгай, уæндон æмæ ныфсхастæй. Æууæнды йæ хъаруйыл. Йæ фæдыл тæссаг фæндæгтыл кæны йе 'мбæлтты дæр. Зын сахат сын авæры ныфсытæ, æххуыс сын кæны, ауды сæ алкæуыл дæр хи æфсымæрау, разæнгард сæ кæны, сæ размæ цы хæс и, уый æххæст кæнынмæ.

Ацы хъуыдытæ скъоладзаутæ бафидар кæнынц радзырды текстæй. Ахæм хуызы дзырд фæцæуы иннæ персонажтыл дæр. Уый руаджы æнцондæрæй бамбарынц уацмысы сæйраг хъуыды: Хæххон фæллойдæнæг адæм, хъæздгуыты цагъары бын уæвгæйæ, цы уæззау уавæрты цардысты, уый.

Уæлдæр куыд загътам, афтæмæй «Дзæбидырдуан» Къоста ныффыста уырыссаг æвзагыл. Уымæ гæстæ ацы урочы ахуыргæнинæгтæн раттæн ис аивадон уацмысы тæлмацы тыххæй зонн-дзинадтæ. Ахæм куыст æнцон аразæн нæу, ахуыргæнæгæй дæр æмæ скъоладзаутæй дæр домæ сфæлдыстадон хъæппæрис.

Хрестоматимæ радзырд хаст æрцыд Тотиты Андреийы тæлмацæй.

Тæлмацы ис бирæ аиппытæ. Хатгай Къостайы дзырдты нысаниуæгæй тæлмацгæнæг раст не спайда кæны, æмæ авторы хъуыды хæлд æрцæуы, ныссуйтæ ваййы. Ис аиппытæ хъуыдыйæдты арæзты дæр. Ахуыргæнæджы сæйраг хæс у тексты къуыхцытыл æрдыуы, стæй аивадон уацмыс тæлмац кæныны сусæгдзинадтæ раиртасын, аив дзырдæй арæхстджынай пайда кæнын.

Ахуыргæнæг дзуры скъоладзаутæн: цæмæй иу æвзагыл фыст уацмыс æндæр æвзагмæ раивой, уый тыххæй хъæуы сфæлдыстадон курдиат, бирæ цыдæртæ зонын æмæ аив дзырды ад æмæ нысаниуæг хорз æмбарын.

Цæмæй ахæм бæрнон куыст нывыл ацæуа, уый тыххæй спайда кæнæн ис Тлаттаты Аннæйы мæнæ ацы методикон амындзинадтæй. «Ахуыргæнæг оригиналæй (уырыссаг текстæй) хæрз цыбыр скъуыддзæгтæн, тæлмацы сæ хъуыды хæлд кæмæн у, ахæм бынæттæн кæны карточкæтæ, алы партæйыл дæр иу карточкæ куыд уа, афтæ, кæнæ эпидиакопæй экранмæ радзырдæй дæтты иу-дыууæ абзацы. Ахуыргæнинагтæ тæлмац æмæ оригинал кæрæдзийыл барынц, раст сæм цы бынæттæ нæ кæсы, уыдонæн дæттынц сæхи варианттæ».

Тæлмацгонд текстыл бакусына æссарæн ис æндæр методикон фæрæзтæ дæр. Зæгъæм, ахуыргæнæг фæйнагыл иуырдыгæй ныффыссы уацмысы оригиналæй цыбыр скъуыддзæгтæ, йæ ныхмæ та сæ тæлмац варианттæ.

Аул Зебат состоял всего только из тринадцати дворов. Сакли его, словно гнезда ласточки, лепились в складках утеса, вздымавшегося до облаков из глубокой теснины. Бушующий поток на скалистом дне ущелья казался из аула серебряной нитью. Ни кусточка, ни деревца кругом! Везде скалы, одни скалы, поросшие мохом, и голый безжизненный камень.

Зебаты хъæуы цардис æгасæй æртындæс хæдзары. Арф уынгæг комы сæрмæ, бæрзонд мигъты æмвæз, йæ хæдзæрттæ уæлиауæй зындысты зæрватыччы ахстæттау хохы айнагыл. Бynaй комы дон хъæргæнгæ уади йæ айнаг къæйбыныл, калмау, къæдзтæгæнгæ дыууæрдæм, æмæ дардмæ æрттывта хæрдгæ æндахау. Иу бæлас, иу къутæр никуы уыдис. Æрмæст дардыл бæстæ бацахстой ихсыд къæдзæхтæ æмæ дуртæ.

Скъоладзаутæ фыццаг лæмбынæг бакæсынц оригинал, уый фæстæ та йæ тæлмац вариант. Радзырды текст ратæлмац кæнын тæлмацгæнæджы къухы цас бафтыд, ууыл дзургæйæ скъоладзаутæ агурынц æппæты рæстдзæфдæр дзырдтæ, афтæмæй ахуыргæнæджы æххуысæй æрцæуынц раст æмæ бæлвырд хатдзæгтæм.

Уый фæстæ ахуыргæнæг фæуæрæхдæр кæны скъоладзауты зониндзинадтæ, радзырд «Дзæбидырдуан» цы темæйыл фыст у æмæ дзы автор цы арф хъуыды бавæрдта, уый тыххæй. Иу бинонты цардæй куыд аив, куыд нывæфтыдæй равдыста фыссæг мæгуыр хæххон адæмы уæззау трагеди!

Ацы урочы ахуыргæнæг ратты скъоладзаутæн бæлвырд зонантæ литературæйы теорийæ, радзырд цы у, уый тыххæй. Фæзæгты, радзырд кæй у прозæйæ фыст цыбыр уацмыс, æвдыст дзы кæй æрцæуы адæймаджы цардæй исты цау. Зæгъæм, Хетæгкаты Къоста йæ радзырд «Дзæбидырдуан»-ы æвдисы Тедойы цардæй иу цыбыр рæстæг: цуаны ацыд æмæ æвирхъауæй куыд фæмард, уый.

Ахуыргæнæг йæ хъуыдытæ бафидар кæны бæлвырд æнцæгтæй. Уый тыххæй пайда кæны, уымæй размæ цы радзырдтæ бакастысты ирон æмæ уырыссаг литературæйы урокты, уыдонæй.

Ууыл ахицæн вæййынц уацмысыл куысты сæйраг хуызтæ, æмæ ахуыргæнæг ратты хæдзармæ куыст: радзырды текстæй скъоладзаутæн сæ зæрдæмæ тынгдæр цы бынæттæ фæцыди, уыдон аив кæсынмæ бацæттæ кæнын; ныв кæнынмæ хорз чи арæхсы, уыдонæн бафæдзæхсын радзырдмæ иллюстрацитæ саразын; сочинени ныффыссын мæнæ ахæм темæйыл: «Хæххон æвадат царды нывтæ Къостайы радзырд «Дзæбидырдуаны».

САБИТЫ ХÆЛАР

Цæрукъаты Валодяйы уацмысты сæйраг архайджытæ сты абоны сывæллæттæ сæ хъуыдытимæ, алыхуызон хъæзтытимæ, бæллицтимæ... Фыссæг чиныгкæсджыты æргом здахы рæзгæ фæлтæры миддунемæ, сæ сагъæстæм, æнкъарæнтæм. Валодя у зæрдæхæлар æмæ цæстуарзон зондамонæг, кæстæрты ахуыр кæны æгъдауыл, хъæбатырдзинадыл, хæлардзинадыл, амоны сын раст фæндаг.

Йæ иу æмдзæвгæйы дзырд цæуы, дыууæ цæукъайы нарæг хидыл куыд фембæлдысты æмæ кæрæдзийæн фæндаг куыд нæ лæвардтой, ууыл. Ацы æмдзæвгæ ахуыр кæны сывæллæтты кæрæдзийæн барыныл, хатыр кæныныл. Уыдон хъуамæ цæукъаты хуызæн ма уой, хъуамæ кæрæдзи æмбарой, кæрæдзиуыл æнувыд уой.

Валодя арæх равдисы зæрдæргъæвд сывæллæтты. Уыдон тырнынц фылдæр зонындзинæдтæ райсынмæ, ахуыр кæнынмæ. Мæнæ иу ахæм чызг (æмдзæвгæ «Саби — ахуыргæнæг»):

*Уый кæсын йæхæдæг
Байдыдта æрæджы,
Афтæмæй нанайы
Бакодта уынгæджы:
«Базонын цыдæртæ
Скъолайы æрвылбон,
Ранымайон хъуамæ
Æз дæуæн дæр уыдон».
Дзуры ус: «Ныууадз мæ,
Ахсон аг, нæ хъуылæг...»*

Нанайы не 'вдæлы, бирæ куыст ын ис хæдзары æмæ куры чызгæй, цæмæй йæ ма хъыгдара, фæлæ уый не 'нцайы: акæн, дам, куыстытæ æмæ дамгъæтæ сахуыр кæнæм. Афтæмæй къуырийы фæстæ нана базыдта дамгъæтæ иууылдæр, æмæ ныр йæ

чысыл хуримæ кæсынц чиныг, цыма æмкъласонтæ сты, уыйау.

Йæ иннæ æмдзæвгæйы поэт æвдисы гыццыл лæппу Дзæмæты. Уый райсом раджы фыццаг хатт цæуы скъоламæ. Йæ алыварс иууылдæр кæнынц фынай: цъиутæ, сæгътæ, гыццыл род, лæппу та æнхæлмæ кæсы — кæд æрцæудзæн райсом, кæд сæмбырд кæндзæн йæ чингуытæ æмæ скъоламæ кæд ацæудзæн (æмдзæвгæ «Скъоламæ»).

Фæллоууарзаг, æгъдауджын сывæллæтты куыд уарзы фыссæг, афтæ магуса æмæ фыдуаг сабиты та фаугæ кæны. Зæгъæм, æмдзæвгæ «Æнæхсад лæппу»-йы поэт худæнбылæй фауы зивæггæнаг сывæллоны. Ахæм æмдзæвгæты рахатæн ис фольклорон уацмысты традицитæ:

*Мæ бабиты
Найынмæ кæнын,
Уыдзысты мын
Дуду-сыгъдæг.
Дæуæн та ис
Дæ фындзы бын
Гаппар!
Бапп-бапп.*

Валодяйы уацмысты ма ссарæн ис ноджы бирæ алыхуызон фæлгонцтæ. Уыдонæй иу — давæгой рувас:

*Рувас хъæдæй рацыди
Сусæгæй;
Хъæуырдаæм фæраст кодта
Сусæгæй;
Кæркдонмæ дын бахъуызыд
Сусæгæй;
Карк агурын байдыдта
Сусæгæй;
Уасæджы хурх ацахста
Сусæгæй;
Тонинтæ йæ байдыдта
Сусæгæй;
Уалынмæ дын хæдзарæй
Сусæгæй
Рацыд лæг æд хъырмаг
Сусæгæй...*

.....
.....

Æмæ дауæгой рувас æфхæрд æрцыд. Ацы æмдзæвгæйы кæрон цы хатдзæг ис, уый сывæллæттæн у зондамонæн: ома давын хорз нæу, уый рувасыл дæр нæ фидауы æмæ адæймагæн дæр нæ тайы.

Цæрукъаты Валодяйы уацмыстæ сты æнцон æмбарæн, сæ хуымæтæгдзинадæй зæрдæ æлхæнынц. Æвæццæгæн, уый уымæн у, æмæ поэт дунемæ кæсы, сабиты цæстæй, хорз сын æмбары сæ митæ, се 'взаг, се 'нкъарæнтæ.

Фыссæг стыр кад кæны, йæ Райгуырæн бæстæ чи уарзы æмæ йæ удуæлдайæ чи хъахъхъæны, уыдонæн.

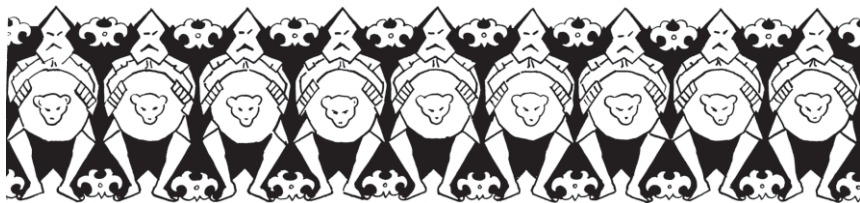
Поэты хъуыдымæ гæстæ, «сабитæ куы 'вариккой æгъдауттæ сæхæдæг», уæд æппæт зæххыл фæуæлахиз уайд хæлардзинад, алы хæдзары дæр уайд цин, фарн æмæ амонд:

*Бавдæликой зарынмæ,
Цинтæ 'мæ хъæбыстæм,
Дидинджытæ садзынмæ
Батуликой дыстæ.*

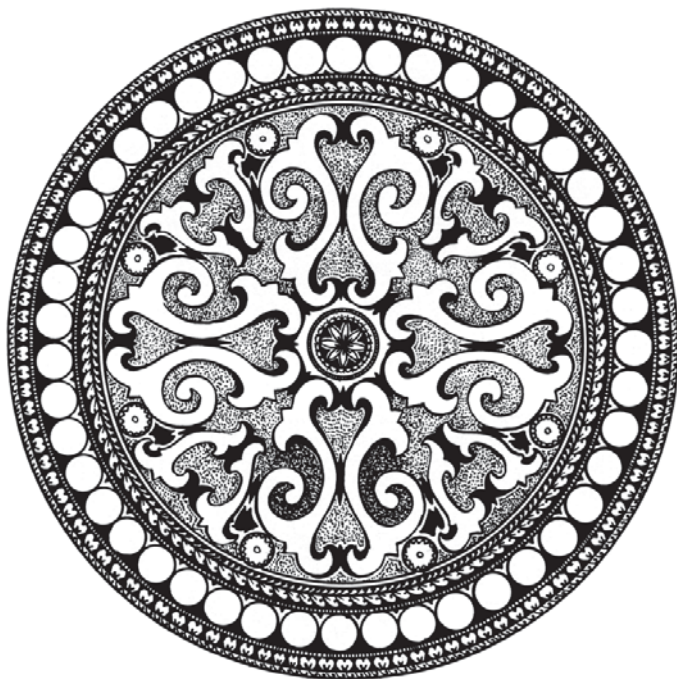
*Бар нæ раттид марынæн
Иунæг дæр йæ фыдæн:
Баззаиккой алы ран
Къонатæ æвыдæй...*

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

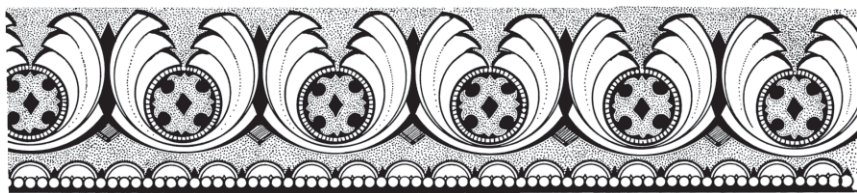

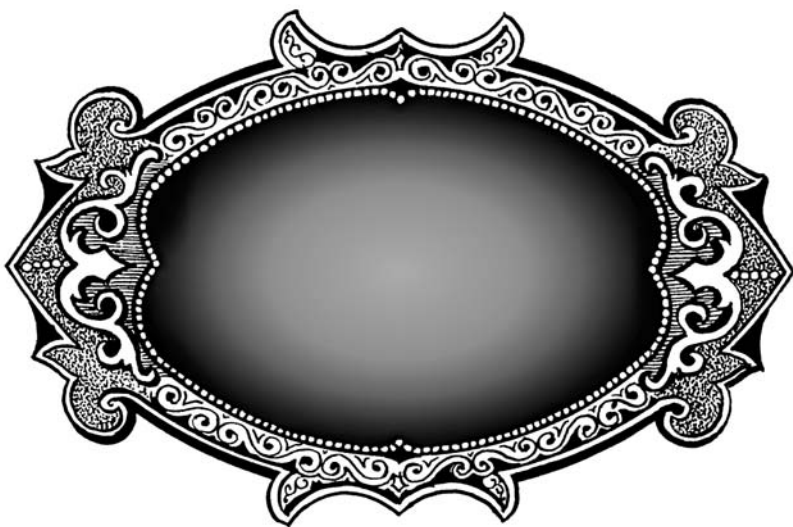

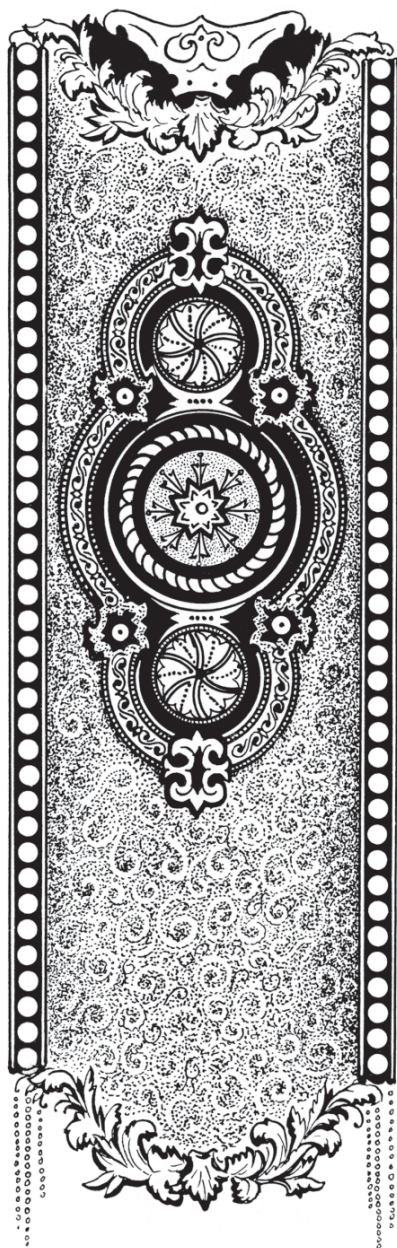
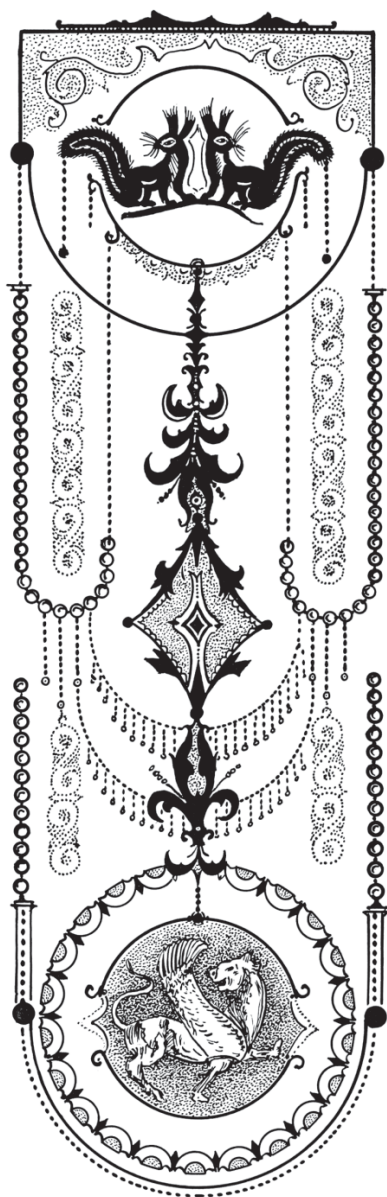

АРВИСТОН

СÆДÆАЗДЗЫД СЕНАТОР

Стром Тармонды фарон сæххæст æнæхъæн æнус. Фæлæ уый уадиссаг нæу, диссаг уый у, æмæ Стром 48 азы дæргы сенатор кæй у!

Америкайы президент ын йæ номыл стыр хуынд сарæзта, Пентагоны хæдтæхджытæй иу нырæй фæстæмæ хæсдзæн Тармонды ном.

Сенаты йæ раныхасы загъта йе 'мкусджытæн:

— Æз уе 'ппæты дæр бирæ уарзын. — Иуцасдæр афæстиат, стæй уæд йæ ныхæстæм бафтыдта. — Уæлдай тынгдæр та уын уæ устыты уарзын!

Нывы йæ уынут, йæхи та кæйдæр усы асайынмæ куыд рæвдзытæ кæны, афтæмæй.

ЦÆХХЫ БÆЛЛÆХ

Паддзах Алексей Михайлы фырт 1648 азы 12 июны куæндонæй куыд здæхт, афтæ йыл адæм æмбырдтæ кæнын райдыдтой. Æмæ дзы бадомдтой, цæмæй сын йæ уынаффæгæнджыты радта — сæ маст уыдонæй сисой, цæхх бынтон кæй сзынаргъ, уыцы маст.

Афтæ райдыдта «цæххы бунт» — мастджын адæмы амæддаг баисты дыууæ лæджы паддзахи уынаффæгæнджытæй — Леонтий Плещеев æмæ Петр Траханов. Фыццаджы лæдзджытæй мæлæтдзаг над скодтой, дыккагæн та йæ сæр атæхын кодтой.

Паддзæхтæ дæр паддзæхтау нал сты, адæм дæр адæмау, æндæра хосты, электрон тыхы, бензины, поездты цæуыны, хæдтæхджыты тæхыны æмæ æндæр хъуыддæгты æмæ товарты æргътæ афтæ нæ тындзиккой уæлдæрæй-уæлдæрмæ.

ГОГЫЗ — КÆСАГАХС

Цæутæдон Семенычы былгæрон ис хъæу Васильевкæ. Ам фæзынд аناхуыр гогыз: куыддæр лæгтæй искæй ауыны æд æнгуыртæ, афтæ йемæ фæраст ваййы кæсаг ахсынмæ.

Мæнæ бахæццæ сты доныбылмæ, кæсагахсæг бавнæлдта йе 'нгуыртæ цæттæ кæнынмæ, фæлæ гогыз йæхи сцæгъды, загъд-замана сисы. Кæсагахсджытæ йæ зонынц: ам иу тъепайы къæдзил дæр не 'рцахсдзæн, де 'нгуыртæ æндæр ран баппар!

Хъуыддаг æцæг дæр афтæ рауайы. Гогыз йæ зонындзинадты хыгъдмæ æгас кæсаг фæагуры мыздæн, зæгъгæ, чи хъуыды кæны, уый рæдийы: гогызæн ногæхст кæсаг куы аппарынц, уæд æм фæрсмæ дæр нæ фæкæсы. Уый хыгъд цины хъæр фæкæны, куыд-дæр кæсаг донæй фæуæлбыл ваййы, афтæ.

ФУРДЫ АРФ

Фурд æппатæй арфдæр у Марианы ныххауæны — 11 километрай чысыл фылдæр. Уæззау дур дзы куы ныппарай, уæд уый уыцы малæн йæ бын ссардзæн æрмæст сахаты фæстæ.

ÆППÆТÆЙ

... уымæлдæр ран зæххыл у Индийы океаны сакъадах Ренюньоны, Сайлас, зæгъгæ, уыцы ран — уым иуахæмы суткæмæ уарыны дон сси 2 метры æрфæн!

... фылдæр мит рауары, Америкæйы штат Вашингтоны цы вулкан ис, Рейнир, зæгъгæ, уый къуылдымтыл: 14,6 метры онг!

... стырдæр митын гæлæбу æрхауди Саксонийы 1892 азы 4 декабры. Йæ диаметр уыди 12 сантиметры!

ХÆДТÆХÆГ ЛАСЫ ИХТÆ

Æхца дæм куы уа, уæд æрмæст дæ зæронд мæрдтæн нæ уадз-дына дугъ, фæлæ зæххы иу кæронæй иннæмæ хæдтæхæджы ласдына æнусон ихтæ. Зæгъæм, Гренландийæ Америкæмæ.

Уыцы фыдæлтыккон их къахынц сæрмагонд шахтæты, — цæудзæн ыл милуангай азтæ. Уымæ гæстæ у бынтон сыгъдæг, æппындæр хъæстæ нæу химион буаргъæдтæй, стыр ахъаз кæны адæймаджы æнæниздинадæн. Ай-гъай, зынаргъ у, фæлæ Нью-Йорчы дæр чысыл нæй мулкджын адæм.

ÆНАХУЫР БÆЛАС

Африкайы хуссарварс ис æдзæрæг бæстæ — Намиб. Ам уæлдаф кæд тынг уымæл у, уæддæр дзы уарынтæ афæдзы дæргы дыууæ-æртæ хаттæй фылдæр не 'рцауы. Уый хыгъд дзы æрвылбон дæр бæзджын мигъ ныббады.

Æнахуыр бæлас дæр ам зайы. Æнахуыр та уымæй у, æмæ, æдзæрæг сыгъд быдырты цы бæлæстæ зайы, уыдоны сыфтæр ваййы нарæг, чысыл фæзуатимæ, цæмæй дзы уæлдафмæ кæддæр уымæлад ивыла, уый тыххæй. Вельвичия мирабилисен та (афтæ хонынц уыцы бæласы) йæ сыфтæр уæрхмæ у дыууæ метры бæрц, дæргъмæ та — æхсæз метры!

Фæлæ æрдзы мидæг дзæгъæлы ницы ваййы: уыцы стыр сыфтæй бæлас бацъиры мигъы уымæлад, мигъ куы сысты, уæд та сыфтæр йæ улафæнтæ-цъирантæ æнгом сæхгæны.

ЦЫРД ЧЫЗГАЙÆН — КÆФ!

Цына 'рхъуыды кæндзæн фыдвæнд адæймаг, цына! Астраханы раз Волгæ æмæ Ахтубæйы бирæ къабæзты кæфтæ сæ еугæф калымæ куы фæцæуынц балгай, уæд фæвæййынц чызджыты амæддаг.

Хъуыддагæн йæ сусæг уый мидæг ис, æмæ нæлгæф сылгæфы йæ тæфæй базоны суанг километры дæрддзæфмæ. Сылгоймаг æмæ сылгæфы буары тæф та цæмæйдæрты тынг æмхуызон сты. Гъемæ, кæсагахсыны уаг халджытæ-браконьертæ чызджыты æхцайæ баххуырсынц, уыдон æрдæгбæгънæгæй цæугæдæтты тæнджытæм бацæуынц æмæ нæлгæфты былгæрæттæм сæ фæдыл фæсайынц. Нæлгæфты фæдыл та еугæфджын сылгæфтæ фæленк кæнынц æмæ иууылдæр уагхалджыты амæддаг фæвæййынц.

ÆРДЗЫ ХЪÆБУЛТÆ

Курилы сакъадæхты, Хуссар Сахалины æмæ Японы рагондæр царджытæ сты адæмыхатт айни. Уыдоны царды уавæртæ ницæмæй хицæн кæнынц сæ фыдæлты царды уавæртæй — сæ буцдæр хæринаг сты моллюсктæ, сæ табуыг царæгой та ныр дæр у арс. Æмæ йыл афтæ æнувыд сты, æмæ, зæгъæм, арсæн йæ хъæбул исты аххосæй сидзæрæй куы баззайы, уæд ын æй айниаг сылгоймаг йæ дзидзийæ фæхæссы.

Иу æндæр хъуыддагæй ма дисы æфтауынц ацы адæм: зæххæнкъуыст кæй уыдзæн, уый рагагъоммæ базонынц æмæ сæхиуыл фыдбылыз не 'руадзынц.

ТÆРИГЪÆДГÆНГÆЙÆ СМОЙ КОДТА

Ирайнаг 22-аздыд лæппуйæн сæ хъæуккаг чызджытæй, ма-радз зæгъай, æмæ кæд исчи куымдта — фыдуынц уыди. Ныр уый та рæхджы æфсадмæ кодтой.

Хабар та афтæ у, æмæ Ираны æфсады æнæус лæппутæ службæ кæнынц дыууæ азы, бинонджынтæ та — иунæг аз. Гъемæ уыцы лæппуйæн фæтæригъæд кодта иу фæлмæнзæрдæ чызг, бакуымдта йын. Лæппу фырцинæй кафынтæ систа, кæд йæ усаг йæхицæй 55 азы хистæр уыд, уæддæр!

УДАИСТÆЙ ФОНДЗ ФЫРТЫ

Индонезиаг сылгоймаг Чандра Моусары йæ къух йæхимæ сисынмæ бирæ нал хъуыди. Цæвиттон, æртæ хатты смой кодта, фæлæ та-иу æй йæ ног лæг ратардта: æрмæстдæр ын айдагъ чызджытæ гуырди.

Уалынджы цыппæрæм хатт фæцыди моймæ. Йæ лæг æм барт-хъиран кодта, мæнæн дæр та чызг куы ныййарай, уæд дæ фед-дæдуар кæндзынæн, зæгъгæ.

Чандра афтæ старст, æмæ ма фырадæргæй цы акодтаид, уый нал зыдта, йæхи амарыны хос йеддæмæ йын ницуал баззад.

Фæлæ фараст мæйы фæстæ рацæй-рабон, æмæ дын ын фондз фаззон лæппуы куы райгуырид!

НÆМЫС МА — НАЛ!

Гонконг коммунистон Китайимæ куы баиу, ууыл ныр цыппар азы сæххæст. Æмæ дзы сæдæгай лæгтыл та мæгуыры бон акодта — сæ устытæ сæ саунад скæнынц!

Уый та уымæн, æмæ лæгтæ фыццагау сæ бинонты дарынхъом нал сты, æгуыстæй базадысты.

ÆГЪАТЫР МÆРГЪТÆ

Урс къадзтæ ахæм карз тæрхонгæнджытæ разындзысты, уый æнхъæл та чи уыд!

Иу ныхасæй, фæззæг куы ралæууы, уæд балгай æрæмбырд

вэйиынц æмæ, се 'мбæлттæй дардмæ тæхынхъом чи нал вэййы, фæндагæмбалæн сæ чи нал фæбæззы, уыдоныл æмхуызонæй сæхи андзарынц æмæ сæ сæ бырынчътæй ныххойынц мæлæтдзаг хостæй.

ÆВДАДЗЫ ХОС — ХУЫЦАУÆН ТАБУ КÆНЫН

Сан-Францискойаг психиатр Элизабет Тарг СПИДæй рынчынтæй рахицæн кодта 20 адæймаджы. Æппæтмæ дæр сæ æмхуызон цæстдард уыди дохтыртырдыгæй, фæлæ дзы дæс рынчыны тыххæй иу къорд лæджы Хуыцауæн табу кодтой рынчындонæй 1500 километры дарддæр.

Экспертизæйы æмгъуыдмæ рынчынтæй цыппар амарди, фæлæ, æнæзонгæ адæм кæй тыххæй куывтой Хуыцаумæ, уыдонæй иу дæр нæ фæхъуыд.

Тарг нæ сайгæ кæны, зæгъгæ, дзырдтой ахуыргæндтæ. Уæд уый ногæй 40 рынчыны равзæрста. Уыдонæн æргомай загъта, сæ кæцыдæр хайы тыххæй уырнæг адæм Хуыцауæн кæй табу кæндзысты, уый. Фæлæ, дам, уе 'ппæт дæр уæхи тыххæй кувут, стæй уæ хион-хæстæджытæ дæр лæгъстæ кæнæнт Сфæлдисæгæн, цæмæй уæ дзæбæх уадза.

Уый фæстæ рынчынтæй, æмхуызон чи сад уыцы иу низæй, ахæм къæйттæ равзæрстой. Компьютер хæлттæ сæппæрста, уыцы къæйттæй кувæг адæм комкоммæ кæйты тыххæй табу кæндзысты Хуыцауæн, уый фæдыл. Афтамæй дæс къуырийы дæргъы бон фæйнæ сахаты куывтой рынчындонæй дард ран. Кувæг адæмы æрвылкъуыри ивтой æндæртæ. Кæй тыххæй лæгъстæ кодтой Хуыцауæн, уыдоны къамтæ дæр сæм уыдысты.

Фæлварæны кæрон хъуыддæгтæм куы 'ркастысты, уæд ахуыргæндтæн сæ дисæн кæрон нал уыд: Хуыцауæн кæй номыл куывтой, уыдон ахæм цардхуыз уыдысты, раст цыма, низ цию, уый хъустæ дæр никуы фæкодтой. Иннæтæ та, тыхст рынчын цы вэййы, уымæй баззадысты.

Уæд ахуыргæндтæ басастысты: дунейыл, мах кæй нæма зонæм æмæ æмбарæм, ахæм тых ис.

ЗАКЪОНÆН УÆЛДАЙ НÆУ

Æцæг демократи фидарæй цы бæстæйы ис, уым закон дæр хъулон митæ никæмæн кæны. Уартæ Америкы президент Бушæн йæ чызг Ноэль æгъдау фехæлдта: дохтыртæ йæ дзæбæх куы кодтой, уæд ын кæцыдæр хостæ фæдзæхстыл банымадтой. Уый бавдæлд,

æмæ уыдонæй банызта. Базыдтой йын йæ хивæнд ми æмæ йæ ахæстоны фæмидæг кодтой — æнæхъæн 3 боны дзы æрдаудта!

АХУЫРГÆНÆГ ХУЫЗДÆР У!

Æрæджы куыд сбæрæг, афтæмæй ныййарджытæ тынг рæдийынц, сæ сывæллæттæ цы скъолаты ахуыр кæнынц, уым компьютертæ кæй нæй, уый сын хъыг куы ваййы, уæд. Афтæмæй уый та кæуылты хуыздæр у.

Англисы дуне æхца скардз кодтой, цæмæй æппæт скъолаты дæр уа компьютертæ. Стæй та æнæнхъæн 700 милуан фунты бахъуыд уыдон Интернетмæ баиу кæнынæн. Уый фæстæ куы бацымыдис сты, стæ-ма, нæ сабиты зоньндзинæдтæ цас фæуæлдæр сты, уый базонæм, зæгъгæ, уæд цавдуртау фесты: компьютертæн сæ кой дæр кæм нæй, уыцы скъолаты ахуырдаутæ сыл алы хуызы дæр фæуæлахиз сты! Гъемæ уæдæ ахæм хатдзæгмæ æрцыдысты, зæгъгæ, зынаргъ техника æлханыны бæсты фæлтау скъоламæ иу ног ахуыргæнæг æрбахон — адæймагæн баивæн нæй!

УЫЙ ДЗЫ НАС У, НАС!

Англисы æрвылаз ерыс расидынц, стырдæр нас чи 'рзайын кæна йæ цæхæрадоны, зæгъгæ. 1984 азы иу кæйдæр нас æрласта 200 килæйы. Уый, Англисы, фæлæ америкаг фермеры насы уæз та схæццæ 302 килæмæ! Ахæм къори йæм æрзад 1986 азы.

ФЫНДЗДЖЫН ПЪÆМИДОРТÆ

Ис, халсарты рæзтæн ахъаз чи у, ахæм химион æмæ биологион хъæцæнтæ. Фæлæ дын пайдамæ тырнæг адæймаг истæмæй бæрц зоньмæ халсартæ тагъддæр айрæзой, стæй иннæты уонтæй стырдæр æмæ рæсугъддæр уой, зæгъгæ, сыл æнауæрдонæй ныккалы хостæ.

Уыйадыл халсартæ сойджын нæ, фæлæ маргджын рауайынц. Зæгъæм, томаттæ маргджын кæй сты, ууыл комдзог цæуынц сæ фындзтæ.

ЙÆ СУДЗГÆ УАРЗОН — ЙÆ ХО

Михаил Лермонтовы архивы ис æртæ фыстæджы Софья Бахметевамæ, ноджы æд æмдзæвгæтæ — уымæн кæй ныфффыста, ахæмтæ.

Рæсугъд æмæ хъæлдзæг чызг уыди Софья, цардбæллон. По-

этæн дзы йæ уд баззад, йæхæдæг дæр фæцыд чызджы зæрдæмæ. Сæ уарзты арт цыренæй-цырендæр кодта, Лермонтов йæхимæ амонджындæрты амонджындæр каст. Уалынджы ахæм цыдæр хабар сæргом, æмæ...

Поэты уд базгæлæнтæ, йæ царды кæронмæ йе 'муд нал æрцыди, сæнад ын сты фыдæй, фыдымадæй, хион-хæстæгæй. Уыцы уавæры ныффыста йæ тыхджын, фæлæ пессимистон рæнхъытæ дæр — уый карæн лæппуйæн диссаг чи у, ахæм уацмыстæ. 1829 азы уагъд æмдзæвгæты æмбырдгонд æнæхъæнæй дæр у Софьяйы номыл.

Сусæг та сæ кодтой, Михаил æмæ Софья фыдæй хо æмæ æфсымæр кæй уыдысты, уый — Юрий кæйдæр фенамонд кодта...

ЛÆГ ÆМÆ УС ЗОНДÆЙ УÆРСТ

1910 азы октябры мæйы иу уазал æхсæв Лев Толстой йæ хæдзарæй куы фæлыгъд, уæд ыл цыд 82 азы. Иуæндæс боны фæстæ амард æфсæнвæндаджы иу чысыл станцæйы. Йæ мæлæты размæ фæдзæхста, цæмæй йæм йæ усы ма 'рбауадзой. Уæдæ ус дæр адзалы рынчынай басаст йæ сывæллæттæн: «Уæ фыды мæлæты æз уыдтæн аххосджын».

Фæлæ йæ уыдон уымæй размæ дæр зыдтой...

Ног ус æмæ лæгæй тынг амонджын уыдысты Толстойтæ, раст-иу сæ уæрджытыл лæугæйæ куывтой Хуыцаумæ, цæмæй сын сæ амонд ма байса, уый тыххæй. Стæй диссаджы хабæрттæ цауын райдыдта сæ царды.

Толстой бонæй-бонмæ ивта æмæ куыдфæстæмæ бынтон æндæр адæймагæй агæпп ласта: цы чингуытæ ныффыста, уыдонæй æфсæрмы кæнын райдыдта, худинаг æм кастысты. Цы зæххытæ йæм уыд, уыдон мæгуыртыл байуæрста æмæ хуымæтæг лæджы фыдæбойнаг цардæй цæрын райдыдта — быдыры куыста, суг саста, хос карста, ссывта æмæ йæ æфснайдта, уæттæ цъылынай марзта, хъæдын уидыг æмæ къусæй хордта, стæй архайдта йе знæгты уарзыныл.

Йæ сывæллæтты мад та тырныдта хъал цардмæ, кад æмæ буц митæм, æхца æмæ хъæздыгдзинæдтæм — цæвиттон, Левæн цыдæриддæр йæ удхæссæг уыди, цæмæйдæриддæр йе сæфт уыдта, уыдæттæм. Æмæ йемæ загъд-замана кодта ус, æлгыыста йæ, йæ уд ын ласта. Чысыл дæр-иу йæ ныхмæ исты куы сдзырдта, уæд-иу зæххыл ратул-батул систа, хъæр-хъыллист-иу кодта, опиумы флакон-иу йæ былалгъыл дардта æмæ-иу æртхырантæ райдыдта, мæхи амардзынæн, зæтгъæ. Афтамæй иумæ фæцардысты 48 азы.

Æппынфæстагмæ лæгæн йæ уд баихсыд æмæ... Æмæ дзы æхсæвыгон фæлыгъд фæцу æмæ ма 'рцууйы фæндагыл.

КАРЧЫ ÆЙЧЫТÆ ПАЙДА СТЫ

Дæс æмæ ссæдз азы дæргъы дохтыртæ адæмы фæдзæхстой, карчы æйчытæ арæх ма хæрут, зæгъгæ. Фæлæ æрæджыйы фæлварæнтæ куыд раиртæстой, афтæмæй уыдон рæдыдысты: Америкæйы Колумбийы университеты ахуыргæндтæ фидарæй зæгъынц: адæймаджы æнæмæнг цы протеинтæ, витаминтæ æмæ минералон буаргæдтæ хъæуы, уыдон æрмæстдæр карчы æйчыты сты!

Поджы ма ахуыргæндтæ сбæлвырд кодтой: бон иу айк чи бахæры, уыдон стæмдæр хатт фæрынчын ваййынц гипертонийæ, зæрдæйы, ахсæны низтæй æмæ ма суанг ракæй дæр. Карчы æйчытæ хæрын ахъаз у цæстæй хуыздæр уынынæн, зæрдыл алцы хуыздæр дарынæн, стæй, дам, адæймаджы уæнгтæ уæд æрæгмæдæр зæронд кæнынц.

МАД ТА УÆДДÆР МАД У

Америкаг горæт Миномонийы пъæлицæмæ телефонæй фæфæдис кодтой:

— Циркæй пыл алыгъд!

Фондзæдзыд пыл Мæри цæуылдæр рамæсты йæ ног ахуыргæнæгмæ æмæ пыхс йæ сæрыл ахаста — уынгты-иу цыдæриддæр йæ размæ фæци, уыдон йæ дынджыр къæхты бын ссæста, киосктæ йæ сынæгæй фæлдæхта, йæ хатæлфындзæй бæлæстæ сæ бындзарæй тыдта. Иу дзырдæй, пъæлицæ дæр æй уромын нæ фæрæзтой.

Уалынджы йæм егъау платформайыл йæ мад Торийы æрбастой. Хулиганкæ Мæри йæ мады куы ауыдта, уæд æрсабыр, æрчырыстон.

ДЕНДЖЫЗЫ БÆЛÆТТÆ КУЫ СМÆСТЫ ВÆЙЙЫНЦ

Англисаг Уилфред Роби йæ хæдзары сæр ссыгъдæг кæнынмæ бавнæлдта — денджызы бæлæттæ йын æй сæ фаджысæй фесафынц. Уисой æмæ дзомс райста, сбырыди хæдзары сæрмæ, фæлæ йæ куыстмæ дæр нæма бавнæлдта, афтæ йыл денджызы бæлæттæ сæхи дæсгæйттæй рауагътой æмæ йæ сæ бырынчътæй хойын

райдыдтой. Йæхи сæ бæргæ хъахъхъæдта, фæлæ мæргътæ фылдæрæй-фылдæр кодтой, æмæ сыл йæ бон нæ цыд.

Магуыр лæг хæдзары сæрæй зæхмæ куы ратылд, уæддæр æй нæ ныуагътой, хостой æмæ йæ хостой. Дохтыртæ ма йæм æрбахæццæ сты, фæлæ йæ мардæй æрбаййæфтой.

ТРОЦКИЙ СТАЛИНЫ ТЫХХÆЙ

... Францаг æвзагыл Сталины биографи ныффыссæг Суваринан гуырдыиаг эмигранттæ зæрдиагæй дзырдтой, зæгъгæ, дам, Иосиф Джугашвилиы мад гуырдыиаг нæ, фæлæ ирон уыдис, уыйадыл йæ дадзинты цæвы монгойлаг хъæстæ туг. Цавæрдæр Иремашвили та иннæрдæм дзуры фидарæй, зæгъгæ, йæ мад сыгъдæг гуырдыиаг уыд, уый йæ фыд уыд ирон — «æнæхсæст, æнæджелбетт адæймаг, æппæт ирæттау...»

... Йæ зондахæстмæ гæсгæ уый уыд марксист, йе 'нкъарынад æмæ йæ уды домæнтæм гæсгæ та — Диди-Лилойæ рацæугæ лæг Бесойы фырт.

... Каргановы ныхæстыл куы 'ууæндæм, уæд, хаст адæмы фыдæлтыккон æгъдау фехалгæйæ, уый балымæн пъæлицæйы пъырыстыф, ирон лæг Къибиры-фыртимæ. Йе 'мбæлттæ йын куы уайдзæфтæ кодтой, уæд сын Сталин дзуапп лæвæрдта, зæгъгæ, куы бахъæуа, уæд æй сæ лымæндзинад нæ бауромдзæн пъырыстыфы политикон знаджы хуызы амарынай.

... Ирæттæ зындгонд сты, æфхæрд кæй нæ барынц, уымæй. Сталин дæр ма йæ æрæййæфта сæ фыдæй фыртмæ цæуæг тугисыны æгъдау. Сталин уыцы æгъдау æрбахаста бæрзонд политикайы сферæмæ дæр.

УЫЙ ÆМÆ ДЫН БРЕЖНЕВ

Брежневы кабинеты телефон ныдздзæнгæрæг кодта, уый йæ систа:

— Дорогой Леонид Ильич хъусы!

* * *

Советон Цæдисы Телеграфон Агентдаы хъусынгæнинаг:

— Вчера Генеральный Секретарь ЦК КПСС Леонид Ильич Брежнев принял английского посла... за французского!

* * *

«Уæлахиз»-ы орденæй хорзæхгонд сты Генералиссимус Сталин, Советон Цæдисы Маршалтæ Жуков æмæ Василевский

фæйна дыууæ хатты, Конев, Рокоссовский, Мерецков, Говоров, Толбухин, Малиновский, Тимошенко æмæ Генералон штабы хицау æфсады инæлар Антонов, стæй Румыны къарол Михай, Югославийы маршал Тито, америкаг инæлар Эйзенхауэр, англисат фельдмаршал Монтгомери, Польшæйы маршал Роля-Жимерский æмæ ... булкъон Брежнев! (Инæлар дæр æмæ Маршал дæр хæсты фæстæ сси.)

РÆСТÆДЖЫ СУРÆТ — АНЕКДОТ

Чехославакийы дæр денджызон флоты министрад саразынванд скодтой. Уæд сын Советон Цæдисы æххæстбарджын минæвар афтæ:

- Уый та уæ цæмæн хъæуы?! Денджыз уæм куы нæ ис!
- Омæ сымахмæ та культурæйы министрад дæр куы ис!

* * *

Сомихаг радиойы бафарстой:

- Алы адæмты сылгоймæгтæ цæй фæрцы уромынц сæ лæгты, æддæкъах цæмæй ма уой, уымæй?
- Францæгтæ — уарзтæй, испайнæгтæ — мастæй, немьцæгтæ — хæрзхастæй, уырыссæгтæ — парткоммæ хъастæй!

* * *

Англисы, гæнæн цæмæн ис, уымæн ис бар; Францы, гæнæн цæмæн нæй, уымæн дæр ис бар; Германы, гæнæн цæмæн нæй, уымæн нæй гæнæн; Советон Цæдисы, гæнæн цæмæн ис, уымæн дæр нæй бар!

* * *

— Владимир Владимирович! Борис Березовский загъта, зæгъгæ, дам, æз нырæй фæстæмæ...

Путин дзурæджы фæурæдта:

- Уый та чи у — Березовский?!
- Мæнæ дæу Ельцинаен президенты бынаты чи сæвæрын кодта, уый! — зæгъинаг уыд фæрсæг, фæлæ нал бауæндыд...

ИРОН
ПОЭЗИИ
АНТОЛОГИ

ГÆДИАТЫ СЕКЪА (1855 — 1915)

Хуыцау ирон адæмæн Къостайы куы нæ радтаид, уæд, æвæццæгæн, нæ литературæйы бындуравæрæгыл Секъайы нымаиккам. 1925 азы Цомахъ «Рæстдзинад»-ы афтæ фыста: «Секъайæн йæ фыстытæ, уæлдайдæр та йæ таурæгътæ, мыхуыргонд куы 'рцæуой, уæд ноджы хуыздæр сбæрæг уыдзæни, цы зардæйы хицау уыди нæ фыссæг, цы фæндиæгтæ, цы сагъæстæй дзаг уыд йæ хуылф, цы рæсугъд хъуыдытæ йæм уыдис».

Æцæг дæр, Секъайы уацмыстæ рухс куы фæдтой, уæд бамбæрстам, се сфæлдисæг æвæджиау курдиаты хицау кæй уыд, ирон адæмы хъизæмайраг уавæрын иу бон дæр æнцой кæй нæ радта, уыдон мæтæй кæй тади, сæ фыдæбон, сæ катый, сæ маст, сæ уарзт, сæ бæллицтæ йæ зарæджы сæр кæй систы.

Секъа райгуырди 1855 азы Хъуды комы Ганисы хъæуы. Йæ фыд Куыцыри уыд æнæзæхх магуыр кусæг лæг. Секъайыл 15 азы куы сæххæст, уæд æй сæ хъæуы сауджын ахуыр кæнын райдыдта кæсын æмæ фыссыныл, стæй диакъоны куыстыл. Æстдæсæздзыд лæппуйæ Секъа кусын райдыдта Ганисы аргъуаны диакъонæй. Фæстæдæр уыцы куыст кодта Цæгат Ирыстон хъæуты дæр: Хъахъхъæдуры (1882 — 1885), Бæтæхъойыхъæуы (1885), Джызæлы (1886 — 1908), Санибайы (1908 — 1910).

1915 азы 21 июлы Секъа æвирхъау хуызы фæмард Дзæуджыхъæуы цæнгæт хиды цур. Баныгæдтой йæ, «Мещанты уæлмæрдтæ» кæй хуыдтой, уым. XX æнусы 60-æм азты дæр ма бæрæг уыд йæ ингæн. Фæла йæм зилæг, цæстдарæг кæй нæ уыд, уымæ гæсгæ худинаджы сæфт фæкодта. Уый агъоммæ нын Абайты Васо бæргæ фæдзæхста: «Его могила на так на-

зываемом «Мещанском кладбище» в г. Орджоникидзе находится в полузаброшенном состоянии. Надо привести ее в порядок. Еще лучше — перенести его останки в ограду Литературного музея, туда, где покоится прах Коста. Надо назвать его именем улицы, школы и культурные учреждения в городах Осетии» (альманах «Советская Осетия», 1965, № 26 — 27).

Абоны онг дæр нæм нæма ис, Секъайы ном чи хæссы, ахæм уынг. Бюст, музей æмæ иннæ хабæртты кой та чи кæны! Афтамæй Ирыстонæ зæххыл йæ къæх дæр чи нукуы æрæвæрдта, ирæттæ чи сты, цы сты, уыдæттæ зонгæ дæр чи нæ кодта, ахæм адаймагты нæмттæ та Дзæуджыхъæуы хуыздæр уынгтыл сæвæрдтам.

Секъайы сфæлдыстадон куыст Васо нымадта сгуыхтыл: «Какой могучий, непреодолимый творческий импульс надо было носить в душе, чтобы парить в мире поэтических образов, где вся обстановка гнет человека к земле, оковывает все его силы одной заботой: борьбой за хлеб насущный!» Секъайы чызг Верæ дзырдта, нæ фыд дам-иу хуым кæныны рæстæг арæх бæхы баурæдта, йæ дзыппæй-иу гæххæтт æмæ кърандас систра æмæ-иу ныффыста йæ хъуыдытæ.

Ирон адамы бира фæлтæртæ схъомыл сты Секъайы радзырдтæ æмæ æмдзæвгæтыл, йæ фæлгонцтæ йын сæ зæрдыл бадарынц зæронды бонтæм. Уæддæр ын йæ ном сæнусон кæнын нæма у нæ бон.

Секъайы уацмыстæ хицæн чингуытæй рацыдысты цалдæр хатты: «Ирон фыййау». Æмдзæвгæтæ. Дзæуджыхъæу, 1905; Уацмысты æмбырдгонд. Дзæуджыхъæу, 1947; Равзаргæ уацмыстæ. Цхинвал, 1979; «Азау». Уацмыстæ. Чыныгуадзæн «Ир», 1981; Уацмыстæ. Дзæуджыхъæу, «Ир», 1991.

ФЫДЫБÆСТÆ

Бæрзондæй кæсынц дæлдæр-уæлдæртæ,
 Къуыбаргай згъæлынц цъитийы фæзгъæртæ.
 Кæрæдзимæ кæсынц хуссар, цæгæттæ,
 Фæйнæрдæм хæцынц хохы кæрæттæ...
 Сау суадæттæ бæрзондæй згъорынц,
 Æнкъард къæдзæхты хъырныныл домынц,
 Уылаентагæнгæ сау денджызы мигъ
 Æрхыты нæргæ сау хохыл æрдих.
 Ныттар ваййынц сау хохы æрхытæ,
 Уæд нал фæзынынц хохы цъуппытæ.
 Дымгæйæн дзурынц фугæ бæлæстæ
 Сæр къулгæнгæйæ сæ хъасты ныхæстæ.

МÆ БÆЛАС

Дæумæ дзурын, мæ бæлас,
 Мæ цард æмæ мæ дарæг,
 Фехъус, мæ хур, мæ ныхас,
 Радзурон дын мæ зарæг:

Сæрдъ 'нтæф дæ куы судзы,
 Зымæг ихай ныссæлыс,
 Тыгъдызæй дыл фæрсудзы,
 Цонг-къабазгай ызгъæлыс.

Иууыл де 'ккой куы бадынц
 Каркай, цъиуай, цæргæсæй.
 Дæ бындзæфхад дын къахынц
 Хуыйæ, бæхæй, хæргæфсæй.

Мæлдзыг дæр дыл ысхилы,
 Уый дæр йæ тых æвзары,
 Йæ сау бырынкъ ыстилы,
 Дæу фыдæбонæй мары.

АЕНКЪАРД ХЪУЫДЫ

Ехх! Ныр сæрибарæй ацæр дæ уалдзыгон бонты,
Цæргæсау дæ зæрдæ уæлæуæз тæхæд.
Ныссадз ныр ныфсджынай дæ худ къул, дæ къухтæ дæ синтыл,
Дæ цард дæм йæ мидбылты худгæ кæсæд.

Ыскаес ма цъæх арвмæ, нæ уалдзыгон арвмæ,
Йæ цæстытæ ризынц, æрттивынц, кæсынц;
Æркæс-ма нæ фидар къæдзæхтæм: дæ разы
Уайгуытау, тыхджынай, ныфсджынай лæууынц.

Æнцадæй æрбахъуызынц мигътæ нæ арвыл,
Æнцадæй нæ хæхтыл æрбадынц уæззау...
Нæ арв-иу йæ мигътæй къуыригай фæкæуы нæ цардыл,
Нæ хæхтæ дæр уадзынц сæ цæссыг мæнау.

Ехх æмæ алхатт дæр хорз бон куы кæнид.
Куы хъуысид нæ хохæй, быдырæй нæ зард!
Фыдмигътау æрбахъуызынц, мигътау æрбатыхсынц
Нæ сонт сæртыл сау хъуыды, мæт æмæ 'нкъард...

БÆЛÆСТЫ ХЪАСТ

Бæлæсты разæй
Рагон тулдз бæлас
Райдыдта 'гъдауæй
Сæ хъасты ныхас:
— Фæрæт нæ ныццагъта,
Нал нæ ис мыггаг.
Тæрс та сын загъта:
— Фæрæт нæу хъæстаг;
Уый уæ нæ цæгъдид, —
Йæ хъæд у уæхицæй,
Æнæ уый нæ кæсид
Фæрæт къæбицæй.

ЦЪИУ ЙÆ ЛÆППЫНЫЛ ХЪАРÆГ КÆНЫ

Ма тæх дын загътон, нырма лæппын дæ,
Кæдæм атæхай, уый нæма зоныс;
Дардæй мæм хъуысдзæн фынау дæ зынтæ, —
Ихуарæны 'фхæрд, тых нæма хоныс.

Ахстон фæкодтон хос, хъæмпыхæлттæй,
Мæ уалдзæджы цин ды бæргæ уыдтæ;
Сайд дыл æрцыди уалдзæджы сæнттæй,
Æркалд дыл цъити, къæдзæх, хох-дуртæ.

Загътон дын: ма тæх, нырма лæппын дæ,
Хорз нæма зоныс уарынафонтæ,
Быдыртæм акæс, ихдзагъд хъæмпытæ,
Кæнынц уым сагъæс цъиуты лæппынтæ.

Ныр мæ сау зæрдæ цæгаты мигъмæ
Æхсæвæй-бонæй кæугæ дзыназы..
Ныр дæм сау цæргæс кæд кæсы тигъмæ,
Йæ къæдз цыргъ ныхтæй кæд дæуæй хъазы.

Кæд дæ сау тæнхъуын, цыбыр коцора
Цæргæс бындзыгтай йæ ныхтæй исы.
Кæд дæ сонт буар, додой мæ къона,
Цæгаты бæсты ихæнæй ризы.

Кæд дæ урс буар искуы ихы бын
Æндондзæх дурау уарынай тайы.
Кæд дæ сонт зæрдæ, уæ мæ хуры тын,
Фысы уæрыккау мердæм æхсайы.

САГЪÆС

Сау лæгтимæ куынæ уаин,
 Уæд ма фылдæр фæцардаин..
 О ме 'мбæстон,
 Демæ фæстон.
 Банызтой мын мæ туджы цъыртт
 Се схуыст ныхас, сæ тызмæг дзырд..
 О ме 'фсымæр,
 Ды мæхи 'мсæр.
 Базæронд дæн æнафонæй,
 Бадомдтой мæн æнахъомæй..
 О ме 'мбæстон,
 Цард дын фæстон!

КОМДЗОГ

«Комдзог фæуай» — фыдæлтæ
 Æлгъыстæн уый нымадтой,
 Ныр Ирыстоны æвзæртæ
 Сæхи уымæй ыхастой.

ИРЫСТОН

Нæ уарзæм нæ бæстæ, ныууагътам нæ хох,
 Кæмдæрты дзæгъæл зад, дзæгъæл мард кæнæм,
 Фæкодтам нæхи 'гъдау, нæхи 'взаг бынрох,
 Кæмдæрты сылæмгад кæрдзынтæ хæрæм.

Урс сынтау сæфдзæни нæ мыггаг, нæ кой,
 Исчи ма зæгъдзæни: уыдысты кæддæр.
 Агурæм кæмдæрты нæ удæн æнцой,
 Нæхицæй скæнæм искæмæн кæстæр.

Ирон лæг, дæ бæстæ сагъæстæй хъæрзы,
 Ныууагътай сидзæрæй дæ гуырæн бæстæ;
 Чидæр дын дæ тугæй рувæстæ хæссы,
 Фæлыгътæ кæдæмдæр кæрдзынты фæстæ.

Æгъдау дæ ныббаста, нал дын ис гæнæн,
 Æрду дæр дæ бон нæу, æнцад лæуу фысау.
 Раджы дын ыскодта хинæйдзаг кæлæн,
 Йæхи дæм равдыста сауæрфыг чызгау.

Сау хæхты, сау хъæдты уæгъд уыдтæ сынтау,
 Нæ зыдтай цагъарад, нæ зыдтай æлдар.
 Æгъдау дæ ныббаста, мауал кæс сырдау, —
 Бацагур дæхицæн зондхæссæг æмгар.

Амондæй цух уыдтæ раджы дæр, бæргæ.
 Нæ зыдтай рæстæгæн йæ фæстаг бæллон;
 Домбайау фæхаттæ сау хъæдты нæргæ,
 Æгъдау дын ныббаста дæ фæстаг кæрон.

Ныр дæр ма нæ зоныс, куыд сæфы дæ кой,
 Цад-донау лæдæрсы денджызмæ дæ уд.
 Нал арыс дæ бæстыл хорызад кæфой, —
 Æркæс-ма дæ митæм, дæхиуыл фæхуд.

Нæ сæфы иу боныл дзыллæтæй мыггаг,
 Иутæ иннæтæм æнцад лæдæрсынц.
 Ирыстон, базон æй дæ сæфты хъуыддаг,
 Дæ зæнæг кæмæндæр сæхи фæдзæхсынц.

Абон дæм хорз кæсы минастæ кæнын,
 Райсом дæм æркæсдзæн ыстыр маст, хъæрзын...
 Хуыздæр у дæ бæстыл райгуырын, мæлын,
 Мæлæт у искæмæн тæбæгътæ сæрфын.

Ма ныууадз иудадзыг дæ зæнæг дзæгъæл,
 Ма бауадз сабиты мыдадзау тайын;
 Исчи дыл æркалдзæн сызгъæрин цæхæр.
 Ма баком, Ирыстон, искæмæн сайын.

ФЫН

Уалдзыгон бон изæрмæ гутоны фæстæ афтæ ныффæлладтæн, æмæ ме уæнгтæ кæрæдзиуыл нал хæцыдысты. Кæй загъын æй хъæуы, алкæуыл дæр хуыссæг тых кæм нæу, уæлдайдæр та фæллад адæймагыл. Мусонджы дуармæ æрхуыссыдтæн, кæсын, æмæ арвы кæронæй мæй сызгъæрин къорийы хуызæн сцæйлæсыди, бур-бурид сызгъæринау æрттывта, арвы хъæдыл æнæхыгъд стъалыты чыртæ тыбар-тыбур кодтой, адæм мусонгты раз æртытæ скодтой: чи хъæрмхуыпп кодта, чи та физонæг, чи та æнæ артæй мусонджы хуыссыд. Алы ранæй ма мæргъты гæзæмæ цъыбар-цъыбур хъустыл уад, цыма уыдон дæр фæллад лæгæн аргъæуттæ кодтой. Адæм æхсæвæр бахордтой æмæ чи галгæс ацыди, чи — схуыссыд, Иудзырдæй, хъыпп-сыпп нал хъуысти, бæстæ бафынæй, æрмæст ма арвыл рухсдарджытæ кæдæмдæр тындзыдтой.

Мусонджы афтæ ныфффынæй дæн, æмæ мæ цуры хох куы хæлдаид, уæддæр æй нæ базыдтаин. Фыны кæсын, æмæ арвыл кæм сау мигъ абадти, кæм та æдзынæг хур касти, кæм та мигъы бынæй стъалытæ æрттывтой, кæм тæгъдызæй уарыди, бæстæ лæсæнтæ кодта, кæм арвы цæхæр кæфойау калд.

Иу бæрзонд обауы алыварс цавæрдæр адæм хæцыдысты, кæрæдзийы гæрæхтæ кодтой, сæ топпы хъæр хæхтæ арыдта, сæ карды æхситтæн айнаг хъырныдта. Мæ тæккæ хæдраз иу фыййау хызта. Æз æй бафарстон:

— Дæ хорзæхæй, — загътон, — уый цы хабар у? Цæй гæрæхтæ сты?

Уый мын афтæ зæгъы:

— Куырысмæдзæуджытæ зæдтимæ хæцынц обауы тыххæй.

Сау мигъ бæстыл ныббадти, тæгъдызæй уарын лæсæнтæ кодта, арв хъæрзыдта, зæхх уынаргъыд. Иудзæвгар афоны фæстæ хурыскæсæны тыхджын уад радымдта æмæ сау мигъты фæйнардæм фæхаста, хурзæрин йæ хъарм тынтæ зæххыл аппæрста, бæлæстæ ирдгæйæн фæлмæн хъырныдтой, мæргътæ дзæнатон сæрибары зарджытæ кодтой, иу дзырдæй, бæстæ дзыхъхъыннæуæг фестад.

Уалынмæ Бонвæрнон стъалы арвыл абадти, галгæстæ галтæ æртардтой, адæм сымæлыдысты. Æз дæр фехъал дæн, æмæ та иухъусыг гутон сымсымгæнтæ саумæр сыджытæй белты рæхсæнтæ уагъта.

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Альбина ДАТИЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

**Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания**

Подписано к печати 29.01.03. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,69. Учетно-изд. л. 8,66. Тираж 2100 экз. Заказ № 19.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.*

Журнал отпечатан на Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

